

मिलिन्द प्रश्न

“हजुर, हो ! यिनै आयुष्मान् नागसेन हुन् । तपाईंले नागसेनलाई राम्ररी चिन्नुभयो ।”
राजालाई ठूलो सन्तोष भयो कि कसैले नबताए पनि उनले नागसेनलाई चिने । तर आयुष्मान् नागसेनलाई देखेपछि राजालाई डर लाग्न थाल्यो । उनी स्तब्ध र रोमाञ्चित भए । त्यसैले भनिन्छ -

उत्तम आचरणले॑८ सम्पन्न उत्तम संयममा अभ्यसस्त आयुष्मान् नागसेनलाई देखेपछि राजाले भने -

“मैले थुप्रै वक्ताहरुलाई देखेको छु, मैले अनेकसँग शास्त्रार्थ पनि गरिसकेको छु, तर आजको जस्तो भय मलाई कहिल्यै भएन ।”

“आज अवश्य मेरो पराजय हुनेछ र नागसेनले जिलेछ, किनकि मेरो चित्त चञ्चल हुँदैछ ।”

बाह्य कथा समाप्त ।

२. मिलिन्द-प्रश्न

(क) लक्षण-प्रश्न

१. महावर्ग

१. पुद्गलप्रश्नमीमांसा

१. त्यसपछि राजा मिलिन्द आयुष्मान् नागसेन भएको ठाउँमा गए । उनलाई बन्दना र अभिवादन गरेर एक छेउमा बसे । आयुष्मान् नागसेनले पनि उत्तरमा राजालाई अभिवादन गरे । त्यसो गर्दा राजाको चित्तलाई सान्त्वना प्राप्त भयो ।

त्यसपछि राजा मिलिन्दले नागसेनलाई यसो भने - “भन्ते ! तपाईंलाई कसरी चिन्ने, तपाईंको नाम के हो ?” “महाराज ! नागसेनको नामले मलाई चिन्न सकिन्छ, मेरा सबैत्मचारीहरुले मलाई यसै नामले बोलाउँछन् । महाराज ! यद्यपि बुवा, मुमाले नागसेन, शूरसेन, वीरसेन या सिंहसेन यस्तो केही न केही नामहरु दिन्छन् तर यी सबै व्यवहार गर्नका संज्ञा मात्र हुन् । किनभने यथार्थमा यस्तो कुनै एउटा पुद्गल (आत्मा) छैन ।”

१. महा वर्ग

त्यसपछि राजा मिलिन्दले सम्बोधन गर्दै यसो भने - “मेरा पाँच सय यवनहरु र असी हजार भिक्षु हो ! तपाईंहरु सुन्नुहोस् ! आयुष्मान् नागसेनको भनाइ छ कि यथार्थमा कुनै यस्तो एउटा पुद्गल व्यक्ति वा आत्मा छैन । के यो करा मान्न योग्य छ ?”

अनि फेरि नागसेनले सोधे - “भन्ते नागसेन ! यदि कुनै एउटा पुद्गल छैन भने कसले तपाईंलाई चीवर (वस्त्र), भिक्षा (पिण्डपात), शयनासन (बासस्थान) र ग्लानप्रत्यय (औषधी) दिन्छ ? कसले त्यसको भोग गर्दै ? कसले शीलको रक्षा गर्दै ? कसले ध्यान-भावनाको अभ्यास गर्दै ? कसले आर्यमार्गको फल निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दै ? कसले प्राणातिपात (हिंसा) गर्दै ? कसले अदत्तादान (चोरी) गर्दै ? को मिथ्या भोगहरूमा अनुरक्त हुन्छ ? कसले मिथ्या भाषण गर्दै ? कसले रक्सी पिउँछ ? कसले यी पाँच अन्तरायकारक कर्म^{१९} गर्दै ? त्यसो हो भने न पाप (अकुशल) छ, न पुण्य (कुशल) न पाप र पुण्य कर्म गर्ने कोही छ, न गराउने मानिस; न पाप र पुण्य कर्मका कुनै फल हुन्छन् ? भन्ते नागसेन ! यदि तपाईंलाई कसैले मारिदियो भने कसैलाई मारिदिएको मानिन्न । भन्ते नागसेन ! अनि त तपाईंको कोही आचार्य पनि भएन, कोही उपाध्याय पनि भएन, तपाईंको उपसम्पदा पनि भएन । तपाईं भन्नुहुन्छ कि तपाईं नागसेन हो । तपाईंका सब्रत्मचारीहरूले तपाईंलाई ‘नागसेन’ भनेर भन्दछन् । अनि यो ‘नागसेन’ भनेको के हो ?”

“भन्ते ! के यी केशहरु नागसेन हुन् ?” “होइन महाराज !”

“यी रौं (लोम) हरु नागसेन हुन् ?” “अहं, महाराज !”

“यी नझहरु …, दाँत …, छाला …, मासु …, नसा …, हाड …, मज्जा …, मृगौला …, मुटु …, कलेजो …, जाली (फिल्ली) …, फियो …, फोक्सो …, ठूलो आन्द्रा …, मसिनो आन्द्रा …, पेट …, मल …, पित्त …, कफ …, पीप …, पसिना …, आँसु …, बोसो …, लार …, सिँगान …, खकार …, च्याल …, मूत्र पिसाब गिदी …, नागसेन हो ?”

“होइन महाराज !”

“भन्ते ! त्यसो हो भने तपाईंको रूप नागसेन हो ?”

“होइन महाराज !”

“के तपाईंको वेदना नागसेन हो ?”
“होइन महाराज !”
“के तपाईंको संज्ञा नागसेन हो ?”

“होइन महाराज !”
“के तपाईंको संस्कार नागसेन हो ?”
“होइन महाराज !”
“के तपाईंको विज्ञान नागसेन हो ?”

“होइन महाराज !”

“भन्ते ! त्यसो हो भने रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान सबै एकसाथ नागसेन हो ?”

“होइन महाराज !”

“भन्ते ! त्यसो हो भने रूपादिभन्दा बेगलै अरु नै कनै नागसेन छ ?”

“छैन महाराज !”

“भन्ते ! म तपाईँलाई सोधा-सोधा थाकिसकें, तर पनि नागसेन के हो, सो थाहा भएन । त्यसो हो भने ‘नागसेन’ केवल शब्द मात्र हो ?”

“होइन महाराज !”

“त्यसो भए नागसेन भन्ते को हो ?”

“भन्ते ! तपाईँ भुटो बोल्नु हुँदैछ कि नागसेन कोही पनि होइन ।”

त्यसपछि आयुष्मान् नागसेनले राजा मिलिन्दलाई यसो भने - “महाराज ! तपाईँ क्षत्रिय एकदम सुकुमार हुनुहुन्छ । मध्यान्हको तातो र गरम बालुवा र ढुङ्गाले भरिएको भूमिमा पैदल हिँडेर आउँदा तपाईँको खुट्टा दुखिरहेको होला, शरीर थाकिरहेको होला, मन प्रसन्न छैन होल र शारीरिक पीडा पनि धेरै भझरहेको होला ?”

“के तपाईँ यहाँ हिँडेर आउनुभएको हो कि कुनै सवारीमा ?”

“भन्ते ! म पैदल होइन; रथ चढेर आएको हुँ ।”

“महाराज ! यदि तपाईँ रथ चढेर आउनुभएको हो भने मलाई भन्नुहोस् कि तपाईँको रथ कहाँ छ ?”

“महाराज ! के दण्डी (ईषा) रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“के अक्ष (धुरी) रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“के चक्रका रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“के रथको पालकी रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“के रथको डोरी रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“के लगाम रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“के कोरा रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“महाराज ! के दण्डी इत्यादि सबै एकसाथ रथ हो ?”

“होइन भन्ते ।”

“महाराज ! के दण्डी इत्यादि बाहेक कुनै रथ छ ?”

“छैन भन्ते ।”

“महाराज ! तपाईंसँग सोधा-सोधा म थाकिसके तर बुभ्न सकिएन कि रथ कहाँ छ । के रथ एउटा शब्द मात्र हो ? आखिर यो रथ के हो ? महाराज ! तपाईंले रथ छैन भनेर भुटो बोल्नु हुँदैछ । महाराज ! सारा जम्बुद्वीपमा तपाईं सबैभन्दा ठूलो राजा हुनुहुन्छ । कसको डरले तपाईं भुट बोल्नुहुन्छ ? पाँच सय यवनहरु र मेरा अस्सी हजार भिक्षु हो ! सुन्नुहोस्, राजा मिलिन्दले भन्नु भयो- म रथ चढेर यहाँ आएको हुँ । तर मैले रथ कहाँ छ भनी सोधा उहाँले मलाई भन्न सक्नु भएन । के उहाँको कुरा मान्न सकिन्छ ?”

यसमा ती पाँचसय यवनहरुले आयुष्मान् नागसेनलाई साधुकार दिएर राजा मिलिन्दलाई भने - “महाराज ! यदि तपाईं उत्तर दिन सक्नुहुन्छ भने दिनुहोस् ।”

त्यसपछि राजा मिलिन्दले आयुष्मान् नागसेनलाई भन्नुभयो - “भन्ते नागसेन ! म भुटो बोल्दिन दण्डी इत्यादि रथका पुर्जाहरुको आधारमा केवल व्यवहारका लागि ‘रथ’ भन्ने यस्तो एक नाममात्र भनिएको हो ।”

“साधु, महाराज ! तपाईंले रथ के हो, सो बुभ्नुभयो । यस्तै, मेरो केश इत्यादिको आधारमा केवल व्यवहारका लागि ‘नागसेन’ भन्ने एउटा नाम दिइएको हो । तर परमार्थमा ‘नागसेन’ त्यस्तो कोही पनि एक पुद्गल विद्यमान छैन । भिक्षुणी वज्राले भगवान्का सम्मुख भनेकी थिइन् :-

“जसरी कुनै अङ्गप्रत्यङ्ग मिलेकोलाई रथ भन्ने संज्ञा दिइन्छ, त्यस्तै, सबै स्कन्धहरु भएकोलाई सत्त्व (जीव) भन्ने बुभ्नुपर्दछ ।”

“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ ! अद्भूत छ ! तपाईंले निकै कुशलताकासाथ यस जटिल प्रश्नको समाधान गर्नुभयो । यदि यस बखत भगवान् बुद्ध स्वयं यहाँ हुनुभएको भए अवश्य पनि उहाँले साधुवाद दिनुहुन्थ्यो होला । साधु, साधु, नागसेन ! तपाईंले यस जटिल प्रश्नलाई कुशलताका साथ समाधान गर्नुभयो ।”

२. आयुविषयक प्रश्न

२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं कति वर्षको हुदुभयो ?” “महाराज ! म सात वर्ष (जन्मले होइन, तर भिक्षु भएपछि) को भएँ ।” “भन्ते ! यहाँ सात के हो ?” “के तपाईं सात हो वा केवल गिन्ती सात हो ?” त्यस बखत सबै आभूषणले युक्त (गहना पहिरेका) राजा मिलिन्दको छायाँ पृथ्वीमा परेको थियो र जलपात्रमा प्रतिविम्बित भझरहेको थियो ।

त्यसलाई देखाएर आयुष्मान् नागसेनले यसो भन्नुभयो - “महाराज ! यो तपाईंको छायाँ पृथ्वीमा परेको छ र जलपात्रमा पनि प्रतिविम्बित भझरहेको छ । महारजा ! के तपाईं राजा हुनुहुन्छ, वा छायाँ राजा हो ?” “भन्ते नागसेन ! म राजा हुँ यो छाया राजा होइन । तर छाया मेरो कारणले परेको छ ।” “महाराज ! यस्तै वर्षको गिन्ती सात हो । म सात होइन तर मेरै कारणले यो सात वर्षको गिन्ती भयो, ठीक तपाईंको छायाको उपमाजस्तै ।” “भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ, अद्भूत छ । तपाईंले निकै कुशलता पूर्वक यस जटिल प्रश्नको पनि समाधान गर्नुभयो ।”

३. पण्डितवाद र राजवाद चर्चापद्धति विषयक प्रश्न

३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के तपाईं मसँग शास्त्रार्थ गर्नुहुन्छ ?” “महाराज ! यदि तपाईं मसँग पण्डितहरु (पण्डितवाद) भै शास्त्रार्थ गर्नुहुन्छ, भने अवश्य गर्नेछु; यदि राजाहरु (राजवाद) भै, शास्त्रार्थ गर्ने भए म गर्दिन ।” “भन्ते नागसेन ! कसरी पण्डितहरु शास्त्रार्थ गर्दछन् ?” “महाराज ! पण्डितहरु शास्त्रार्थ गर्दा एकले अर्कोको तर्कलाई बेर्द्ध । एउटाले अर्कोको निग्रहलाई खोलि दिन्छ । एउटाले अर्कोको तर्कद्वारा समाउँछ । एउटाले अर्कोको पक्राउबाट छुट्छ । एउटाले अर्कोको सामु तर्क तेर्स्याउँछ भने अर्कोले त्यसको खण्डन गर्दछ । तर यति हुँदासम्म पनि कसैले रिस गर्दैन । महाराज ! यसरी नै पण्डितहरु शास्त्रार्थ गर्दछन् ।”

“भन्ते ! राजाहरु कसरी शास्त्रार्थ गर्दछन् ?” “महाराज ! राजाहरुको शास्त्रार्थमा यदि कसैले राजाको खण्डन गर्दछ भने उसलाई तुरुन्त दण्ड दिइन्छ - ‘यसलाई यस्तो दण्ड देऊ !’ महाराज ! यसरी नै राजाहरु शास्त्रार्थ गर्दछन् ।”

“भन्ते ! म पण्डितहरुले गरेजस्तै शास्त्रार्थ गरुँला, राजाहरुले गरेभै होइन । तपाईं विश्वासपूर्वक शास्त्रार्थ गर्नुहोस् । जसरी तपाईं एउटा भिक्षुसँग या श्रामणेरसँग या उपासकसँग या

आश्रममा बस्नेसँग कुरा गर्नुहुन्छ, त्यसरी नै पूर्ण विश्वासका साथ मसँग शास्त्रार्थ गर्नुहोस्, नडराउनुहोस् ।” “हवस् महाराज !” भनेर स्थविरले स्वीकार गर्नुभयो । राजाले भने - “भन्ते ! म सोध्छु ।” “महाराज ! सोध्नुहोस् ।” “भन्ते ! मैले त सोधिसकें ।” “महाराज ! मैले पनि त त्यसको उत्तर दिइसकें नि ।” “भन्ते ! तपाईंले के उत्तर दिनुभयो ?” “महाराज ! तपाईंले के सोध्नुभयो ?”

४. अनन्तकायको प्रश्न

४. त्यसपछि राजा मिलिन्दको मनमा यस्तो कुरा उठ्यो - ‘अहो ! यी भिक्षु त पण्डित पो रहेछन् । मसँग शास्त्रार्थ गर्न सक्छन् । मलाई धेरै कुरा सोध्नु छ चाँडे घाम अस्ताउन लागेको छ । यदि भोलि मेरो अन्तःपुर (राजमहल) मा शास्त्रार्थ भएमा वेस हुनेछ ।’ यस्तो विचार गरेर राजा मिलिन्दले देवमन्त्रीलाई भने - “देवमन्त्री ! त्यसो भए भन्तेलाई भोलि शास्त्रार्थ हुनेछ भनेर भनिदेउ ।” यति भनेर राजा मिलिन्द आसनबाट उठेर स्थविर नागसेनको आज्ञा मागेर रथमा सवार भएपछि मनमनै ‘नागसेन, नागसेन’ भनी फर्की गए । त्यसपछि देवमन्त्रीले आयुष्मान् नागसेनलाई यसो भने - “भन्ते ! राजा मिलिन्दको अन्तःपुरमा भोलि तपाईंसँग शास्त्रार्थ हुनेछ भनी भन्तुभएको छ ।” “हुन्छ” भनेर स्थविरले स्वीकार गरे ।

दोस्रो दिन विहानै देवमन्त्री, अनन्तकाय, मंकुर र सब्बदिन्न राजा भए ठाउँमा गएर सोधे - “महाराज ! के आज भदन्त नागसेन आए हुन्छ ?” “आए हुन्छ ।” “कति जना भिक्षुहरुका साथ ?” “जतिसुकै भिक्षुहरुका साथ आउन चाहन्छन्, आए हुन्छ ।”

त्यसपछि सब्बदिन्नले भने - “महाराज ! दसजना भिक्षुहरुका साथ आए वेस होला ?”

दोस्रो पल्ट पनि राजाले भने - “जति जना आउन चाहन्छन्, आऊन् ।”

अनि फेरि सब्बदिन्नले भने - “महाराज ! दस जना भिक्षुहरुका साथमा आए वेस होला ?”

राजाले भने - “उहाँहरुको स्वागतका लागि सम्पूर्ण तयारी भइसकेको छ । म भन्छु, जति चाहन्छन्, उति भिक्षुहरुका साथ आए हुन्छ । सब्बदिन्न, दस मात्र कि भन्दैछौ ? के हामीहरु भिक्षुहरुलाई भोजन खुवाउन सक्दैनौ ?” त्यसपछि सब्बदिन्न चुप लागे ।

अनि देवमन्त्री, अनन्तकाय र मंकुरले आयुष्मान् नागसेन भएको ठाउँ गएर भने - “भन्ते ! राजा मिलिन्दले भन्तुभएको छ कि तपाईं जति जना भिक्षुहरुलाई ल्याउन चाहनुहुन्छ, लिई पाल्नुहोस् ।”

त्यसपछि आयुष्मान् नागसेनले पूर्वान्ह समय पात्र, चीवर धारण गरी अस्सी हजार भिक्षुहरुका साथ सागल नगरमा प्रवेश गरे ।

त्यसबखत आयुष्मान् नागसेनका साथ जाँदा अनन्तकायले सोधे - “भन्ते ! जब म नागसेन भन्दूछु, यो नागसेन के हो ?” स्थविरले भने - “तपाईं नागसेन भनेको के ठान्नुहुन्छ ?” “भन्ते ! जुन

प्राणवायु भित्र र बाहिर आउँछ, त्यसलाई म नागसेन सम्भन्धु ।” “यदि यो प्राणवायु भित्र गएर बाहिर आएन अथवा बाहिर गएर भित्र आएन भने त्यो मानिस बाँच्छ कि बाँच्दैन भन्ते !” “जो यहाँ शङ्ख बजाउनेले शङ्ख बजाउँछ, उसले फुकेको वायु के फेरि भित्र आउँछ ?” “आउदैन भन्ते !” “जो यहाँ बाँसुरी बजाउनेले बाँसुरी बजाउँछ, उसले फुकेको वायु के फेरि उसको भित्र जान्छ ?” “जाँदैन भन्ते !” “जो यहाँ तुरही (नर्सिंहग) बजाउनेहरुले तुरही बजाउँदा उनीहरुले फुकेको वायु के फेरि भित्र जान्छ ?” “जाँदैन भन्ते !” “त्यसो भए उनीहरु किन मर्दैनन् ?” “तपाईंसँग म शास्त्रार्थ गर्न सकिदैन, कृपया भन्नुहोस् कि कुरो के हो ।” स्थविरले भन्नुभयो- “यहाँ प्राणवायु कुनै चीज होइन, सास लिनु र छाड्नु त कायसंस्कार (शरीरको धर्म) मात्र हो ।” स्थविरले अभिधर्मअनुसार यस कुरोलाई सम्भाउनु भयो । अनन्तकायले कुरा बुझे अनि उनी उपासक भए ।

५. प्रव्रज्याविषयक प्रश्न

५. त्यसपछि, आयुष्मान् नागसेन राजा मिलिन्दको दरबारमा आइपुगेपछि ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । राजा मिलिन्दले आयुष्मान् नागसेन र उनको सारा परिषद्लाई प्रणीत भोजन आफ्नो हातले पस्केर खुवाए । प्रत्येक भिक्षुलाई एक-एक जोर र आयुष्मान् नागसेनलाई तीन चीवर दिएर भने - “भन्ते नागसेन ! दस जना भिक्षुहरु तपाईंका साथ रही बाँकी भिक्षुहरु फर्की गए हुन्छ ।”

त्यसपछि, राजा मिलिन्द आयुष्मान् नागसेनलाई भोजन गराई पात्रबाट हात हटाएपछि तल्लो आसनमा बसेर भने - “भन्ते ! कुन विषयमा कथा-संलाप (शास्त्रचर्चा) गर्नुपर्ला ?” “महाराज ! हामीहरुलाई धर्मको अर्थ सम्बन्धी कुरासित मात्र सरोकार छ । त्यसो हुँदा धर्मको अर्थसम्बन्धी कुराबारे तै कथा-संलाप होस् ।”

राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! केका लागि तपाईंको प्रव्रज्या भएको हो ? तपाईंको परम उद्देश्य के हो ?” स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! किनभने यो दुःख रोकियोस् र नयाँ दुःख उत्पन्न नहोस् भन्नाका खातिर मेरो प्रव्रज्या भएको हो । फेरि जन्म लिनु नपरोस्, यस्तो परम निर्वाण पाउनु हाम्रो परम उद्देश्य हो ।”

“भन्ते नागसेन ! के सबैजना यसैको निमित्त प्रव्रजित हुन्छन् ?” “होइन महाराज ! कोही यसका निमित्त प्रव्रजित हुन्छन्, कोही राजाको डरले प्रव्रजित हुन्छन्, कोही चोरको डरले, कोही कर्जा (ऋण) को बोझले, कोही पेट पाल्नका निमित्त । तर जो उचित रीतले प्रव्रजित हुन्छन्, उनीहरु यही निर्वाणका लागि प्रव्रजित हुन्छन् ।”

“भन्ते ! के तपाईं यसैका निमित्त प्रव्रजित हुनुभएको हो ?” “महाराज ! जब म प्रव्रजित भएको थिएँ, म निकै सानो थिएँ । थाहा थिएन कि केका निमित्त प्रव्रजित हुँदैछु । मेरो मनमा यस्तो विचार आएको थियो कि यी बौद्ध भिक्षुहरु निकै पण्डित हुन्छन्, मलाई पनि शिक्षा दिनेछन् । त्यसो हुँदा अब म उनीहरुबाट सिकेर जान्दछु र देख्दछु कि प्रव्रज्याको यही अर्थ हो ।”

“भन्ते ! एकदम ठीक ।”

६. प्रतिसन्धि (जन्म-मृत्यु) विषयमा प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के यस्ता पनि कोही छन् जो मरेपछि फेरि जन्म लिँदैनन् ?” स्थविरले भन्तुभयो - “कोही यस्ता छन् जो जन्म ग्रहण गर्दछन् र कोही यस्ता पनि छन् जो जन्म ग्रहण गर्दैनन् ।”

“कसले जन्म लिन्छन् र कसले जन्म लिँदैनन् ?” “महाराज ! जसमा क्लेश (चित्तको मयल) छ, उनीहरुले जन्म ग्रहण गर्दछन् र जो क्लेशरहित छन् उनीहरुले जन्म ग्रहण गर्दैनन् ।” “भन्ते नागसेन ! तपाईं जन्म लिनुहुन्छ कि हुन्न ?” “महाराज ! संसारतिर आसक्ति लागिरहयो (उपादान रहयो) भने जन्म ग्रहण गरुँला । आसक्ति छुट्यो भने जन्म लिने छैन ।”

“भन्ते ! एकदम ठीक ।”

७. योनिसोमनसिकार (विवेक-ज्ञान) का विषयमा प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जसले जन्म ग्रहण गर्दैनन्, के उनीहरु योनिसोमनसिकार (विवेक लाभ) गरेर जन्म ग्रहण गर्दैनन् ?” “महाराज ! योनिसोमनसिकारद्वारा र प्रज्ञाद्वारा अर्को पुण्य धर्म गर्नाले (जन्म लिँदैन) ।” “भन्ते ! योनिसोमनसिकार नै प्रज्ञा होइन र ?” “होइन महाराज ! योनिसोमनसिकार अर्कै र प्रज्ञा (ज्ञान) अर्कै कुरा हुन् । महाराज ! यी भेडा, बाखा, गाई, गोरु, ऊँट तथा गधामा विवेक त रहन्छ, तर प्रज्ञा रहेदैन ।”

“भन्ते ! एकदम ठीक ।”

८. मनसिकार लक्षण-प्रश्न

८. राजाले सोधे - “भन्ते ! मनसिकार (विवेक) को पहिचान के हो र प्रज्ञाको पहिचान के हो ?” “महाराज ! ‘बोध हुनु’ विवेकको पहिचान हो र ‘काट्ने शक्ति हुनु’ प्रज्ञाको पहिचान हो ।” “यो कसरी ? कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।” “महाराज ! तपाईंले कहिले जौलाई काट्दै गरेको देख्नुभएको छ ?” “देखेको छु भन्ते ।” “महाराज ! मानिसहरुले कसरी जौलाई काट्छन् ?” “भन्ते ! देब्रे हातले जौका बालालाई समातेर दाहिने हातमा हाँसिया लिएर काट्छन् ।” “महाराज ! त्यसैगरी योगीले विवेकद्वारा आफ्नो मनलाई समाएर प्रज्ञारूपी हाँसियाले क्लेशहरुलाई काट्छ । यही भावले मैले भनेको हुँ - बोध हुनु विवेकको पहिचान अनि काट्नु ज्ञानको पहिचान हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

९. शीलादि लक्षण-प्रश्न

९. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंले अहिले ‘कुशल धर्महरु’ भनेर जो भन्तुभयो, यो कुशल धर्म भनेको के हो ?”

“महाराज ! शील, श्रद्धा, वीर्य, स्मृति र समाधि - यी नै कुशल धर्महरु हुन् ।” “भन्ते ! शीलको पहिचान के हो ?” “महाराज ! सबै कुशल धर्ममा प्रतिष्ठित हुनु शीलको पहिचान हो ।” इन्द्रिय,^{२०} बल,^{२१} बोध्यज्ञ,^{२२} मार्ग,^{२३} स्मृतिप्रस्थान,^{२४} सम्यक-प्रधान,^{२५} ऋद्धिपाद,^{२६} ध्यान,^{२७} विमोक्ष,^{२८} समाधि र समापत्ति^{२९} आदि सबै असल धर्मको आधार शील नै हो । महाराज शीलको आधारमा उभ्याइएको कुनै असल धर्म ढल्दैन ।” “कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी जति जीव र बोट-बिरुवाहरु छन्, ती सबै पृथ्वीको आधारबाट नै उत्पन्न भई हुक्न्छन् । त्यसरी नै, योगीले शीलको आधारमा नै र शीलमै दृढ भएर यी पाँच इन्द्रियहरुको भावना गर्दछ- (१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय, (३) स्मृतिन्द्रिय, (४) समाधिन्द्रिय र (५) प्रज्ञेन्द्रिय ।”

“कृपया फेरि अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी जति जति पनि बलले गर्न सक्ने काम छ, सबै पृथ्वीको आधारमा प्रतिष्ठित भएर नै गर्न सकिन्छ । त्यसरी नै, योगीले शीलको आधारमा … ।”

“कृपया फेरि तेस्रो उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी कुनै नगर योजनाविद्ले शहर स्थापित गर्न पहिले त्यस ठाउँलाई सफासुघर पारी, भारपातलाई मिल्काएर समथर पारेर, फेरि त्यसपछि सडक र चौबाटोको नक्सा बनाएर शहर बसाउँछ, त्यसै गरी योगीले शीलको आधारमा … ।”

“कृपया फेरि चौथो उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी जादूगर खेलाडीले पहिला पृथ्वीलाई खनेर गिट्ठी ढुङ्गाहरूलाई हटाएर जमिनलाई सम्म र नरम पारेर जमिनमा आफ्नो खेल देखाउँछ, त्यसरी नै, योगीले शीलको आधारमा … ।”

“महाराज ! भगवान्‌ले पनि भन्तुभएको छ :-

“ज्ञानी मानिसले शीलमा दृढ भएर आफ्नो चित्तलाई ध्यान भावनाद्वारा वशमा राख्छ, संयमी र बुद्धिमान् भिक्षुले यो (तृष्णारूपी) जटालाई सफा पार्न सक्छ ।”

“शील नै पृथ्वी जस्तै यो मानिसहरुको आधार हो कुशल र अभिवृद्धिको यो मूल हो, सबै बुद्धहरुको शासनको यो मुख हो, मोक्षका लागि उत्तम बाटो (मार्ग) हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

१०. (क) श्रद्धाको लक्षणप्रश्न

१०. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! श्रद्धाको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! मनमा प्रसन्नता र ठूलो आकाङ्क्षा उत्पन्न गराउनु नै श्रद्धाको लक्षण हो ।”
“भन्ते ! मन प्रसन्न गराउनु श्रद्धाको लक्षण कसरी हो ?”

“महाराज ! श्रद्धा उत्पन्न हुनेवित्तिकै त्यसले निवरण (बाधाहरु) लाई टाढा हटाउँछ, चित्त निवरणरहित भई स्वच्छ, प्रसन्न र निर्मल हुन्छ ।”

“महाराज ! त्यसैले चित्तमा प्रसन्नता उत्पन्न गराउनु श्रद्धाको लक्षण हो ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।” “महाराज ! जस्तो कि कल्पना गर्नुहोस् कि कुनै चक्रवर्ती राजा आफ्नो चतुरज्ञिणी सेनाका साथ बाटोमा जाँदै गर्दा कुनै कम गहिरो भएको खोलालाई पार गर्दछ । त्यहाँ हातीहरु, घोडाहरु, रथहरु र पैदल सिपाहीहरुले पानी मन्थन गर्दा अशुद्ध मैलो र फोहोर भयो । पारि पुगेपछि राजाले नोकरलाई भने - “पानी लिएर आऊ, म पानी पिउन चाहन्छु ।” राजासँग पानी सफा गर्ने मणि पत्थर (फट्किरी) थियो । ‘हवस्, देव !’ भनेर त्यो नोकरले ल्याएको पानीमा त्यस पत्थरलाई हाले, जसले गर्दा तत्काल सबै बालुवा, शङ्ख, लेउ, फोहोरमैला हटेर बस्यो अनि पानी स्वच्छ र निर्मल भयो । त्यसपछि राजाका सामु आएर भने -

“देव ! पानी पिउनुहोस् ।”

“महाराज ! यहाँ पानीलाई चित्तजस्तो सम्भनुपर्छ । नोकरहरुलाई योगी सम्भनुपर्छ । शङ्ख बालुवा आदि मैलो चित्तको क्लेशजस्तो सम्भनुपर्छ । जसरी पत्थरलाई पानीमा हाल्ने वित्तिकै सबै फोहोर हटेर पानी स्वच्छ, सफा र निर्मल हुन्छ, त्यसरी नै श्रद्धा आउने वित्तिकै मनका सबै बाधाहरु हटेर जान्छन् । चित्त बाधाहरुरहित भएर स्वच्छ, प्रसन्न र निर्मल हुन्छ । महाराज ! यसरी नै, प्रसन्नता उत्पन्न गरिदिनु श्रद्धाको लक्षण हो भनेर सम्भनुपर्दछ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक कुरा भन्तुभयो ।”

१०. (ख) श्रद्धाको लक्षण-प्रश्न

“भन्ते ! अभिलाषा (मनमा तीव्र आकाङ्क्षा) उत्पन्न गर्नु कसरी श्रद्धाको लक्षण हो ?”

“महाराज ! योगीले अरुहरुको चित्तलाई देखेर स्रोतापन्नफल, सकृदागामीफल, अनागामीफल या अर्हत्पदमा आरूढ देखेर आफ्नो मनमा पनि त्यस्तै हुने आकाङ्क्षा गर्दछ, त्यस अप्राप्त पदलाई प्राप्त गर्नका लागि र नदेखेकोलाई देखनका लागि प्रयत्न तथा परिश्रम गर्दछ । महाराज ! यसरी मनमा तीव्र आकाङ्क्षा उत्पन्न गराइदिनु श्रद्धाको परिचय हो भनी सम्भनुपर्छ ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि पहाडमाथि बडो धूमधामसित पानी पत्यो । पानी तलतिर बगैर पहाडका कन्दराहरु, गुफाहरु र नालीहरुलाई भेरेर खोला पनि पूरै भरियो । आफ्ना दुई किनाराहरुलाई भत्काउदै खोलो अगाडि बढ्यो । त्यसपछि त्यहाँ फेरि मानिसहरुको एउटा मण्डली आइपुग्यो र खोलाको गहिराइ थाहा नपाएर डरले गर्दा उनीहरु किनारामै बसिरहे । त्यसपछि कुनै अर्को मानिस त्यहाँ आएर आफ्नो साहस र बल अनुसार ठीक तवरले धोती बाँधेर तैरिदै ऊ पारिपट्टि गयो । उसलाई पारि गएको देखेपछि अरुहरु पनि त्यसरी नै तैरिएर पारि गए । यसरी एउटा योगीले अरुहरुको चित्तलाई मुक्त … देखेर ऊ आफै पनि त्यस पदलाई प्राप्त गर्न ठूलो आकाङ्क्षा गर्दछ, र उसले प्रयत्न र परिश्रम गर्दछ । महाराज ! यसरी मनमा ठूलो आकाङ्क्षा उत्पन्न गरिदिनु श्रद्धाको परिचय हो । संयुक्तनिकायमा भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ, कि-

“श्रद्धाले (संसाररूपी)बाढीलाई पार गर्दछ । अप्रमादीले भवरूपी सागरलाई पार गर्दछ । वीर्य परिश्रमले दुःखलाई नाश गर्दछ र प्रज्ञाले सर्वथा (सबै प्रकारको) परिशुद्धि गर्दछ ।”^{३०}

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले सर्वथा ठीक भन्नुभयो ।”

११. वीर्यलक्षण-प्रश्न

१२. राजाले सोधे - “भन्ते ! नागसेन वीर्यको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! टेवा दिनु वीर्यको लक्षण हो । जुन कुशल धर्मलाई दुःख गरिएको छ, त्यो कहिल्यै ढल्दैन ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै मानिसले आफ्नो घरलाई ढल्दै गरेको देखेर उसले एउटा खम्बाको सहारा दिएर टेवा दिएर त्यसलाई दुःख वा बलियो पार्छ, अनि घर ढल्न सक्दैन त्यसरी नै, वीर्यले दुःख पारिएको सबै कुशल धर्म ढल्दैन ।”

“कृपया, फेरि अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै सानो सेनाको दललाई कुनै ठूलो सेनाको दलले पराजित गर्दछ । त्यसपछि पराजित राजाले सिपाहीहरुलाई फेरि युद्ध गर्न पठाइदिन्छ, त्यसरी नै, ‘दुःख गर्नु’ पनि वीर्यको परिचय हो। भगवान्‌ले भन्नुभएको छ, कि :-

“भिक्षुहरु हो ! वीर्यवान् आर्यश्रावकले अकुशल (पाप) लाई छाडेर कुशल (पुण्य) लाई ग्रहण गर्छ, द्वेषलाई छाडेर द्वेषरहितलाई ग्रहण गर्छ अनि उसले आफूलाई शुद्ध पार्दछ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१२. स्मृतिलक्षण-प्रश्न

१३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! स्मृतिको पहिचा के हो ?”

“महाराज ! (१) निरन्तर सम्भना गर्नु र (२) स्वीकार गर्नु स्मृतिको पहिचान हो ।”

(१) “भन्ते ! निरन्तर सम्भनु कसरी स्मृतिको पहिचान हो ?” “महाराज ! स्मृतिले हरदम सम्भना गराउँछ कि यो कुशल, यो अकुशल, यो दोषयुक्त, यो दोषरहित यो जाती, यो नजाती, अनि यो कृष्ण यो शक्त हो । यस्तो पनि निरन्तर सम्भना गराउँछ - यी चार स्मृतिप्रस्थान, यी चार सम्यक्प्रधान, यी चार ऋषिपाद, यी पाँच इन्द्रिय, यी पाँच बल, यी सात बोध्यज्ञ, यो आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग, यो शमथ, यो विपश्यना, यो विद्या र यो विमुक्ति हो । जसबाट योगीले सेवनीय धर्महरुको सेवन गर्दछ, असेवनीय धर्महरुको सेवन गर्दैन, स्मृतिले गर्दा नै यसो हुन्छ । महाराज ! यसरी नै बराबर सम्भना गराउनु स्मृतिको पहिचान हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै चक्रवर्ती राजाको भण्डागारिकले सधैं साँझ र बिहान राजालाई उनको यशको सम्भना गराउँछ - ‘देव ! तपाईंका यति हात्ती, यति घोडा, यति रथ, यति सिपाही यति सुन, यति सम्पति छन्, तपाईं तिनको सम्भना गर्नुहोस् ।’ त्यसरी नै, सधैं यो कुशल हो, यो अकुशल हो भनी सम्भना गर्नु स्मृतिको पहिचान हो । महाराज ! यसरी सधैं सम्भना गर्नु स्मृतिको पहिचान हो ।”

(२) “भन्ते ! ग्रहण गर्नु कसरी स्मृतिको पहिचान हो ?”

“महाराज ! स्मृति उत्पन भएर त्यसले खोजी गर्दै र कुनचाहिँ धर्मले हित गर्दै र कुनचाहिँले अहित । यो धर्म हितको हो, यो धर्म अहितको, यो धर्मले उपकार गर्दै, यो धर्मले अपकार गर्दै । यसले गर्दा योगीले अहित धर्मलाई छाड्छ र हित गर्ने धर्मलाई स्वीकार गर्दै । अपकार गर्ने धर्मलाई छोडेर उपकार गर्ने धर्मलाई स्वीकार गर्दै । महाराज ! यसरी स्वीकार गर्नु स्मृतिको पहिचान हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी कुनै चक्रवर्ती राजाका परिणायक (प्रधानमन्त्री) ले राजालाई सम्भाउँछ - “यो तपाईंको निमित हितकर छ, यो अहितकर, यो कुशलका लागि यो अकुशलका लागि हो । त्यसपछि, राजाले अहितलाई छोडेर हितकरलाई ग्रहण गर्दछ, नराम्रोलाई छोडेर राम्रालाई ग्रहण गर्दै ।

महाराज ! यसरी स्मृति उत्पन्न भएर त्यसले खोजी गर्दछ कि कुन धर्म हितको हो । भगवान्‌ले भन्नुभएको छ कि - “भिक्षुहरु हो ! म स्मृतिले सबै धर्महरुलाई सिद्ध गर्दै भनेर भन्दछु ।”

१३. समाधिको लक्षणप्रश्न

१४. राजाले सोधे - “भन्ते ! समाधिको पहिचान पहिचान हो ?”

“महाराज ! अग्रसर (प्रमुख) हुनु समाधिको पहिचान हो । जति पनि कुशल धर्महरु छन्, ती सबै समाधिको प्रमुख हुनाले हुन्छ, जतातिर निहरिन्छ यतातिर लिएर आउँछ र यसैमा आएर व्यवस्थित हुन्छ ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै कुटागारका सबै भन्याङ्गहरु सबैभन्दा माथिल्लो तल्लामा (घर) लैजाने हुन्छ, त्यतैतिर गएर सकिन्छ, र त्यहीं सबैभन्दा मुख्य ठहरिन्छ, त्यस्तै, जति पनि कुशल धर्महरु छन्, ती सबै समाधि प्रमुख हुनाले हुन्छन्, यतातिर भुक्छन् र यतातिर लिएर आउँछन् र यसैमा आएर व्यवस्थित हुन्छन् ।”

“कृपया, फेरि कुनै दोस्रो उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै राजा आफ्नो चतुरङ्गिणी सेनालाई साथ लिएर लडाईमा जान्छ । सबै सेना, सबै हाती, सबै घोडा, सबै रथ र सबै सिपाह लडाईतिर बढाउँछ, ती त्यतैतिर भुक्छन् र त्यहाँ गएर लड्छन् । त्यसरी नै जति पनि कुशल (पुण्य) धर्महरु छन्, ती सबै समाधिको प्रमुख हुनाले हुन्छन्, यतातिर भुक्छन् र यतातिर लिएर आउँछन् र यसैमा आएर व्यवस्थित हुन्छन् । यसरी नै, प्रमुख हुनु समाधिको पहिचान हो । भगवान्‌ले भन्नुभएको छ -

“भिक्षुहरु हो ! समाधिको अभ्यास गर, समाधि लाग्नाले नै यथार्थ ज्ञान हुन्छ ।” (स. नि. (२१) ५)

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१४. प्रज्ञालक्षण-प्रश्न

१२. राजाले सोधे - “भन्ते ! नागसेन प्रज्ञाको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! मैले अघि नै भनिसकें कि काट्नु प्रज्ञाको पहिचान हो र देखाइदिनु पनि प्रज्ञाको अर्को पहिचान हो ।”

“भन्ते ! देखाइदिनु कसरी प्रज्ञाको पहिचान हो ?” “महाराज ! प्रज्ञा उत्पन्न हुनाले अविद्यारूपी अँध्यारो हटेर जान्छ, विद्यारूपी प्रकाश उत्पन्न हुन्छ, ज्ञानको प्रकाश उत्पन्न हुन्छ, चार आर्यसत्य सफासँग देख्न सकिन्छ । त्यसपछि योगीले अनित्य, दुःख र अनात्मलाई सम्यकरूपले प्रज्ञा ज्ञानद्वारा जान्दछ ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै व्यक्ति हातमा एउटा बल्दै गरेको दियो लिएर कुनै अँध्यारो कोठामा जान्छ, ऊ जानेवित्तिकै अँध्यारो हटेर जान्छ, पूरै कोठामा प्रकाश फैलिन्छ र सबै वस्तुहरु देखिन थाल्दून् । महाराज ! त्यस्तै, प्रज्ञा उत्पन्न भइदिनाले अविद्यारूपी अँध्यारो हटेर जान्छ र विद्यारूपी प्रकाश उत्पन्न हुन्छ । ज्ञानको प्रकाश उत्पन्न हुन्छ, चारै आर्यसत्य सफासँग देखिन्छ । त्यसपछि योगीले अनित्य, दुःख र अनात्मलाई सम्यकरूपले प्रज्ञा (ज्ञान) द्वारा जान्दछ ।”

“महाराज ! यसरी नै, देखाइदिनु प्रज्ञाको परिचय हो ।”

“भन्ते ! नागसेन तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१५. नाना धर्म एकसाथ मिलेर हुने कार्य निष्पादनप्रश्न

१६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के सबै अनेक धर्म एकसाथ मिलेर कुनै काम गर्दून् ?” “हो, महाराज ! यी सबै एकसाथ मिलेर क्लेश-समूहलाई नाश गरिदिन्छन् ।”

“भन्ते ! यो कसरी हुन्छ, कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि (राजाका) हात्ती, घोडा, रथ र सिपाहीजस्ता अनेक प्रकारका सेनाहरु भए तापनि शत्रुलाई पराजित गर्नु एकमात्र काम हो । त्यसरी नै, अनेक प्रकारका कुशल धर्मले एकसाथ मिले क्लेश-समूहलाई नाश गरिदिन्छन् ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

यस वर्गमा सोहङ प्रश्नहरु छन् ।

पहिलो महावर्ग समाप्त ।

२. अद्वानवर्ग

१. धर्मसन्नतिप्रश्न (वस्तुको अस्तित्व)

१. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जो उत्पन्न हुन्छ के त्यो त्यही व्यक्ति हो या कुनै अर्कै ?” स्थविरले भन्नुभयो - “न त्यही व्यक्ति हो न अर्कै नै हो ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के भन्नुहुन्छ - जब तपाईं बाल्यकाल अवस्थामा खाटमा उत्तानो परेर सुल्तुहुन्थ्यो, अब तपाईं यत्रो ठूलो भएर पनि के तपाईं त्यही हुनुहुन्छ ?” “होइन भन्ते ! अब म अर्कै भइसके ।” “महाराज ! यदि तपाईं त्यही बच्चा होइन भने, अब तपाईंकी न आमा हुनुहुन्छ, न बुबा, न कोही आचार्य नै । न त शीलवान् या प्रज्ञावान् पनि हुन्; महाराज ! किनकि त्यसो हुँदा कलल - गर्भधारणको प्रथम **अवस्था**^{३१} की आमा अर्कै हुन् अब्बुद (गर्भधारणको दोस्रो अवस्था) की आमा अर्कै हुन्छिन्, पेसिया (गर्भधारणको अर्को अवस्था) की आमा अर्कै हुन्छिन्, घन (गर्भको एक अवस्था) की आमा अर्कै हुन्, बच्चाकी आमा पनि अर्कै हुन् तरुण अवस्थाकी आमा अर्कै हुन्छिन्, शिल्प सिक्ने पनि अर्कै हुन्छ शिल्प जान्ने पनि अर्कै हुन्छ । एक जनाले पाप कर्म गर्छ भने अर्कोको हात खुट्टा काटिन्छ ?”

“होइन भन्ते ! तपाईंले के भन्न खोज्नुभएको हो ?”

स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! म सानोमा अर्कै थिएँ र यस समय ठूलो भएर अर्कै भएँ । तर ती सबै भिन्न अवस्थाहरु यस शरीरमै भएको हुनाले यो एउटै मानिन्छ ।”

“कृपया, तपाईं यसलाई फेरि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कि कुनै व्यक्तिले दियो बाल्यो । त्यसो हो भने के त्यो रातभरि नै बल्छ ?” “हो भन्ते ! रातभरि नै बल्छ ।” “महाराज ! रातको पहिलो प्रहरमा दियोको जुन ज्वाला छ, के त्यो त्यही बत्ती दोस्रो प्रहरमा पनि बलिरहन्छ ?” “बल्दैन भन्ते !”

“महाराज ! त्यसो हो भने के त्यो दियो पहिलो प्रहरमा, दोस्रो प्रहरमा र तेस्रो प्रहरमा अर्कै हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते ! त्यही दियो सारा रात बलि रहन्छ ।” “महाराज ! ठीक यसरी नै, कुनै वस्तुको अस्तित्वको सिलसिला एक अवस्थामा उत्पन्न हुन्छ भने अर्कोमा लीन हुन्छ । यसरी नै, यो प्रवाह कायम रहन्छ । एक प्रवाहको दुई अवस्थामा एक क्षणको अन्तराल पनि हुँदैन किनकि एउटा लीन हुनेबित्तिकै अर्को तुरुन्तै उत्पन्न हुन्छ । यसरी नै, जीव न त्यही रहन्छ, न अर्को नै हुन्छ । एक जन्मको अन्तिम विज्ञान लीन हुँदा अर्को दोस्रो जन्मको प्रथम विज्ञान **उत्पन्न हुन्छ ।**^{३२}

“कृपया, यसलाई एउटा अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि दुधलाई जमाएमा केही समयपछि त्यो दही बन्छ, नौनी घ्यू (मक्खन) र नौनी घ्यूलाई खारेर घ्यू बनाइन्छ । त्यसपछि कसैले भन्यो कि जुन दुध हो त्यही दही हो । जुन दही छ, त्यही नौनी घ्यू हो । जुन नौनी घ्यू छ, त्यही नै घ्यू हो । महाराज ! यस्तो भन्ने व्यक्तिले के ठीक भनेको हो त ? “भन्ते ! दुधबाट यस्ता सबै चीजहरु बनेको हो” “महाराज ! यस्तै, धर्म सन्ततिको निरन्तरता हुन्छ । ठीक यसरी नै, कुनै वस्तुको अस्तित्वको प्रवाहमा एउटा अवस्था उत्पन्न हुन्छ भने अर्को लीन हुन्छ । यसरी नै प्रवाह कायम रहन्छ । एउटा प्रवाहको दुई अवस्थामा एक क्षणको अन्तराल पनि हुँदैन; किनकि एउटा लीन हुनेवित्तिकै अर्को तुरुन्तै उत्पन्न हुन्छ । यही कारणले न त्यही जीव रहन्छ, न अर्को नै ।” (एक जन्मको अन्तिम विज्ञान लय हुनेवित्तिकै अर्को जन्मको प्रथम विज्ञान उत्पन्न हुन्छ ।)

“भन्ते ! नागसेन तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

२. प्रतिसन्धि (पुनर्जन्म) विषयक प्रश्न

२. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जुन व्यक्तिले जन्मपछि अर्को जन्म लिँदैन के उसले जान्दछ कि फेरि उसले जन्म ग्रहण गर्दैन ?” “हो महाराज ! उसले जान्दछ कि म फेरि जन्म लिन्न ।” “भन्ते ! उसले यो कुरा कसरी जान्दछ ?” “महाराज ! पुनर्जन्म लिने जुन हेतु र प्रत्यय छन्, ती शान्त र नष्ट हुने हुनाले उसले जान्दछ कि म फेरि जन्म लिन्न ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै किसान गृहपतिले आफ्नो खेत जोतेर रोपेर आफ्नो भण्डारलाई भर्छ । फेरि केही समयसम्म खेत जोत्दैन रोप्दैन, जम्मा गरेको अन्न खान्छ र बाँडछ, या आफ्नो अन्य कर्मका लागि खर्च गर्छ । महाराज ! त्यसो हो भने के त्यो किसान गृहपतिले जान्दैन कि मेरो भण्डार अब भरिएको छैन र खाली हुँदैछ ?” “हो भन्ते ! उसले जान्दछ ।” “कसरी जान्दछ ?” “भण्डारमा भर्ने जुन हेतु र प्रत्यय छ, त्यो रोकिएको हुनाले ।”

“महाराज ! यसरी नै पुनर्जन्म ग्रहण गर्ने जुन हेतु र प्रत्यय छ, त्यो शान्त र नष्ट भएकोले त्यो ज्ञानीले यो कुरो जान्दछ कि म फेरि जन्म ग्रहण गर्ने छैन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

३. ज्ञान र प्रज्ञाको विषयमा प्रश्न

३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जसको ज्ञान उत्पन्न हुन्छ के उसमा प्रज्ञा पनि उत्पन्न हुन्छ ?” “हो महाराज ! उसमा प्रज्ञा पनि उत्पन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! के ज्ञान र प्रज्ञा दुवै एउटै वस्तु हुन् ?” “हो महाराज ! ज्ञान र प्रज्ञा एउटै वस्तु हुन् ।” “भन्ते ! यदि यसो हो भने उसलाई कुनै विषयमा मोह हुन्छ कि हुँदैन ?” “महाराज ! उसलाई कुनै कुनै विषयमा मोह हुँदैन र कुनै कुनै विषयमा भने हुन्छ ।”

“कुन विषयमा मोह हुँदैन र कुन विषयमा मोह हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन विद्या उसले पढेको छैन, जुन देशमा ऊ गएको छैन र जुन कुरा उसले सुनेको छैन त्यस विषयमा उसलाई मोह हुन्छ ।”

“अनि कुन विषयमा मोह हुँदैन ?”

“महाराज ! आफ्नो प्रज्ञाले अनित्य, दुःख र अनात्मालाई जान्दछ त्यस विषयमा उसलाई मोह हुँदैन ।” “भन्ते ! यस विषयमा उसको मोह कहाँ गयो ?” “महाराज ! ज्ञान उत्पन्न हुनेबित्तिकै, त्यस विषयमा सबै मोहको निरोध हुन्छ ।”

१. “कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि अँध्यारो कोठामा कसैले दियो बालेर भित्र पस्छ । त्यसले गर्दा अँध्यारो हटेर उज्यालो हुन्छ । महाराज ! त्यसरी नै, ज्ञान उत्पन्न हुनेबित्तिकै मोह हटेर जान्छ ।” “भन्ते ! उसको प्रज्ञा कहाँ जान्छ ?”

“महाराज ! प्रज्ञा पनि आफ्नो काम सकेर निरुद्ध हुन्छ । त्यस प्रज्ञाबाट जो ‘सबै अनित्य छ, सबै दुःख छ, सबै अनात्मा छ’ - यो चिन्तन गरेर उत्पन्न हुन्छ अनि त्यही कामय रहन्छ ।”

२. “यसलाई स्पष्ट गर्न कुनै उपमा दिनुहोस् ।”

“महाराज ! कुनै ठूलो ओहदाको व्यक्तिले राती एउटा चिट्ठी लेख्न चाह्यो । उसले लेख्ने मानिसलाई बोलायो अनि दियो बालेर चिट्ठी लेखायो । चिट्ठी लेखिसकेपछि त्यो दियोलाई निभायो । जसरी त्यो प्रकाश निभेबित्तिकै चिट्ठीको केही बिग्रैन; महाराज ! त्यसरी नै, प्रज्ञाले आफ्नो काम गरिरहन्छ । त्यस प्रज्ञाबाट जो ‘सबै अनित्य छ, सबै दुःख छ, सबै अनात्मा छ’ - यो चिन्तन गरेर उत्पन्न हुन्छ अनि त्यही कामय रहन्छ ।”

३. “कृपया, कुनै अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि पूर्वतिरका मानिसहरूमा यस्तो एउटा प्रथा छ, आ-आफ्ना घरको छेउमा पानीले भरिएको पाँचपाँचवटा गाग्रा राखिछाइछन् । जहिले घरमा आगो लाग्छ, पानी निभाउने काममा तिनको प्रयोग गर्दैन् । महाराज ! मानिलिझँ कि एक पटक घरमा आगो लाग्यो

अनि पाँचवटा गाग्राहरुको पानी त्यसलाई निभाउने काममा आयो । महाराज ! के उनीहरुले आगो निभाइसकेपछि पनि गाग्राहरुको प्रयोग गर्दैनन् ?” “गर्दैनन् भन्ते ! गाग्राहरुको काम सिद्धिएपछि अब उनीहरुलाई तिनको क काम ?”

“महाराज ! यहाँ पानीको पाँचवटा गाग्रा जस्तै पाँच इन्द्रियहरुलाई सम्भनुपर्छ (श्रद्धेन्द्रिय, वीर्येन्द्रिय, स्मृतीन्द्रिय, समाधीन्द्रिय र प्रज्ञेन्द्रिय) । आगो निभाउने मानिसलाई योगीजस्तो सम्भनुपर्छ । जस्तो त्यो आगो छ, त्यस्तै क्लेश (तृष्णा) लाई सम्भनुपर्छ । अनि जसरी त्यहाँ पाँच गाग्राहरुले आगो निभाएको थियो, त्यसरी नै, यी पाँच इन्द्रियहरुले क्लेशलाई निभाएको सम्भनुपर्छ । एकपल्ट क्लेश नष्ट भएपछि फेरि उत्पन्न हुँदैन । यसरी नै, प्रज्ञाले आफ्नो काम गरेपछि … ।”

४. “कृपया, फेरि पनि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै वैद्यले पाँचवटा जडिबुटीहरु ल्याएर औषधी तयार पारी त्यो औषधी रोगीलाई पिलाएर उसलाई निको पार्छ । रोगीलाई सन्चो भएपछि फेरि वैद्यले के उसलाई औषधी पिलाउन चाहन्छ ?” “चाहैन भन्ते ! अब त्यस जडिबुटीको के काम !” “महाराज ! यी पाँच जडीबुटीहरुले जस्तै श्रद्धेन्द्रिय आदि पाँच इन्द्रियहरुलाई सम्भनुपर्छ । वैद्यको स्थानमा योगीलाई सम्भनुपर्छ । रोगलाई क्लेश सम्भनुपर्छ । रोगीको स्थानमा अज्ञानी पृथक्जनलाई सम्भनुपर्छ । जसरी पाँच जडिबुटीहरुले रोगलाई आराम पायो, त्यसरी नै, पाँच इन्द्रियहरुले क्लेशलाई नष्ट गरिदिन्छन् । महाराज ! यसरी प्रज्ञाले आफ्नो काम सकेपछि नरुद्ध हुन्छ ।”

५. “यसलाई कृपया फेरि कुनै उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी कुनै योद्धा सिपाही पाँचवटा तीर लिएर युद्धका जान्छन् । उसले पाँचवटा तीरहरु चलाएर तिनले शत्रुहरुलाई पराजित गरेर धपाइ दिन्छन् । महाराज ! शत्रुहरु भागेपछि के फेरि उसले तीरहरुलाई चलाउनुपर्छ ?” “पर्दैन भन्ते ! शत्रुहरु भागेपछि ती चलाउने कामै के रह्यो” “महाराज ! जसरी यी पाँचवटा तीरहरु छन्, त्यसरी नै, पाँच इन्द्रियहरुलाई र सिपाहीको ठाउँमा योगीलाई सम्भनुपर्छ । जस्ता शत्रुहरु छन्, त्यस्तै क्लेशलाई सम्भनुपर्छ । जसरी पाँच तीरहरुले शत्रुहरुलाई धपाइयो, त्यसरी नै, पाँच इन्द्रियहरुले क्लेशलाई नष्ट गरिदिन्छन् । यस्ता क्लेशहरु एकपल्ट क्लेश नष्ट भएपछि फेरि उत्पन्न हुँदैन । महाराज ! यसरी नै, आफ्नो काम गरेपछि प्रज्ञाल निरुद्ध हुन्छ ।”

४. अर्हत् सुख-दुःख सम्बन्धी बारे प्रश्न

४. राजाले सोधे - “भन्ते ! जसले फेरि जन्म लिईन उसले वेदना (सुख या दुःख) अनुभव गर्दै ?” स्थविरले उत्तर दिनुभयो - “कुनैलाई अनुभव गर्दै कुनैलाई अनुभव गर्दैन ।” “कुनलाई अनुभव गर्दै र कुनलाई अनुभव गर्दैन ?” “शरीरमा हुने वेदनालाई अनुभव गर्दै र चैतसिक वेदना (मनमा हुने वेदना) लाई अनुभव गर्दैन ।” “भन्ते ! यो कसरी ?” “शरीरमा उत्पन्न हुने वेदनाको जुन हेतु र प्रत्यय छ, त्यो बन्द नभएको कारण उसले अनुभव गरिरहन्छ ।” “चित्तमा वेदना उत्पन्न हुने

जुन हेतु र प्रत्यय छ, त्यो बन्द भएपछि उसले त्यसलाई अनुभव गर्दैन ।” “महाराज ! भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ कि एकमात्र वेदनालाई अनुभव गर्दछ । त्यो हो - शरीरमा उत्पन्न हुने; चित्तमा उत्पन्न हुनेलाई होइन ।”

“भन्ते नागसेन ! जसले दुःखवेदनालाई अनुभव गरिरहन्छ उसले आफ्नो शरीरलाई किन त्याग्दैन ?” “महाराज ! अहतहरुलाई न कुनै इच्छा रहन्छ, न कुनै अनिच्छा नै । उनीहरु काँचो फललाई भार्न चाह्दैनन् । पण्डित व्यक्तिहरु पाक्ने बेलासम्म पर्खन्छन् । महाराज ! धर्मसेनापति सारिपुत्रले भन्नुभएको छ - “न मलाई मर्ने इच्छा छ, न बाँच्ने । जसरी कुनै ज्यामीले काम गरिसकेपछि आफ्नो ज्याला लिन पर्खन्छ, त्यसरी नै, म पनि आफ्नो समयको प्रतीक्षा गरिरहेको छु । न मलाई मर्ने चाहना छ, न बाँच्ने । ज्ञानपूर्वक सावधान भएर आफ्नो समयको प्रतीक्षा गरिरहेको छु ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

५. वेदनाको विषयमा प्रश्न

५. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के सुखवेदना कुशल, अकुशल या अव्याकृत हुन्छ ?” “महाराज ! यी तीनवटै हुन सक्छ ।” “भन्ते ! यदि जो कुशल छ, दुःख दिने खालको छैन र जो दुःख दिने खालको छ, त्यो कुशल होइन । त्यसो हो भने यस्तो कुनै कुशल छैन जो दुःख दिने खालको होस् ।”

“महाराज ! यदि कसैले आफ्नो एक हातमा बलिरहेको भलभलाउँदो फलामको गोला डल्ला लेओस् अनि अर्को हातमा बरफको एउटा ठूलो टुक्रा । के त्यो दुईवटाले कष्ट दिन्छ कि दिंदैन ?” “हो भन्ते ! दुईटैले नै उसलाई कष्ट दिन्छ ।” “महाराज ! के ती दुवै ताता हुन् ?” “होइन भन्ते !” “त्यसो हो भने के दुझै चिसा हुन् ?” “त्यो पनि होइन भन्ते !”

“त्यसो हो भने आफ्नो गल्ती स्वीकार गर्नुहोस् । यदि तातोले नै कष्ट दिने हो भने ती दुझै तातो नभएकोले कष्ट नहुनु पर्ने हो । यदि चिसोले कष्ट दिने भए दुझै चिसो नभएको हुँदा कष्ट नदिनुपर्ने हो । महाराज ! त्यसो हो भने ती दुझाले कसरी कष्ट दिए त ? कितकि ती दुझै न तातो हुन् न चिसो ! एउटा तातो छ भने अर्को चिसो । दुझैले कष्ट दिइराखेका छन् । त्यसो हुनु नपर्ने हो ।”

“भन्ते ! तपाईं जस्ता वक्तासँग म कुरा गर्न सकिदन । कृपया भन्नुहोस् कि कुरो के हो ।”

त्यसपछि स्थविरले अभिधर्म अनुकूल व्याख्या गरेर राजालाई सम्भाए - “महाराज ! यी छ सांसारिक जीवनका सुख हुन् अनि यी छ त्यागमय जीवनका । यी छ सांसारिक जीवनका दुःख हुन्

र यी छ त्यागमय जीवनका । यी छ सांसारिक जीवनका उपेक्षा हुन् र यी छ त्यागमय जीवनका । यसरी सबै मिलाएर ३६ प्रकारका वेदनाहरु छन् । यसरी भूतकालका ३६ वेदनाहरु, भविष्यत्कालका ३६ वेदनाहरु र वर्तमानकालका ३६ वेदनाहरु गरी सबैलाई एक ठाउँमा जोड्दा जम्मा १०८ प्रकारका वेदनाहरु हुने भए ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

६. नाम-रूप समान हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! कसले जन्म ग्रहण गर्दछ ?” स्थविरले उत्तर दिनुभयो - “महाराज ! नाम र रूपले जन्म ग्रहण गर्दछ ।” “के यही नाम र रूपले जन्म ग्रहण गर्दछ ?” “महाराज ! यही नाम र रूपले जन्म ग्रहण गर्दैन । मानिसले यो नाम र रूपबाट पाप वा पुण्य गर्दछ, त्यो कर्म गर्दा अर्को नाम र रूपले जन्म ग्रहण गर्दछन् । भन्ते ! त्यो हो भने पहिलाको नाम र रूप आफ्ना कर्मबाट मुक्त भयो ? स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! यदि फेरि जन्म ग्रहण गर्दैन भने ऊ मुक्त भयो । तर त्यसले फेरि जन्म ग्रहण गर्न्यो भने मुक्त भएन ।”

१. “कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कसैले अरुको आँप चोन्यो । त्यस आँपको मालिकले समातेर राजाका सामु लगेर भन्यो - “महाराज ! यसले मेरो आँप चोन्यो ।” यसमा त्यस चोरले भन्यो - “देव ! होइन, मैले यसको आँप चोरेको छैन । यसले जुन आँप लगाएको थियो त्यो अर्कै हो र मैले जुन आँप लिएको चिएँ, त्यो अर्को हो । त्यसैले म सजायको भागी होइन ।” “महाराज ! अब तपाईं भन्नुहोस् कि उसलाई सजाय दिनुपर्छ कि पर्दैन ?” “हो भन्ते ! उसले सजाय पाउनै पर्छ ।” “त्यसो किन ?” “भन्ते ! उसले यसो भने तापनि पहिलो आँपलाई छाडेर अर्को आँप चोर्नाले उसले सजाय पाउनैपर्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, मानिसले यो नाम र रूपले पाप या पुण्य कर्महरु गर्दछ, त्यस्ता कर्महरुले गर्दा अर्को नाम र रूपले जन्म ग्रहण गर्दछ । त्यसो भएकोले ऊ आफ्ना कर्मबाट मुक्त भएन ।”

२. “कृपया, अर्को पनि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै मानिसले कसैको धान वा उखु चोन्यो । अनि पक्राउ परेपछि आँपको चोरले भनेकै … । महाराज ! अथवा कुनै मानिसले जाडोमा आगो बालेर तापेपछि ननिभाइकन छोडेर जान्छ । त्यो आगोले कुनै अर्को मानिसको खेतलाई सल्काइ दिन्छ । त्यसपछि उसलाई समातेर खेतको मालिकले राजाको सामु लगेर - ‘महाराज ! यसले मेरो खेतलाई सल्काइदियो ।’ भनी विन्ति गर्दछ । यसमा उसले यसो भनोस् - ‘मैले यसको खेतलाई सल्काएको होइन । देव ! त्यो अर्कै आगो थियो जो मैले सल्काएको थिएँ र त्यो अर्को आगो हो जसबाट यसको खेत सल्क्यो । त्यसैले म

सजायको भागी होइन ।' महाराज ! तपाईं नै भन्नुहोस् कि उसले सजाय पाउनुपर्छ कि पर्दैन ?" "हो भन्ते ! पाउनुपर्छ ।" "त्यसो किन ?" "भन्ते ! उसले जेसुकै भने तापनि उसले सल्काएको आगो बढ्दै गएर त्यसले खेतलाई नै सल्काइदियो ।" "महाराज ! यसरी नै मानिसले यस नाम र रूपबाट पाप वा पुण्य कर्महरु गर्दछ … ।"

३. "कृपया, अर्को पनि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।"

"महाराज ! जस्तै कुनै व्यक्तिले दियो लिएर आफ्नो घरको कौसीमा पुगेर भोजन गर्दछ । त्यो दियो बल्दै गरेको बेला पराल (भिक्राभिक्री) पनि बल्न थाल्छ र त्यो परालले सारा घरलाई नै आगो लगाई दिन्छ र त्यो घरले गर्दा सारा गाउँ नै सखाप पारी दिन्छ । गाउँलेहरुले उसलाई समातेर भन्दछन् - 'तिमीले गाउँमा किन आगो लगायौ ?' यसमा उसले यसो भन्दछ - 'मैले गाउँमा आगो लगाएको होइन ।' त्यस दियोको आगो अर्को थियो जसको उज्यालोमा खाना खाएँ र त्यो अकै आगो लगाएको आगो थियो जसबाट त्यो गाउँ सल्व्यो ।' यसरी एक आपसमा झगडा गर्दै उनीहरु तपाईं भए ठाउँमा आए तपाईं कतापटि फैसला (निर्णय) दिनुहुन्छ ?" "भन्ते ! गाउँलेहरुपटि नै ।" "त्यसो किन ?" "उसले जे-जसो भने पनि पहिलो आगोको कारण पछिलो आगो बलेको हो ।" "महाराज ! यसरी नै मरणान्तिक नाम र रूपको लय हुन्छ र जन्मका साथ अर्को नाप र रूप उत्पन्न हुन्छ । तर यो पनि त्यसैबाट हुन्छ । त्यसो हुँदा ऊ आफ्ना पाप कर्मबाट मुक्त भएन ।"

४. "कृपया, फेरि अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।"

"महाराज ! जस्तो कि कसैले एउटा सानी केटीसँग विवाह गरेर उसलाई रूपियाँ दिएर आफू अन्यत्र जान्छ । केही समयपछि उनी बढेर तरुनी हुन्छे । त्यसपछि अर्को मानिसले रूपियाँ दिएर ऊसित बिहे गर्छ अनि पहिलेका मानिसले आएर भन्दछ - 'तिमीले मेरो स्त्रीलाई किन लग्यौ ?' यसमा उसले यस्तो उत्तर दिन्छ - 'मैले तिमी जोइलाई लगेको छैन । त्यो सानी केटी अकै थिई जोसँग तिमीले विवाह गरेका थियौ र जसका लागि रूपियाँ दिएका थियौ । यो तरुनी आइमाई अर्कै हो जसका साथमा मैले विवाह गरें र जसका लागि रूपियाँ दिएको छु ।' अब यदि ती दुवै जना यसरी झगडा गर्दै तपाईंका सामु आएमा तपाईं कतातिर निर्णय दिनुहुन्छ ?" "भन्ते ! पहिलो मानिसपटि ।" "त्यसो किन ?" "उसले जे-जस्तो भने तापनि तर त्यही केटी बढेर ठूली भएकी हो ।" "महाराज ! यसरी मरणान्तिक नाम र रूप … । त्यसैले ऊ आफ्नो कर्मबाट मुक्त भएन ।"

५. "कृपया, कुनै अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।"

"महाराज ! जस्तो कि कसैले कुनै ग्वालासँग एक गोल्फु दुध किन्दछ । गोल्फुलाई त्यहीं छाडेर 'भोलि फर्कदा यो लिन आउँछु' भनी सोचेर जान्छ । त्यो दुध रातभरिमा जमेर दही हुन्छ । भोलिपल्ट त्यो मानिस आएर ग्वालासित दुधको आफ्नो गोल्फु माग्छ । ग्वालाले दही जमेको त्यो गोल्फु उसलाई दिन्छ । यसमा त्यसले भन्दछ - 'म तिमीसँग दही लिन्न, मेरो दुधको गोल्फु देऊ ।' ग्वालाले भन्दछ - 'त्यो त आफै जमेर दही पो भयो ।' "महाराज ! यसरी ती दुवै झगडा गर्दै तपाईंका सामु आएमा तपाईं कतापटि निर्णय दिनुहुन्छ ?" "भन्ते ! ग्वालापटि ।" "त्यसो किन ?"

“उसले जेसुकै भनोस्, तर दुध नै त जमेर दही भएको हो ।” “महाराज ! यसरी नै मरणान्तिक नाम र रूप … । त्यसैले आफ्नो कर्मबाट ऊ मुक्त भएन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

७. नागसेनको पुनर्जन्म विषयबारे प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंको पुनर्जन्म हुन्छ कि हुँदैन ?” “छाड्नुहोस् महाराज ! यो सध्नाले के फाइदा ? मैले त पहिले नै भनिसकेको छु कि यदि उपादान (सांसारिक आशक्ति) का साथ मरेछु भने जन्म ग्रहण गरूँला, होइन भने जन्म लिन्न ।”

“कृपया, उपमा दिएर यसलाई सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कि कुनै मानिसले राजाको सेवा गयो । राजा ऊदेखि खुशी भई उसलाई कुनै ठूलो पद दिए । त्यो पद पाएर सबै पञ्चकाम सुख भोग्दै आरामसँग बसेर उसले अरुहरुलाई भन्दै हिँड्यो - ‘राजाले मेरो कुनै उपकार गरेन् ।’ त्यसो हो भने के उसले ठीक भन्यो त ?” “होइन भन्ते !”

“महाराज ! यसरी नै, यसलाई सोधेर के मतलब ! मैले त पहिले नै भनिसकेको हुँ कि सांसारिक आशक्तिका साथ मरेछु भने जन्म ग्रहण गरूँला, होइन भने जन्म लिन्न ।”

“बडो बेस, भन्ते !”

८. नाम-रूप परस्परआश्रय विषयमा प्रश्न

८. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईं जुन नाम र रूपका विषयमा कुरा गर्दै हुनुहुन्थ्यो, त्यो नाम के हो र रूप के हो ?” “महाराज ! जति पनि स्थूल पदार्थ छन्, ती सबै रूप हुन् र जति पनि सूक्ष्म चित्त, चैतसिक (मानसिक) धर्म छन्, ती सबै नाम हुन् ।” “भन्ते ! यस्तो किन हुन सक्दैन कि केवल नामले वा केवल रूपले मात्र जन्म ग्रहण गरोस ?” “महाराज ! नाम र रूप दुवै एक आपसमा आश्रित भएको हुनाले, एउटाबेगर अर्को टिक्न सक्दैनन् । दुवै साथै रहन्छन् ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुखुरीको पेटमा बच्चा छ भने, फुल पनि त हुन सक्छ, किनभने बच्चा र फुल दुवै एक अर्कामा आश्रित छन् । दुवै एकसाथ हुन्छन् । यो अनन्त कालसम्म चलिआएको छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

९. कालको विषयमा प्रश्न

९. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंले अहिले भखैरै भन्तुभयो - ‘अनन्तकालदेखि’, तयो काल के चीज हो ?” “महाराज ! काल तीन प्रकारका छन् - भूत, भविष्यत् र वर्तमान ।” “भन्ते ! के साँच्चै काल नामको कुनै चीज छ ?” “महाराज ! काल कुनै चीज हो पनि, होइन पनि ।” “भन्ते ! कुनचाहिँ काल हो र कुनचाहिँ होइन ?” “महाराज ! केही यस्तो संस्कारहरु छ, जुन व्यतीत भए, गइसके, अब रहेनन, लीन भए, एकदम परिवर्तित भए । तिनका निम्नित काल छैन । जुन धर्महरुले लय देखाउदैनन् अथवा कुनै न कुनै ठाउँमा प्रतिसन्धि गरिरहेका छन्, तिनका लागि काल छ । जुन प्राणीहरु मरेपछि फेरि पनि जन्मन्थन्, तिनका लागि काल छ । जुन प्राणीहरु कतै मरेर फेरि उत्पन्न हुदैनन्, त्यस्ता (अर्हत्) का लागि काल छैन । जसले यहाँ निर्वाण प्राप्त गरे तिनीहरुका लागि पनि काल छैन ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

(यस वर्गमा ९ बटा प्रश्नहरु छन् ।)

द्वितीय अद्वान वर्ग समाप्त ।

३. विचार वर्ग

१. त्रिविध कालको मूल -अविद्या)

१. राजाले सोधे - भन्ते नागसेन ! अतीतकाल र भविष्यत्कालको मूल के हो ? अनि वर्तमानकालको मूल के हो ?” “महाराज ! अतीत कालको मूल अविद्या हो । अविद्या भएमा संस्कार हुन्छ, संस्कार भएमा विज्ञान हुन्छ, विज्ञान भएमा नाम र रूप हुन्छ, नाम र रूप भएमा छ आयतन, छ आयतन भएमा स्पर्श, स्पर्श भएमा वेदना, वेदना भएमा तृष्णा, तृष्णा भएमा उपादान, उपादान भएमा भव, भव भएमा जन्म, जन्म भएमा बुद्ध्यौली, रागे, मृत्यु, शोक, रूनु-पिटनु, दुःख, आशान्ति र व्याकुलता हुन्छन् । यस प्रकार यस्ता दुःखहरुको क्रमको थालनी कहाँबाट भयो, यसको पत्तो छैन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

२. कालको अज्ञात आरम्भ

२. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंले जो भन्नुभयो - ‘यसको (कालको) थालनी कहाँबाट भएको हो यसको अत्तोपत्तो छैन,’ कृपया उपमा दिएर यसलाई सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै व्यक्ति एउटा सानो बीउ जमिनमा रोप्छ । त्यस बीउबाट आँकुरो निस्कन्छ अनि बिस्तारबिस्तार ठूलो भएर रुख हुन्छ । त्यस रुखमा फल लाग्छ । त्यस फलको बीउलाई त्यो मानिसले फेरि रोप्छ । त्यसबाट आँकुरो निस्केर … फल लाग्छ । महाराज ! तपाईं भन्नुहोस् कि यस प्रवाह (सन्तति) को कतै अन्त हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी नै कालको आरम्भ कहाँबाट भएको हो, यसको पत्तो छैन ।”

(१) “कृपया उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी कुखुरीले फुल पार्छ, फुलबाट कुखुरा … यस क्रम (सिलसिला) को कुनै अन्त छ ?” “छैन भन्ते !” “महाराज ! त्यसरी नै, अतीतकालको कुनै आरम्भ छैन ।”

(२) “कृपया फेरि कुनै उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

स्थविरले भुईमा एउटा गोलाकार वृत्त कोरेर भन्नुभयो - “महाराज ! यस चक्रको अन्त कुन ठाउँमा छ ?” “छैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी भगवान्‌ले कालको चक्र भन्नुभयो । चक्षु (आँखा) र रूप हुनाले चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । जब यी तीनै एकसाथ मिल्छन्, त स्पर्श हुन्छ । स्पर्शबाट वेदना अनि वेदनाबाट तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । यो तृष्णाबाट उपादान, उपादानबाट कर्म, कर्मबाट मन उत्पन्न हुन्छ (हेरिने तृष्णाबाट फेरि चक्षु उत्पन्न हुन्छ), के यस क्रमको कुनै अन्त छ ?” “छैन भन्ते !” “श्रोत (कान) र शब्दहरु भएको हुँदा श्रोतविज्ञान … । मन र धर्महरु भएको हुनाले मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । तीनवटै एकसाथ मिल्दा स्पर्श हुन्छ । स्पर्शबाट वेदना अनि वेदनाबाट तृष्णा हुन्छ । यो तृष्णाबाट उपादान र उपादानबाट … उत्पन्न हुन्छ । के यस क्रमको कतै अन्त छ ?” “छैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी नै कालको आरम्भ कहाँबाट हुन्छ यसको उद्गमको पत्तो हुँदैन ।”

“भन्ते ! ठीक सम्झाउनुभयो ।”

३. आरम्भकालको ज्ञान

३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि कालको (आदि) मूल कहाँबाट शुरु हुन्छ भन्ने कुरा देखिँदैन भनेर भन्नुभयो । त्यसो भए आदिकालको प्रारम्भ के हो त ?” “महाराज ! जुन भूतकाल छ, त्यही आरम्भको हो ।” “भन्ते नागसेन ! त के कुनै पनि आरम्भकालको पत्तो लाग्दैन ?” “महाराज ! कुनैको पत्तो लाग्छ भने कुनैको लाग्दैन ।” “भन्ते ! कुनचाहिँको पत्तो लाग्छ र कुनचाहिँको पत्तो लाग्दैन ?”

“महाराज ! पहिले कहिल्यै अविद्या छौदै थिएन यस्तो ‘आरम्भ’ पत्ता लाग्दैन । यदि कुनै वस्तु नभएर भइदिन्छ र कुनै भएर नष्ट हुन्छ भने यस्तोको ‘आरम्भ’ पत्ता लाग्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! यदि कुनै वस्तु नभएर भइदिन्छ र भएर नष्ट हुन्छ - त यसरी दुवैतिरबाट काटी दिए त्यसको स्थिति के हुन्छ ?” “महाराज ! यदि दुवैतिर काटेमा दुवैतिरबाट बढेर आउँछ ।”

“भन्ते ! मैले यो सोधेको होइन । त्यो आरम्भदेखि (जहाँ काटिएको छ, त्यहाँबाट) बढन सक्छ कि सक्दैन ?” “हो, बढन सक्छ ।”

“कृपया उपमा दिएर यो कुरो सम्भाउनुहोस् ।”

स्थविरले त्यही बीज र रुखको उपमा दिएर राजालाई सम्भाए ।

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

४. संस्कारको उत्पत्ति विषयमा प्रश्न

४. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के यस्तो संस्कार छ जो उत्पन्न हुन्छ ?” “हो छ ।” “भन्ते ! त्यो कुनचाहिँ हो ?” “महाराज ! चक्षु र रूप हुनाले चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । चक्षुविज्ञान हुनाले चक्षु-स्पर्श हुन्छ । चक्षु-स्पर्श हुनाले वेदना उत्पन्न हुन्छ । वेदना हुनाले तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । तृष्णा हुनाले उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान हुनाले भव उत्पन्न हुन्छ । भव हुनाले जन्म हुन्छ जन्मले बुद्ध्यौली, मर्नु, शोक गर्नु, रुनु, दुःख-दौर्मनस्य र डाहा हुनु; केवल दुःखस्कन्धको समुदय हुन्छ । महाराज ! चक्षु र रूप नरहेमा चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुँदैन । … स्पर्श हुँदैन । … उपादान हुँदैन । … भव हुँदैन । जन्म ग्रहण गर्नु, बुद्ध्यौली, मरण … हुँदैन । यसरी दुःखको सारा प्रवाहबाट मुक्त हुन्छ ।”

“भन्ते ! ठीक छ ।”

५. भवन्त-भाव संस्कार उत्पन्न हुन्छ हुँदैन भन्ने विषयमा प्रश्न

५. राजाले सोधे - “भन्ते ! नागसेन के यस्ता संस्कार छन् जो नभएर पनि उत्पन्न हुन सक्छन् ?” “महाराज ! यस्ता कुनै संस्कार छैनन् जो नभएर उत्पन्न होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन् जसको प्रवाह पहिलेदेखि चलिआएको छ ।”

(१) “कृपया यसलाई उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं जुन घरमा बस्नुहुन्छ के त्यो नबनाई आफै बनेको हो त ?” “भन्ते ! यस्तो कुनै चीज छैन जो एकदम नभएर पनि भएको होस् । तिनै वस्तुहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको प्रवाह पहिलेदेखि चल्दै आएको छ । घरका यी काठहरु पहिले जङ्गलमा थिए । यो माटो पहिले जमिनमा थियो । स्त्री र पुरुषहरुको मेहनतबाट ने यो घर तयार भएको हो । महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

(२) “कृपया, अर्को कुनै उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि सबै बोट बिरुवा पृथ्वीबाटै उत्पन्न भएर हुक्क्खन् अनि फुल्खन् फल्खन् । यी सबै पहिले नभएर उत्पन्न भएका होइनन्, बरु यिनको स्थितिको प्रवाह पहिलेदेखि भई आएको हो । महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

(३) “कृपया, अर्को कुनै उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कुम्हालेले जमिनबाट माटो खनेर त्यसबाट अनेक प्रकारका भाँडाकुँडा बनाउँछ । भाँडाकुँडाहरु त्यसै उत्पन्न भएका होइनन्, किन्तु तिनको स्थितिको प्रवाह सुरुदेखि भई आएको छ । महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

(४) “कृपया, फेरि पनि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“यदि वीणाको छाला-पत्र, खोक्रो काठ, डन्डी, घाँटी (बाजाको), तार वा नक्खी केही पनि छैन र बजाउने मान्छ पनि छैन भने के त्यसबाट कुनै आवाज निस्कला ?” “निस्कैन भन्ते ।”

“अनि, यस्ता सबै वस्तुहरु भएमा नि ?” “भन्ते ! त्यसो हो भने आवाज निस्कने छ ।”

“महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

(५) “कृपया, अर्को कुनै उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! यदि अरणी (आगो उत्पन्न गर्ने काठ या ढुङ्गा) नभएमा, अरणीको टुक्रा नभएमा, अरणी तान्ने ढोरी नभएमा, उत्तरारणि नभएमा, कपडाको टुक्रा (चिथडो) नभएमा आगो सल्काउने कुनै मान्छे नभएमा के त्यसबाट आगो निस्कन्छ ?”

“निस्कैन भन्ते !”

“महाराज ! फेरि अरणी भएमा, अरणीको टुक्रा भएमा, अरणी तान्ते डोरी भएमा, उत्तरारणि भएमा, कपडाको टुक्रा (चिथडो) भएमा आगो सल्काउने कुनै मान्छे भएमा के त्यसबाट आगो निस्कन्छ ?”

“निस्कन्छ भन्ते !”

“महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

“महाराज ! यदि मणि (आगो सल्काउने काँच) नभएमा, सूर्यको ताप नभएमा, गुइँठो (सुकेको काठ, दाउरा) नभएमा, आगो सल्काउने मान्छे नभएमा के त्यसबाट आगो निकन्छ ?”

“निस्कैन भन्ते !”

“महाराज ! यदि मणि (आगो सल्काउने काँच) भएमा, सूर्यको ताप भएमा, गुइँठो (सुकेको काठ, दाउरा) भएमा, आगो सल्काउने मान्छे भएमा त्यसबाट आगो निकन्छ ?”

“निस्कन्छ भन्ते !”

“महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

“कृपया, फेरि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! यदि ऐना नभएमा, प्रकाश नभएमा, हेर्ने मान्छे नभएमा के त्यहाँ हेर्ने मान्छेका आकृति देखिन्छ ?”

“देखिँदैन भन्ते !”

“महाराज ! यदि ऐना भएमा, प्रकाश भएमा, हेर्ने मान्छे भएमा के त्यहाँ हेर्ने मान्छेका आकृति देखिन्छ ?”

“देखिन्छ भन्ते !”

“महाराज ! यसरी नै, कुनै पनि संस्कार छैन, जो नभएर उत्पन्न भएका होऊन् । तिनै संस्कारहरु उत्पन्न हुन्छन्, जसको निरन्तरता पहिलेदेखि भइआएको छ ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

६. वेदगू (=ज्ञाता वा आत्मा) विषयमा प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जान्ने कुनै (आत्मा) छ वा छैन ?”

“महाराज ! त्यो जान्ने को हो ?”

“भन्ते ! जीवले हामीहरुभित्र रहेर आँखाले रूप देख्छ, कानले शब्द सुन्छ, नाकले गन्ध सुँछ्छ, जिब्रोले स्वाद लिन्छ, शरीरले स्पर्श अनुभव गर्छ र मले धर्म बुझदछ। जसरी हामीहरु इस महलमा बसेर जुन-जुन भ्यालको पूर्वबाट, या पश्चिमबाट, या दक्षिणबाट, या उत्तरतिरबाट हेर्न चाहेमा हेर्न सक्छौं। भन्ते ! त्यसरी नै, हाम्रो शरीरभित्र रहेको जीवले जुन जुन द्वारबाट हेर्न चाहन्छ, त्यही त्यही द्वारबाट हेर्दछन्।”

स्थविरले उत्तर दिनुभयो - “महाराज ! पाँचवटा द्वार (ढोका) कुन हो, सो म भन्दैछु तपाईं मन लगाएर सुन्नुहोस्। यदि जीव यस शरीरमा रहेर आँखाले रूपलाई हेष्ठ, जसरी कि हामी यस महलमा बसेर जुनसुकै भ्यालबाट रूपलाई देख्न सक्छौं, पूर्वको भ्यालबाट, पश्चिम ... उत्तर ... दक्षिण ... तिरको भ्यालबाट पनि रूपलाई देख्न सक्छौं, त्यसरी नै यस शरीरमा बसेको जीवद्वारा कान (श्रोत) ... नाक (घ्राण) ... जिब्रो (जिङ्हा) ... शरीर (काय) ... मनले पनि रूपलाई दुख्नु पर्ने हो। आँखा (चक्षु) द्वारा पनि नाक ... जिब्रो ... शरीर ... मनले पनि शब्दलाई सुन्नुपर्ने हो। यसरी नै आँखा ... कान ... जिब्रो ... शरीर ... मन ... द्वारा पनि गन्धलाई ग्रहण गर्नुपर्ने हो। यसरी नै, आँखाले पनि कानले ... नाकले ... जिब्रो र शरीरले ... पनि धर्मलाई ग्रहण गर्नुपर्ने हो ?”

“होइन भन्ते ! यस्तो कुरा हुन सक्दैन।”

“महाराज ! त्यसो हो भने तपाईंले भन्नुभएको अगाडिको कुरा पछाडिसँग र पछाडिको कुरा अगाडिसँग मेल खाँदैन। महाराज ! यी भ्यालहरुलाई खोलिदिँदा हामीहरु यहाँ बसेरै आकाशमा बाहिरका सबै रूपहरुलाई सफासँग देख्न सक्छौं। त्यस्तै, हामीभित्र रहेको जीवले आँखा नभए पनि आकाशतिरका सबै रूपहरुलाई छर्लज्ज देख्नुपर्ने हो। त्यस्तै, ... नाक ... जिब्रो ... शरीर ... गन्ध ... शब्द ... रस ... स्पर्श ... स्पष्ट सुँच्ने ... सुन्ने ... स्वाद लिने ... वस्तुको स्पर्श ... हुनुपर्ने हो।”

“होइन, भन्ते ! यसो हुन सक्दैन।”

“महाराज ! त्यसो हो भने तपाईंले भन्नुभएको अगाडिको कुरा पछाडिसँग मेल खाँदैन र पछाडिको कुरा अगाडिसँग मेल खाँदैन। महाराज ! यदि दिन्न नामको पुरुष (मन्त्री) यहाँबाट बाहिर गएर ढोकामा उभितको छ भने, के तपाईं यो कुरो बुझ्नु हुन्न ?” “हो भन्ते ! बुझ्छु।”

“महाराज ! दिन्न फेरि भित्र आएर तपाईंका सामु उभियो भने के तपाईं यो कुरो बुझ्नु हुन्न ?” “हो भन्ते ! बुझ्छु।”

“महाराज ! यसरी नै, हामीमा रहेको जीवले जिब्रोबाट बाहिरको रसलाई जान्दा छ - यो अमिलोछ, यो नुनिलो छ, यो तीतो छ, यो टर्हो छ, यो मीठो छ ?” “हो भन्ते ! जान्दाछ !” “त्यसो हो भने, त्यो रस भित्र पुगेपछि त्यो जीवले त्यसको स्वाद तीतो, अमिलो, नुनिलो, टर्हो, कडा वा मीठो भन्ने जान्दछ ?”

“होइन भन्ते ! जान्दैन, अनुभव गर्न सक्दैन ।”

“महाराज ! त्यसो हो भने तपाईंले भन्नुभएको अगाडिको कुरा पछाडिसँग मेल खाँदैन र पछाडिको कुरा अगाडिसँग मेल खाँदैन । महाराज ! कुनै व्यक्तिले सय गाग्रो मह भिकाएर एक ठूलो भाँडामा खन्याए । अनि एउटा मानिसको मुख राम्री बाँधेर उसलाई त्यहाँ हालेमा, तपाईं भन्नुहोस् कि के त्यसले जान्दा छ, जसमा ऊ हालिएको छ, त्यो मीठो छ वा छैन ?” “भन्ते ! जान्न सक्दैन ।” “त्यसो किन ?” “किनभने त्यो मह उसको मुखमा नपरेकोले ।” “महाराज ! त्यसो हो भने तपाईंले भन्नुभएको अगाडिको कुरा पछाडिसँग मेल खाँदैन र पछाडिको कुरा अगाडिसँग मेल खाँदैन ।”

“भन्ते ! तपाईंजस्तो पण्डितसँग म के बहस गर्न सक्छु र ! कृपया तपाईंले नै यो गाँठो खोल्नुहोस् ।”

त्यसपछि स्थविरले राजा मिलिन्दलाई अभिधर्मअनुसार सबै कुरा सम्झाए - “महाराज ! चक्षु र रूप हुनाले चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ र त्यो उत्पन्न हुनासाथ स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना, एकाग्रता, जीवितझन्दिय र मनसिकार उत्पन्न हुन्छ । यसरी धर्म प्रत्ययको कारणले नै उत्पन्न हुन्छ । यहाँ कुनै वेदगृ (जीवात्मा) छैन । श्रचेत र शब्द हुनाले … मन र धर्मको कारण मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । मनोविज्ञान उत्पन्न हुनासाथ स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना, एकाग्रता, जीवितझन्दिय र मनसिकार उत्पन्न हुन्छ । यसरी धर्म प्रत्ययको कारणले नै उत्पन्न हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक सम्झाउनुभयो ।”

७. चक्षुविज्ञान आदि विषयमा प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जहाँ-जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ के मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ ?”

“हो महाराज ! जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ ।” “भन्ते ! पहिले कुन उत्पन्न हुन्छ, चक्षुविज्ञान या मनोविज्ञान ?” “महाराज ! पहिले चक्षुविज्ञान र त्यसपछि मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ ।” “भन्ते ! के चक्षुविज्ञानले मनोविज्ञानलाई आदेश दिन्छ कि ‘जहाँ म उत्पन्न हुन्छु, तिमी पनि उत्पन्न हुनु’ अथवा मनोविज्ञानले चक्षुविज्ञानलाई आज्ञा दिन्छ कि ‘जहाँ-जहाँ तिमी उत्पन्न हुँन्छौ, त्यहाँ म पनि उत्पन्न हुन्छु’ ?”

“होइन महाराज । उनीहरको एक आपसमा यस्तो आज्ञाको लेनदेन हुँदैन ।” “भन्ते ! त्यसो हो भने के कारण हो, जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ ?” “महाराज ! त्यसमा (क) “ढालूपन (ओरालोपन), (ख) एउटा मात्र ढोका हुनाले, (ग) बानी परेको हुनाले, (घ) व्यवहार (साथीपन) हुनाले ।”

(क) “भन्ते ! ढालूपन हुनाले जहाँ चक्षुविज्ञान हुन्छ, त्यहाँ मनोविज्ञान पनि कसरी हुन्छ ?” कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ, वर्षाको पानी कतातिर बगेर जान्छ ?” “भन्ते ! जहाँ जमिन ढालू (ओरालो) छ, त्यतातिर नै पानी ढल्केर बग्छ ।” “फेरि, कुनै अर्को दिन पानी पर्दा पानी कतातिर बग्छ ?” “भन्ते ! त्यतैतिर नै ।” “महाराज ! के पहिलो पानीले दोस्रो पानीलाई आदेश दिन्छ कि जतातिर ढल्केर म बग्छु, त्यता तिमी पनि बग्नू ? अथवा दोस्रो पानीले पहिलो पानीलाई आदेश दिन्छ कि जतातिर तिमी बग्छौ, त्यतातिर म पनि बग्छु ?”

“होइन भन्ते ! तिनीहरुमा त्यस्तो कुनै कुरा हुँदैन । जमिन ढालू भएको हुनाले दुवै पानी त्यतातिर बग्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, ढालूपन हुनाले जहाँ जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ त्यहाँ मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । परस्पर कुनै आज्ञाको लेनदेन हुँदैन ।”

(ख) “भन्ते नागसेन ! एउटै मात्र ढोका भएको हुनाले कसरी जहाँ-जहाँ चक्षुविज्ञान हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ ?”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ, कुनै राजाको सिमानामा एउटा नगर छ, जुनचाहिँ दृढ छ । त्यस नगरमा एउटा मात्र ढोका छ । अब कोही त्यस नगरबाट बाहिर निस्कन चाहेमा ऊ कतातिरबाट निस्कन्छ ?” “भन्ते ! त्यहाँ ढोकाबाट निस्कन्छ ।”

“फेरि, कोही दोस्रो व्यक्ति बाहिर निस्कन चाहेमा ऊ कतातिरबाट निस्कन्छ ?” “भन्ते ! त्यहाँ ढोकाबाट निस्कन्छ ।” “महाराज ! के यो पहिलो व्यक्तिले अरुलाई आज्ञा दिन्छ कि म जतातिरबाट निस्कन्छु, त्यताबाट नै तिमी पनि निस्क । अथवा दोस्रो व्यक्तिले पहिलो व्यक्तिलाई आज्ञा दिन्छ कि तिमी जताबाट निस्कन्छौ, त्यताबाट नै म पनि निस्कने छु ?”

“होइन भन्ते ! उनीहरुका बीचमा यस्तो कुनै सम्भौता हुँदैन । ढोका एउटा मात्र भएकोले जहाँबाट एउटा निस्कन्छ, त्यहाँबाट अर्को पनि निस्कन्छ ।”

“महाराज ! यसरी ढोका एउटा भएको हुनाले जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । उनीहरुको आपसमा कुनै सम्बन्ध हुँदैन ।”

(ग) “भन्ते नागसेन ! बानी परेको हुनाले कसरी जहाँ चक्षुविज्ञान हुन्छ, त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ ?” कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ, सामुन्ने एउटा गोरुगाडा (बयलगाडा) गएको छ भने दोस्रो गाडा कतातिर जान्छ ?” “भन्ते ! जतातिर पहिलो गाडा गएको हुन्छ ।” “महाराज ! के पहिलो गाडाले दोस्रो गाडालाई आज्ञा दिन्छ … या दोस्रो गाडाले … आज्ञा दिन्छ … ?” “होइन भन्ते ! उनीहरुमा कुनै यस्तो कुरा हुँदैन । (गोरुहरुमा) यस्तो बानी परेको हुनाले तिमीहरु एक अर्कोपछि जान्छन् ।” “महाराज ! यसरी नै, पछि लाग्ने स्वभावले जहाँ-जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ । उनीहरुमा कुनै परस्पर सम्भौता भएको हुँदैन ।”

(घ) “भन्ते नागसेन ! व्यवहार भएपछि कसरी जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ ?” कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि मुद्रा, गणना, सङ्ख्या र लेखा इत्यादि शिल्पमा नयाँ सिकारुले बारम्बार गल्ती गर्दछ । सावधानीपूर्वक बारम्बार व्यवहार गर्दा ऊ आफूले गरेको गल्तीमा सुधार गर्दछ ।” “महाराज ! यसरी नै, व्यवहारले गर्दा आफूले गरेको गल्तीमा उसले सुधार गर्दछ । महाराज ! यसरी नै, व्यवहारले गर्दा जहाँ-जहाँ चक्षुविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! त्यसरी नै जहाँ जहाँ श्रोतविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ … ? भन्ते ! जहाँ जहाँ ध्राणविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ … ? भन्ते ! जहाँ जहाँ जिव्हाविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ … ? भन्ते ! जहाँ जहाँ कायविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ मनोविज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ … ? ।” (पूर्ववत् प्रश्न-उत्तर सम्भनुहोला)

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक सम्भाउनुभयो ।”

द. स्पर्शलक्षण विषय-प्रश्न

द. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जहाँ मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ के स्पर्श र वेदना पनि उत्पन्न हुन्छ ?” “हो महाराज ! जहाँ मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ के स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना पनि उत्पन्न हुन्छ, वितर्क विचार पनि हुन्छ । ती सबै धर्महरु त्यहाँ रहेका हुन्छन् ।”

“भन्ते ! स्पर्शको पहिचान के हो ?” “महाराज ! ‘छुनु’ स्पर्शको पहिचान हो ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि दुईवटा भेडाहरु जुधे भने ती दुईमध्ये एउटा भेडालाई चक्षु सम्फनुपर्छ र अर्कोलाई रूप । तिनीहरु दुवै ठोकिकनुलाई स्पर्श सम्फनुपर्छ ।”

“कृपया अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कि कुनै व्यक्तिले दुई हातले ताली बजायो । त्यसमा एक हातलाई चक्षु र अर्कोलाई रूप सम्फनुपर्छ । जुन दुवै हातको मिलन भएको छ, त्यसलाई स्पर्श सम्फनुपर्छ ।”

“महाराज ’ जस्तो कि कुनै कसैले भ्याम्टा (भ्याली) बजाउँछ, भ्याम्टाका दुई फलकमध्ये एउटालाई चक्षु र अर्कोलाई रूप सम्फनुपर्छ । जुन यी दुई आएर मिलन हुन्छ, त्यसलाई स्पर्श सम्फनुपर्छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

९. वेदना लक्षण-प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! वेदनाको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! ‘अनुभव गर्नु’ वेदनाको लक्षण के हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै मानिसले राजाको सेवा गर्यो । राजा ऊदेखि खुशी भएर उसलाई कुनै ठूलो पद दिए । उसले त्यो पद पाएपछि ऐशआराम मोजमज्जामा रहन थाल्यो । अब, उसको मनमा यस्तो विचार आयो - ‘मैले पहिले राजाको सेवा गरें, त्यसै कारणले गर्दा राजा खुशी भएर मलाई यो पद दिए । त्यसबेलादेखि अहिलेसम्म यो ऐशआरामको अनुभव गर्दैछु ।’ महाराज ! त्यस्तै कुनै व्यक्तिले पुण्य कर्म गरेर मरेपछि स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएर सुगति प्राप्त गर्यो । त्यहाँ उसले पाँच दिव्यकामगुणहरुको उपभोग गर्यो । उसको मनमा यस्तो विचार आयो - ‘मैले पहिले पुण्य कर्म गरें, त्यसैले मैले यी पाँच दिव्यकामगुणहरुको अनुभव गर्दैछु ।’ महाराज ! यसरी अनुभव हुनु, अनुभव गर्नु वेदनाको पहिचान हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१०. संज्ञालक्षण-प्रश्न

१०. “भन्ते नागसेन ! संज्ञाको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! ‘चिन्तु’ संज्ञाको लक्षण के हो । केलाई चिन्तु ? नीलोलाई नीलो भनेर चिन्तु । त्यस्तै, पहेंलो, रातो, सेतो, कलेजी आदि रङ्ग भनी चिन्तु । महाराज ! यसरी नै, चिन्तु संज्ञाको लक्षण हो ।”

“कृपया, फेरि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि राजाको भण्डारी भण्डारमा गएर नीलो, पहेंलो, रातो, उज्यालो (सेतो), कलेजी सबै रङ्ग राजाको भोगका चीजहरूलाई चिन्दछ र जान्दछ । महाराज ! यसरी चिन्तु संज्ञाको लक्षण हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले एकदम ठीक भन्नुभयो ।”

११. चेतनालक्षण-प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! चेतनाको पहिचान के हो ?” “महाराज ! ‘सम्भनु र तयार हुनु चेतनाको पहिचान हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! कुनै मानिसले विष तैयार पारेर स्वयं पियो र अरुलाई पनि पिउन दियो । उसले आफैं पनि दुःखभोग गच्यो र अरुलाई पनि दुःख भोगायो ।”

“महाराज ! यसरी नै, कुनै मानिस पापकर्म गरेर मरेपछि नरकमा गएर उसले दुर्गति प्राप्त गर्दछ । जसले उसलाई सिकायो, त्यसले पनि … दुर्गति प्राप्त गर्दछ ।”

“अथवा महाराज ! यसरी कोही पुण्यकर्मको चेतनाले गर्दा मरेपछि स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएर सुगति प्राप्त गर्दछ । जसले उसलाई सिकायो, त्यो मानिसले पनि सुगति प्राप्त गर्दछ । यसरी महाराज ! सम्भनु र तयार हुनु चेतनाको पहिचान हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१२. विज्ञानलक्षण-प्रश्न

१२. “भन्ते नागसेन ! विज्ञानको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! ‘जान्तु बुझ्नु विज्ञानको लक्षण हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! नगरको रक्षा गर्नेले नगरको माभमा कुनै चौबाटोमा वसेर चारैतिरबाट आउने मानिसलाई देख्छ । महाराज ! ! त्यसरी नै, जुन पुरुषले आँखाबाट रूपलाई देख्छ, त्यसलाई विज्ञानले जान्दछ । जो कानबाट शब्द सुन्छ … … जो नाकबाट गन्ध सुँच्छ, … जो जिब्रोबाट रसलाई चाल्छ … जुन शरीरले वस्तुलाई स्पर्श गर्छ … जुन मनले धर्मलाई अनुभव गर्छ, त्यसलाई पनि विज्ञानले जान्दछ । महाराज ! यसरी ‘जान्नु’ विज्ञानको लक्षण हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१३. वितर्कलक्षण-प्रश्न

१३. “भन्ते नागसेन ! वितर्कको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! कुनै काममा आफूलाई लगाउनु वितर्क हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी कुनै काठ-मिस्त्रीले तयार भएको काठको टुक्रालाई राम्ररी जोड्छ, त्यसरी नै, कुनै काममा आफूलाई लगाउनु वितर्कको लक्षण हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१४. विचारलक्षण-प्रश्न

१४. “भन्ते नागसेन ! विचारको लक्षण के हो ?”

“महाराज ! वितर्कको अनुमार्जन नै विचार हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! काँसको थाललाई ठोकदा आवाज उत्पन्न हुन्छ । यहाँ यसरी ठोक्नुलाई वितर्क र आवाज उत्पन्न हुनुलाई विचार सम्भनुपर्छ ।”

“भन्ते ! ठीक भन्नुभयो ।”

(यस वर्गमा १४ वटा प्रश्नहरु छन् ।)

तेस्रो विचार वर्ग समाप्त ।

४. निर्वाण वर्ग

१. स्पर्श आदिलाई छुट्याउन सकिन्छ सकिन्न भन्ने विषयमा प्रश्न

१. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! स्पर्श आदि धर्महरु एकसाथ मिल्दा के तिनलाई अलग अलग गरी छुट्याएर देखाउन सकिन्छ - यो स्पर्श हो, यो वेदना हो, यो संज्ञा हो, यो चेतना हो, यो विज्ञान हो, यो वितर्क हो, यो विचार हो ?” “महाराज ! यसरी देखाउन सकिन्न ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जसरी राजाको भान्छेले व्यञ्जन तैयार गर्दै अनि उसले त्यसमा दही, नुन, अदुवा, जीरा, खुर्सानी इत्यादि अनेक मसला हाल्छ । त्यसपछि राजाले भने - ‘दहीको, नुनको, अदुवाको, जीराको, खुर्सानीको र यसमा हालेको अरु चीजहरुको स्वाद छुट्टाछुट्टै पार । महाराज ! त्यसरी त्यस्ता सबै चीजहरु एकसाथ मिलेपछि के त्यसलाई छुट्टाछुट्टै पारेर देखाउन सकिन्छ - यो अमिलो, यो नुनिलो, यो तीतो, यो कडा, यो टर्हो या यो मीठो छ ?’”

“सकिन्न भन्ते ! तैपनि सबै किसिमको स्वाद त्यसमा आ-आफै प्रकारले रहेको हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी ती धर्मका साथ मिल्दा त्यसलाई अलग-अलग देखाउन सकिन्न - यो स्पर्श हो, यो वेदना हो, यो संज्ञा हो, यो चेतना हो, यो विज्ञान हो, यो वितर्क हो या यो विचार हो भनेर । यसो भए तापनि सबै धर्म आ-आफै रूपमा त्यहीं रहन्छ ।”

“भन्ते ! ठीक हो ।”

२. नागसेन-प्रश्न

२. स्थविरले सोध्नुभयो - “महाराज ! के नुन आँखाले चिन्न सकिन्छ ?” “हो भन्ते ! चिन्न सकिन्छ ।” “महाराज ! कृपया सोचेर उत्तर दिनु होला । के तपाईं ठीक भन्दै हुनुहुन्छ ?”

“भन्ते ! के सबै प्रकारका नुन जिब्रो चिन्न सकिन्छ ?” “हो महाराज ! सबै प्रकारको नुन जिब्रोले नै चिन्न सकिन्छ ।”

“भन्ते ! यदि यसो हो भने, त्यसलाई बयलगाडामा लादेर किन ल्याउँछन् ? नुन मात्र नल्याउनुपर्ने हो ।” “महाराज ! नुन मात्र ल्याउन सम्भव छैन । यो धर्म नुनिलो र भारीपन दुवै एक साथ एक साथ यसरी मिलेको छ कि छुट्याउन सकिन्न ।” “महाराज ! नुन तराजुमा जोख्न सकिन्छ ?” “हो भन्ते ! जोख्न सकिन्छ ।” “होइन महाराज ! नुनलाई तराजुमा जोख्न सकिन्न; केवल त्यसको भारीपन मात्र जोख्न सकिन्छ ।”

“हो भन्ते ! ठीक हो ।”

नागसेन र राजा मिलिन्दका महाप्रश्न समाप्त ।

मिलिन्द-प्रश्न

(ख) विमतिच्छेदन-प्रश्न

(शंका-निवारण-प्रश्न)

३. पाँच आयतन कर्मोत्पत्तिप्रश्न

३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जुन यी पाँच आयतनहरु (आँखा, नाक, कान, जिब्रो र त्वचा) छन्, तिनीहरुका अनेक कर्महरुको फलले यस्तो भएको हो या एक कर्मको फलले ?” “महाराज ! अनेक कर्महरुको फलले भएको हो, एक कर्मको फलले होइन ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ ? कुनै मानिस एउटा खेतमा नाना प्रकारका बीउ रोप्छ भने, के अनेक बीउहरुको फल पनि अनेक हुँदैन र ?” “हो भन्ते ! अनेक प्रकारका बीउहरुको फल पनि अनेक प्रकारको नै हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, जुन यो पाँच आयतन छ, त्यो अरु विभिन्न कर्महरुको फल हो एउटाको मात्र होइन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

४. कर्मको प्रधानता

४. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के कारण हो कि सबै व्यक्तिहरु एकै किसिमका हुन्नन् कोही कम आयुको हुन्छ, कोही दीर्घायु हुन्छ, कोही धेरै रोगी, कोही निरोगी, कोही एकदम भद्रा, कोही एकदम सुन्दर, कोही प्रभावहीन, कोही अत्यन्त प्रभवाशाली, कोही गरीब, कोही धनी, कोही नीच कुलमा, कोही उच्च कुलमा, कोही मूर्ख त कोही बुद्धिमान किन हुन्छ ?”^{३३}

स्थविरले सोध्नुभयो - “महाराज ! के कारण हो कि सबै वनस्पतिहरु एकै किसिमको हुन्नन् ? कुनै अमिलो, कुनै नुनिलो, कुनै तितो, कुनै टर्रो, कुनै मीठो किन हुन्छ ?” “भन्ते ! मलाई यस्तो

लाग्छ कि कुनै बीउहरु भिन्न भिन्न भएकाले वनस्पतिहरु पनि भिन्न भिन्न रसका हुन्छन् ।” “महाराज ! यसरी सबै मानिसहरुको आ-आफ्नो कर्म भिन्न भिन्न हुनाले सबै जना एकै किसिमका हुन्नन् । कोही कम आयुको हुन्छ भने कोही दीर्घायुको … हुन्छ ।”

”महाराज ! भगवान्ते पनि भन्तुभएको छ - हे माणव ! सबै जीव आफ्नो कर्मको आफै मालिक हो । उनीहरु आफ्नो कर्मअनुसार नै विभिन्न योनिमा उत्पन्न हुन्छन्, आफ्नो कर्म नै आफ्नो साथी हो । आफ्नो कर्म नै आफ्नो आश्रय हो । कर्मले नै व्यक्ति ऊँच र नीच हुन्छ ।”^{३४}

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

५. प्रयत्नकरण प्रश्न

५. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्तुहुन्छ कि दुःख निरोध गर्नलाई र नयाँ दुःख उत्पन्न हुन नदिन तपाईंहरुको प्रव्रज्या भएको हो ।” “हो महाराज ! यसैका निम्ति हामी प्रव्रजित भएका हौं ।” “भन्ते ! तर यो प्रव्रज्या पूर्वजन्मको कर्मको फलले हुन्छ या यसको निम्ति यसै जन्ममा प्रयत्न गर्नुपर्छ ?” स्थविरले भन्तुभयो - “महाराज ! जति पनि गर्नुपर्ने हो, त्यति पूरा गर्नका निम्ति यो जन्ममा प्रयत्न गर्नुपर्छ, पूर्वजन्मको फल त अहिले भईरहेको छ ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ - तपाईंलाई तिख्खा लागेपछि तपाईं कुवा वा पोखरी बनाउनुहुन्छ ?” “होइन भन्ते !” स्थविरले भन्तुभयो - “महाराज ! जति पनि गर्नुपर्ने हो, त्यति पूरा गर्नका निम्ति यो जन्ममा प्रयत्न गर्नुपर्छ, पूर्वजन्मको फल त अहिले भईरहेको छ ।”

“कृपया, फेरि उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ - कुनै लडाई शुरु भएपछि तपाईं खाई (रक्षाका निम्ति खनिने खाडल) खन्तुहुन्छ, पर्खाल बनाउन लगाउनुहुन्छ, तोरण बनाउनुहुन्छ, अटालीका (चौकी) बनाउनुहुन्छ, सेनाका लागि रसद (रासन) जम्मा गर्न लाउनुहुन्छ, हाती, घोडा, रथ, धनुष, तरबार आदि तयार गर्न लाउनुहुन्छ ?” “होइन भन्ते !” स्थविरले भन्तुभयो - “महाराज ! जति पनि गर्नुपर्ने हो, त्यति पूरा गर्नको निम्ति यो जन्ममा प्रयत्न गर्नुपर्छ, पूर्वजन्मको फल त अहिले भईरहेको छ ।”

“भगवान्बाट पनि यस्तै आज्ञा भएको छ :-

सयम आएपछि बुद्धिमानहरुले त्यही काम गर्नुपर्छ जो उसको हितमा हुन्छ । त्यो मूर्ख गाडीवान् जस्तो नभई दृढताका साथ आफ्नो काममा डटिरहनुपर्छ जसरी, त्यस गाडीवान् ठूलो र सम्म परेको सडकलाई छाडेर उबडखाबड बाटोमा गाडीको अक्ष भाँचिनाले विपत्तिमा पर्छ ।”

“यसरी धर्मलाई छाडेर, अधर्ममा परेका मूर्ख मानिसहरु मृत्युको मुखमा परेर हतात्साहित भई शोक गर्न थाल्छन्।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

६. नरकाग्निको उष्णता विषयमा प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ - ‘स्वभाविक आगोभन्दा नरकको आगो धेरै तेजिलो (ताप दिने) हुन्छ ।’ एउटा सानो ढुङ्गा पनि स्वाभाविक आगोमा राखेर दिनभरि फुकिरहँदा पनि गल्दैन तर ‘नरकको आगोमा पर्नासाथ ठूलूलो चट्टान पनि एकै क्षणमा गल्छ’ यो कुरो म एकदमै मान्दिन । तपाईंहरु यसो भन्नुहुन्छ कि - ‘जुन जीवहरु त्यहाँ उत्पन्न हुन्छन्, ती त्यस नरकको आगोमा हजारौं वर्षसम्म पाकेर बस्छन्, तर गल्दैनन्’ यस कुरालाई पनि म पटकै मान्दिन ।”

स्थविरले सोध्नुभयो - “महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ - पोथी बाँदर, गोही, कछुवा, मयूर र परेवाहरुले कडा ढुङ्गाको टुक्रा पनि निल्छन ?” “हो भन्ते ! निल्छन् । के त्यो ढुङ्गा उनीहरुको पेटमा गएर पच्दैन ?” “हो भन्ते ! पच्छ ।” “उनीहरुको पेटमा जुन बच्चा छ, के त्यो पनि पच्छ ?” “होइन भन्ते ! बच्चा पच्दैन ।” “त्यसो किन ?” “भन्ते ! म सम्भन्छु कि आफ्नो कर्मले गर्दा पच्च सक्दैन ।” “महाराज ! यसरी आफ्नो कर्मअनुसार नरकमा उत्पन्न हुने जीव त्यहाँको आगोमा हजारौं वर्षसम्म पाकेर रहन्छ, तर गल्दैन । त्यहाँ उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ बढ्छ, हुक्न्छ र त्यहाँ मर्छ ।”

“महाराज ! भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ -

उनीहरु त्यस नरकबाट छुट्टैन जबसम्म उनीहरुको पाप कर्म समाप्त हुँदैन ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ ? जुन मादा सिंह, बाघ, चितुवा तथा कुकुरहरु छन् तिनीहरुले कडा हड्डी तथा कडा मासुको पिण्ड के चपाउन सक्दैन ?” “हो भन्ते ! चपाउन सक्छ ।” “खान्छ कि खाइन ?” “खान्छ भन्ते ।” “पच्छ कि पच्दैन ?” “पच्छ भन्ते ।” “अनि पेटमा रहेका यिनीहरुका बच्चा पच्छ कि पच्दैन ?” “पेटको बच्चा पच्दैन ।” “त्यो किन ?” “भन्ते ! म सम्भन्छु कि आफ्नो कर्म त्यस्तो हुनाले पच्दैन ।” “महाराज ! यसरी आफ्नो कर्मअनुसार नरकमा उत्पन्न हुने जीव त्यहाँको आगोमा हजारौं वर्षसम्म पाकेर रहन्छ, तर गल्दैन ।

“कृपया, फेरि उदाहरण दिएर सम्भाउन्होस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ ? सुकुमारी यवन स्त्रीहरुले कडा पदार्थ र मासु खाँदैनन् र ?” “हो भन्ते ! खान्छन्।” “महाराज ! उनीहरुको पेटमा गएर कडा वस्तुहरु पच्दैनन् र ?” “हो भन्ते ! पच्छ।” “के उनीहरुको पेटमा रहेको गर्भ पनि पच्छ ?” “भन्ते ! गर्भ चाहिँ पच्दैन।” “त्यो किन ?” “भन्ते ! म सम्भन्धु कि आफ्नो कर्म त्यस्तो हुनाले पच्दैन।” “महाराज ! यसरी आफ्नो कर्मअनुसार नरकमा उत्पन्न हुने जीव त्यहाँको आगोमा हजारौं वर्षसम्म पाकेर रहन्छ, तर गल्दैन। “महाराज ! भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ -ऊ नरकबाट छुट्दैन जबसम्म कि उसको पाप समाप्त हुँदैन।”

७. पृथ्वी संधारण विषयमा प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ कि यो पृथ्वी पानीमा रहेको छ, पानी हावामा र हावा आकाशमा । यसलाई पनि म मान्दिन।” “स्थविरले धम्मकरक (लोटा) मा पानी लिएर राजालाई भने - “महाराज ! जुन बेला यो पानी हावामा अडेको हुन्छ, त्यसरी नै, यो पानी पनि हावामा रहेको हुन्छ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो।”

८. निरोधनिर्वाण विषयमा प्रश्न

८. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के निरोध हुनु नै निर्वाण हो ?” “हो महाराज ! निरोध हुनु नै निर्वाण हो।” “भन्ते ! निरोध हुनु कसरी निर्वाण हो ?” “महाराज ! सबै अज्ञानी पृथक्जनहरु अध्यात्मिक र बाहिरी आयतन (इन्द्रिय र विषयको उपभोग) मा लागिरहन्छन्, त्यसैमा आनन्द लिन्छन्, र त्यसैमा डुविरहन्छन्। उनीहरु त्यसैको धारामा बगिरहेका हुन्छन्, बारम्बार जन्म लिन्छन्, बूढा हुन्छन्, मर्छन्, शोक गर्दैन, रुन्छन्, दुःखी दौर्मनस्य र डाहा हुने हुन्छ। यसता दुःखबाट मुक्त हुँदैनन्, दुःखको दुःखैमा रहिरहन्छन्।”

“महाराज ! तर ज्ञानी आर्य श्रावकजनहरु अध्यात्मिक र बाहिरी आयतनमा लाग्दैनन्, त्यसमा आनन्द लिन्दैनन् र त्यसमा डुविरहदैनन्। यसले गर्दा उनीहरुको तृष्णाको निरोध (बन्द) हुन्छ। तृष्णाको निरोध हुनाले उपादानको निरोध हुन्छ। उपादानको निरोध हुनाले भवको निरोध हुन्छ। भव निरोध हुनाले जन्म लिन निरोध हुन्छ। जाति (जन्म) निरोध भएपछि बूढा हुनु, मर्नु, शोक गर्नु, रुनु, पिटनु, दुःखी हुनु, दौर्मनस्य हुनु र निराशा हुनु आदि सबै दुःखको निरोध हुन्छ। महाराज ! यस्तै निरोध हुनु भनेको निर्वाण हो।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो।”

९. निर्वाण लाभ विषयमा प्रश्न

९. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के सबै जीवहरु निर्वाण प्राप्त गर्दछन् ?” “होइन महारजा ! सबैले निर्वाण पाउँदैनन् । जो सम्यक् प्रतिपन्न हुन्छ, अभिज्ञेय धर्ममा अभिज्ञेय हुन्छ, जान्नुपर्ने धर्मलाई जान्दछ, छोड्नुपर्ने धर्मलाई छोड्दछ, भाविता गर्नुपर्ने धर्मलाई भाविता गर्दछ र साक्षात्कार गर्नुपर्ने धर्मलाई साक्षात्कार गर्दछ, यिनीहरुले नै निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छन् ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१०. निर्वाण-सुख-ज्ञान विषयमा प्रश्न

१०. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जसले निर्वाण पाएको छैन, के उसलाई निर्वाण-सुख भनेको थाहा हुन्छ ?” “हो महाराज ! जसले निर्वाण पाएको छैन, उसले पनि जान्दछ कि निर्वाण-सुख भनेको के हो भनेर ।” “भन्ते ! स्वयं त्यसलाई नपाए उसले कसरी जान्दछ कि त्यो सुख हो ?” “महाराज ! जसको हात वा खुट्टा काटिएको छैन, के उसले जान्दछ कि हात वा खुट्टा काटिँदा दुःख हुन्छ ?” “हो भन्ते ! जान्दछ ।” “कसरी जान्दछ ?” “भन्ते ! हात वा खुट्टा काटिएको अरु व्यक्तिको रुनु, पिटनु, कराउनु सुनेर जान्दछ कि यसमा दुःख छ ।” “महाराज ! यसरी नै निर्वाण पाएका मानिसहरुको सन्तोष र प्रीतियुक्त वाक्यहरु सुनेर, उनीहरुले पनि, जसले त्यो पाएका छैनन्, जान्दछन् कि निर्वाण-सुख भनेको के हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

(यस वर्गमा दश प्रश्नहरु छन् ।)

चौथो निर्वाण वर्ग समाप्त ।

५. बुद्धवर्ग

१. बुद्ध रहनुमा शङ्खा विषयमा प्रश्न

१. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंले भगवान् बुद्धलाई देख्नुभयो ?” “देखिन महाराज !” “के तपाईंका आचार्यहरुले बुद्धलाई देख्नुभयो ?” “अहं, महाराज !” “भन्ते ! त्यसो हो भने भगवान् बुद्ध हुनुहुन्त ?” “महाराज ! हिमालय पर्वतमा तपाईंले ‘ऊहा’ नामको नदीलाई देख्नुभएको छ ?” “छैन भन्ते !” “के तपाईंका बुबाले त्यसलाई देख्नुभएको थियो ?” “थिएन भन्ते !” “महाराज ! त्यसो हो भने ‘ऊहा’ नदी छैन त ?” “छ, भन्ते ! यद्यपि म वा मेरा बुबाले नदेखे पनि त्या नदी चाहिँ छ ।” “महाराज ! त्यसरी नै, यद्यपि म या मेरा आचार्यले भगवान् बुद्धलाई नदेखे तापनि उहाँ हुनुहुन्थ्यो ।”

“भन्ते ! ठीक सम्भाउनुभयो ।”

२. भगवान्‌को श्रेष्ठता विषयमा प्रश्न

२. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के भगवान् बुद्ध अनुत्तर (परम श्रेष्ठ) हुनुहुन्थ्यो ?” “हो महाराज ! भगवान् अनुत्तर हुनुहुन्थ्यो ।” “भन्ते ! कसरी तपाईंले उहाँलाई नदेखे पनि जान्नुभयो कि उहाँ बुद्ध अनुत्तर हुनुहुन्थ्यो भनेर ?” “महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ कि जसले महासमुद्रलाई देखेका छैनन् के उनीहरूले जान्दछन् कि त्यो एकदम विशाल, गम्भीर र अथाह छ, जसमा गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरयु (सरभु) र गण्डक पाँच ठूलठूला नदीहरू गएर मिल्दा त्यो त्यहाँ न घट्छ, न बढ्छ ?” “हो भन्ते ! जान्दछु ।” “महाराज ! यसरी निर्वाण प्रापत गरेका उहाँका असंख्य श्रावकहरूलाई देखेपछि जान्दछु कि भगवान् अनुत्तर हुनुहुन्थ्यो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

३. बुद्धको अनुत्तर भाव विषयमा प्रश्न

३ राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के यो कुरो जान्न सकिन्छ कि भगवान् अनुत्तर हुनुहुन्थ्यो ?” “हो महाराज ! जान्न सकिन्छ ।” “भन्ते, कसरी ?” “महाराज ! अतीतकालमा एक जना बडो विद्वान् थिए जो प्रसिद्ध थिए । जसको नाम थियो तिष्य स्थविर । उनी स्वर्ग भएको धेरै वर्ष भइसके पनि मानिसहरू उनीहरू कसरी चिन्छन् ?” “भन्ते ! उनले लेखेका ग्रन्थहरूलाई हेरेर ।” “महाराज ! त्यसरी नै, जसले धर्मलाई जान्दछ, उसले भगवान्‌लाई जान्दछ, किनकि भगवान्‌ले त्यसलाई देशना गर्नुभएको थियो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

४. धर्मदर्शनबारे प्रश्न

४ राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंले धर्मलाई जानी बुझिसक्नुभयो ?” “महाराज ! भगवान्‌को उपदेशअनुसार श्रावकहरूले धर्मलाई जीवनभरि पालन गर्नुपर्छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

५. सङ्क्रमण विना प्रतिसन्धि विषयमा प्रश्न

५ राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! यदि आत्माको सङ्क्रमण^{३५} एउटा शरीरबाट निस्केर अर्को शरीरमा जाईन भने पुनर्जन्म कसरी हुन्छ ?” “हो महाराज ! विना सङ्क्रमण पुनर्जन्म हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! त्यो कसरी हुन्छ ? कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! यदि कुनै व्यक्तिले एउटा दियो बाल्दा के यहाँ एउटा दियोले अर्को दियोमा सङ्क्रमण गर्दछ ?” “गर्दैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी विना सङ्क्रमण पुनर्जन्म हुन्छ ।”

“महाराज ! के तपाईंलाई कुनै श्लोकको सम्भन्ना छ जुन तपाईंले आफ्ना गुरुबाट सिक्नुभएको थियो ?” “हो, सम्भन्ना छ ।” “महाराज ! के त्यो श्लोक आचार्यको मुखबाट निस्केर तपाईंमा प्रविष्ट भएको हो ?” “होइन भन्ते ।” “महाराज ! यसरी विना सङ्क्रमण पुनर्जन्म हुन्छ ।”

“भन्ते ! ठीक सम्भाउनुभयो ।”

६. वेदगू प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! वेदगू (आत्मा, ज्ञाता) छ वा छैन ?” स्थविरले भन्तुभयो - “परमार्थमा यस्तो कुनै जान्ने छैन ।”

“भन्ते ! ठीक भन्तुभयो ।”

७. पुनर्जन्म विषयमा प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! यस्तो कुनै जीव छ, जसले यस शरीरबाट निस्केर अर्को शरीरमा सङ्क्रमण गर्दछ ?” “छैन महाराज !” “भन्ते ! यदि यस शरीरबाट निस्केर जाने कोही पनि छैन भने ऊ आफ्नो पापकर्मबाट मुक्त भयो होला, हैन त ?” “हो महाराज ! यदि उसको पुनर्जन्म छैन भने ऊ आफ्नो पापकर्मबाट मुक्त भयो । यदि उसले फेरि जन्म ग्रहण गर्दछ भने ऊ मुक्त भएन ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! यदि कुनै मानिसले अरुको आँप चोच्यो भने दण्डको भागी हुन्छ कि हुँनैन ?” “हो भन्ते ! हुन्छ ।” “महाराज ! त्यो आँप त उसले रोपेको थिएन, जुन यसले चोरेको थियो । अनि दण्डको भागी कसरी भयो ?” “भन्ते ! उसैले रोपेको आँपले गर्दा यो आँप उत्पन्न भएको हो । त्यसैले ऊ दण्डको भागी हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी एउटा मानिस यस नाम-रूपले पाप-पुण्य कर्म गर्दछ । त्यस्ता कर्महरूको प्रभावले गर्दा अर्को नाम-रूपले जन्म लिन्छ । त्यसो हुँदा ऊ आफ्नो पाप कर्मको प्रभावले मुक्त हुँदैन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्भाउनुभयो ।”

८. कर्मफलको विषयमा प्रश्न

८. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जब एक नाम-रूपबाट कुशल कर्म र अकुशल कर्महरु गरिन्छ भने त्यस्ता कर्महरु कहाँ बस्छन् ?” “महाराज ! कहिल्यै पछि नछाड्ने छायाँजस्तै कर्मले उसलाई पछ्याइरहन्छ ।” “भन्ते ! के त्यो कर्म देखाउन सकिन्छ - यहाँ वा त्यहाँ यो बसेको छ, भनेर ?” “महाराज ! यसरी त्यसलाई देखाउन सकिन्छ ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ - कुनै रुखका फलहरुलाई देखाउन सकिन्छ, जुन अहिले फलेकै छैन - ती यहाँ वा त्यहाँ फल्छन् भनेर ?” “सकिन्न भन्ते !” “महाराज ! यसरी नै, कर्महरुको यस निरन्तर प्रवाहमा तिनलाई देखाउन सकिन्न - यी यहाँ वा त्यहाँ छन् भनेर ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्भाउनुभयो ।”

९. प्रतिसन्धि (जन्म) ज्ञान विषयमा प्रश्न

९. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जसले जन्म लिन्छ के उसलाई पहिले नै थाहा हुन्छ कि म जन्म लिन्छ ?” “हो महाराज ! उसले यो कुरो जान्दा छ ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! कुनै किसानले बीउलाई रोपेर पानी परेपछि के उसले जान्दैन होला कि बाली राम्ररी सप्रन्छ ?” “हो भन्ते ! जान्दछु ।” “महाराज ! यसरी नै, जसले जन्म लिन्छ उसले पहिलेदेखि नै यो कुरोलाई जान्दछ कि म जन्म लिन्छु ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्भाउनुभयो ।”

१०. बुद्धनिदर्शन प्रश्न

१०. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ?” “हो महाराज ! हुनुहुन्थ्यो ।” “भन्ते ! के तपाईं देखाउन सक्नुहुन्छ ?”

“महाराज ! भगवान्‌ले अनुपादिशेष निर्वाणधातुबाट परिनिर्वाण प्राप्त गरिसक्नुभयो । त्यसैले भगवान् यस ठाउँमा हुनुहुन्छ भनेर देखाउन सकिन्न ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! आगोको लफ्को निभेपछि के त्यसलाई देखाउन सकिन्छ कि त्यो यहाँ छ ?” “सकिन्न भन्ते ! त्यो मुस्लो त निभिसक्यो ।” “महाराज ! यसरी नै, भगवान् अनुपादिशेष निर्वाण धातुबाट परिनिर्वाण प्राप्त गरिसक्नुभयो त्यसैले भगवान् यहाँ हुनुहुन्छ भनेर देखाउन सकिन्न; किनभने उहाँको व्यक्तित्वलाई कायम राख्न बाँकी केही रहन्न । हो, उहाँ आफ्नो धर्मकाय (कर्मरूपी शरीर) देखापर्न सक्नुहुन्छ । उहाँले बताउनुभएको धर्मले नै उहाँबारे भन्दैछ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्भाउनुभयो ।”

(यस वर्गमा दश प्रश्नहरु छन् ।)

पाँचौ बुद्ध वर्ग समाप्त ।

६. स्मृति वर्ग

१. कायस्पृहा विषयमा प्रश्न

१. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! प्रव्रजित (भिक्षु) हरुलाई आफ्नो शरीर प्यारो हुन्छ कि हुन्न ?” “हुन्न महाराज ! उनीहरु शरीरलाई माया गर्दैनन् ।” “भन्ते त्यसो हो भने तपाईं आफ्नो शरीरको यति रेखदेख र आदर किन गर्नुहुन्छ ?” “महाराज ! युद्धमा जाँदा कहिले तपाईंलाई तीर लाग्छ कि लाग्दैन ?” “हो, लाग्छ ।” “महाराज ! तपाईं घाउमा के मलम लगाउनुहुन्छ, तेल घस्नुहुन्छ र त्यसलाई पातलो टालोले बेर्नुहुन्छ ?” “हो भन्ते ! हामी त्यसै गछौँ ।” “महाराज ! तपाईंलाई आफ्नो घाउ के एकदम प्यारो हुन्छ, जुन घाउमा तपाईं मलम लगाउनुहुन्छ, तेल घस्नुहुन्छ र त्यसलाई पातलो टालो बेर्नुहुन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई घाउ प्यारो लागेको होइन । त्यस घाउ निको पार्नका लागि मलम आदि लगाएर उपचार गरेको हो ।” “महाराज त्यसरी नै, प्रव्रजित (भिक्षु) हरु आफ्नो शरीरलाई माया गर्दैनन् । तर उनीहरु आशक्त नभई, ब्रह्मचर्य पालन गर्नका लागि त्यसको यति हेरविचार गरेका हुन् । भगवान्‌ले शरीरलाई घाउको पोको हो भनेर भन्नुभएको छ । उहाँले भन्नुभएको छ -

“गिलो छालाले ढाकिएको यो शरीर नै मुख भएको यो एउटा ठूलो पिलो हो, जसबाट सधै दुर्गम्यमय मल बगिरहन्छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्भाउनुभयो ।”

२. सर्वज्ञभाव विषयमा प्रश्न

२. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के बुद्ध सर्वज्ञ र सर्वद्रष्टा हुनुहुन्थ्यो ?” “हो महाराज !” “भन्ते ! त्यसो हो भने किन क्रमशः जसरी-जसरी आवश्यक भयो, त्यसै-त्यसै शिक्षापदलाई (विनय) प्रज्ञापन (उपदेश) दिनुभयो ? एकै पटक किन सबै विनयको उपदेश नदिनुभएको हो ?” “महाराज ! तपाईंको कुनै वैद्य छ जो सबै औषधीहरुका कुरा जान्दछ ?” “हो भन्ते ! छ ।” “महाराज ! के उसले विरामी परेपछि औषधी दिन्छ या विरामी नपरेर नै ?” “भन्ते ! कोही विरामी परेपछि मात्र उसले औषधी दिन्छ विरामी नहुनेलाई दिँदैन ।” “महाराज ! यसरी नै, भगवान् सर्वज्ञ र सर्वद्रष्टा हुनु भए तापनि उचित समय नआएसम्म श्रावकहरुलाई सबै शिक्षापदहरुको उपदेश दिनु हुन्थियो । उचित समय आएपछि नै शिक्षापदहरु आजीवन पालन गर्न उपदेश दिनुहुन्थ्यो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

३. महापुरुषलक्षण विषयमा प्रश्न

३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के बुद्ध महापुरुषको ३२ लक्षण^{३६} ले युक्त तथा ८० अनुव्यञ्जनहरुले शोभित र सुवर्ण वर्णको हुनुहुन्थ्यो तथा उहाँको एक व्याम (दुई हात वृत्त) भरि चारैतिर प्रकाश फैलिरहन्थ्यो ?” “हो महाराज ! साँच्चै, त्यस्तै थियो ।” “भन्ते ! के उहाँका मुमा र बुबा पनि ३२ लक्षणहरुले युक्त थिए ?” “थिएनन् महाराज ! उनीहरु त्यस्ता थिएनन् ।”

“भन्ते ! त्यसो हो भने बुद्ध पनि त्यस्तो हुन सक्दैनन्, किनकि छोरा आफ्नी आमा वा बुवाखै हुन्छ ।” स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! कमलको फूललाई चिन्नुहुन्छ ?” “हो भन्ते ! चिन्छु ।” “त्यो कहाँ उत्पन्न हुन्छ ?” “हिलोमा उत्पन्न हुन्छ र पानीमा बढ्छ ।” “महाराज ! त्यसो हो भने के कमलको फूलको रङ्ग, गन्ध र रस हिलोको जस्तै हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी नै, यद्यपि भगवान् त्यस्तो हुनुहुन्थ्यो, तथापि उहाँका मुमा र बुबा त्यस्ता थिएनन् ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

४. भगवान्को ब्रह्मचर्य विषयमा प्रश्न

४. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! भगवान् बुद्ध ब्रह्मचारी हुनुहुन्थ्यो हैन ?” “हो महाराज ! उहाँ ब्रह्मचारी हुनुहुन्थ्यो ।” “भन्ते ! त्यसो हो भने उहाँ ब्रह्माको शिष्य हुनुभयो नि ।” “महाराज ! के तपाईंको आफ्नो हत्थिपामोक्ख (राजकीय हाती) छ ?” “हो भन्ते ! छ ।” “महाराज ! के त्यो हाती कहिलेकाहाँ क्रौंच-नाद गर्दै ?” “हो भन्ते ! गर्दै ।” “महाराज ! त्यसो हो भने त्यो क्रौंच (कन्याडकुरुङ्ग) चरोको शिष्य भयो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! त्यसो हो भने तपाईं भन्तुहोस् ब्रह्माको बुद्धि हुन्छ कि हुँदैन ?” “भन्ते ! हुन्छ नि ।” “महाराज ! त्यसो हो भने ब्रह्मा भगवान् बुद्धका शिष्य भए ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

५. बुद्धको उपसम्पदा विषयमा प्रश्न

५. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के उपसम्पदा (भिक्षु बन्ने संस्कार) राम्रो हो ?” “हो महाराज ! उपसम्पदा राम्रो संस्कार हो ।” “भन्ते ! बुद्धको उपसम्पदा भएको थियो कि थिएन ?” “महाराज ! बोधिवृक्ष मन्तिर जुन बेला भगवान् बुद्धले सर्वज्ञा ज्ञान (बुद्धत्व) पाउनुभएको थियो, त्यहाँ उहाँको उपसम्पदा थियो । उहाँले अरुबाट उपसम्पदा पाउनुभएको थिएन, जस्तो कि अरु श्रावकहरूले पाएका थिए । भगवान्‌ले नै यसको नियम (शिक्षापद) बनाउनुभएको हो - जो हाम्रा लागि जीवनभर अनुल्लङ्घनीय छ ।

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो ।”

६. अश्रु विषयमा प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जो आफ्नी आमा मरेपछि रुन्छन् र जो केवल धर्म-प्रेममा रुन्छन्, ती दुवैको आँसुमा कुनचाहिँ ठीक र कुनचाहिँ बेठीक हो ?” “हो महाराज ! पहिलो आँसु राग, द्वेष र मोहको कारण तातो र मलिन हुन्छ; दोस्रो प्रीति र मन पवित्र हुनाले शीतल र निर्मल हुन्छ ।” “महाराज ! जुन शीतल छ, त्यो नै ठीक हो; जुन तातो छ, त्यो बेठीक हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले राम्री सम्झाउनुभयो ।”

७. सराग र विराग विषयमा प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के सराग र वीतराग चित्तहरुमा भेद छ ?” “महाराज ! ती मध्ये पहिलो तृष्णामा डुबेको हुन्छ भने दोस्रोचाहिँ त्यसो भएको हुँदैन ?” “भन्ते ! यसको तात्पर्य के हो ?” “महाराज ! त्यसमा एउटाको चाहना हुन्छ भने अर्कोको हुन्न ।” “भन्ते ! म त देख्छु कि सराग र वीतराग दुवै एकै किसिमले खाने राम्रा वस्तुहरुको चाहना गर्दछन्; नराम्रा वस्तुको चाहना गर्दैनन् ।” “महाराज ! लालसा हुने मानिसहरुले भोजनको स्वाद लिँदा त्यसप्रति अनुराग पनि राख्दछन् । तर लालसा नभएका मानिसहरुले भोजनको स्वाद त लिन्दैन् तर त्यसमा अनुराग राख्दैनन् ।”

“भन्ते ! बडो तपाईंले राम्ररी सम्भाउनुभयो ।”

८. प्रज्ञा-प्रतिष्ठान विषयमा प्रश्न

८. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! प्रज्ञा कहाँ रहन्छ ?” “महाराज ! कहीं पनि रहदैन ।” “भन्ते ! त्यसो हो भने प्रज्ञा छैन ?”

“महाराज ! हावा कहाँ रहन्छ ?” “भन्ते ! कहीं पनि रहदैन ।” “महाराज ! त्यसो हो भने बतास छैन, हगी !” “भन्ते ! तपाईंले बेस उत्तर दिनुभयो ।”

९. संसार विषयमा प्रश्न

९. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु संसार संसार जो भन्नुहुन्छ, त्यो संसार भनेको के हो ?” “महाराज ! यहाँ जन्म लिएर यहाँ मर्छ, यहाँ मरेर अर्को ठाउँमा त्यहाँ उत्पन्न भएर त्यहाँ मर्छ, त्यहाँ मरेर फेरि अर्को स्थानमा उत्पन्न हुन्छ - यो नै संसार हो ।”

“कृपया, उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै व्यक्ति पाकेको आँप खाएर त्यसको कोयालाई रोप्छ । त्यसबाट एउटा ठूलो रुख उत्पन्न हुन्छ अनि त्यसमा फल लाग्छ । त्यसपछि त्यो व्यक्तिले त्यसको पनि पाकेको फललाई खाएर फेरि कोयालाई रोपिदिन्छ । त्यसबाट पनि एउटा ठूलो रुख उत्पन्न हुन्छ र त्यसमा पनि फल लाग्छ । यसरी यस प्रवाहको अन्त छैन । महाराज ! यसरी यहाँ उत्पन्न भएर त्यहाँ मर्छ … यही संसार हो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

१०. पहिले गरेको कामलाई स्मरण गराउनेसम्बन्धी प्रश्न

१०. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! व्यतीत भइसकेको कुरालाई हामीहरु कसरी सम्झना गर्छौं ?” “महाराज ! स्मृतिले ।” “भन्ते ! स्मृतिले होइन, चित्तले स्मरण गर्छौं ।” “महाराज ! के तपाईंले कहिले कुनै कुरो विर्सनुभएको छ, जो स्वयं तपाईंले पहिले गरिसक्नुभएको छ ?” हो भन्ते !” “महाराज ! त्यस बेला के चित्त रहित हुनुभएको थियो ?” “होइन भन्ते ! त्यसबेला स्मृति थिएन ।”

“महाराज ! त्यसो हो भने तपाईं कसरी भन्नुहुन्छ कि चित्तले स्मरण गर्छ, स्मृतिले होइन ?”

“भन्ते ! अब मैले ठीक तवरले सम्झें ।”

११. स्मृति उत्पत्ति विषयमा प्रश्न

११. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! सबै स्मृतिहरु मनबाट उत्पन्न हुन्छन् या बाहिरी वस्तुहरुबाट पनि ?” “महाराज ! मनबाट पनि उत्पन्न हुन्छन् र बाहिरी वस्तुहरुबाट पनि ।” “भन्ते ! तर सबै स्मृतिहरु मनबाट नै उत्पन्न हुन्छन् बाहिरबाट होइन ।” “महाराज ! यदि बाहिरबाट स्मृति उत्पन्नहुँदैनन् भने शिल्पहरु अरुबाट सिक्न, पढ्न र गुरु सबै निरर्थक हुनेछन् । तर कुरो यस्तो होइन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

७. अरूपधर्मव्यवस्थान वर्ग

१. सत्पदशस्मृत्युपाद विषयमा प्रश्न

१. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! स्मृति कति प्रकारले उत्पन्न हुन्छ ?”

“महाराज ! १७ प्रकारले स्मृति उत्पन्न हुन्छ । ती १७^{३७} प्रकारहरु कुन हुन् ? (१) अभिज्ञा (जान्ना) ले स्मृति उत्पन्न हुन्छ, (२) बाहिरका कुराबाट ..., (३) कुनै ठूलो घटना घटदा ..., (४) अतीत हितको सुखानुभूतिले ..., (५) अतीत अहितको दुःखानुभूतिले ..., (६) दुई वस्तुहरुको वा प्राणीहरुको समानताबाट ..., (७) दुई वस्तुहरुको असमानताबाट ..., (८) अरुले सम्झाउँदा ... । (९) कुनै चिन्हलाई देखेर ... । (१०) विर्सेको कुरा प्रयत्नपूर्वक सम्झना गर्नाले ... । (११) विचार गर्नाले ... । (१२) गणना (हिसाब) गर्नाले ... । (१३) कण्ठस्थ गर्नाले ... । (१४) भावना (ध्यान) गर्नाले ... । (१५) ग्रन्थलाई हेर्नाले ... । (१६) नासोको रूपमा राखिएको वस्तुहरुलाई देखदा ... र (१७) तदविषयको पूर्वानुभवबाट पनि त्यसको सम्झना भइदिन्छ ।”

(१) “कसरी अभिज्ञा (जान्ना) ले स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? महाराज ! जस्तै आयुष्मान् आनन्द, उपासिका खुञ्जुत्तरा वा अरु कोही जसको स्मृति राम्रो थियो, उनीहरु सबै आफ्नो पूर्वजन्मको कुरा सम्भन्धे ।”

(२) “कसरी बाहिरको कुराबाट स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? महाराज ! जस्तै कुनै विर्सने मानिसलाई सम्भन्ना गराउन कुनै अर्को मानिसले उसको लुगामा गाँठो पारिदिन्छ … ।”

(३) “कसरी कुनै ठूलो घटना घटित भएमा पनि स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? महाराज ! जस्तै राजाको अभिषेकको तयारी, अथवा आफू स्रोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भएको घटनालाई सबैले सम्भन्ना गर्दछन् । यी ठूला घटनाहरु हुन् ।”

(४) “कसरी कुनै आनन्द प्राप्त हुँदा पनि स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? फलानो ठाउँमा फलानो कुरोमा निकै आनन्द आएको थियो - यस्तो स्मरण पनि हुन्छ ।”

(५) “कसरी कुनै दुःख पाउँदा पनि त्यस कुराको स्मरण हुन्छ ? त्यस ठाउँमा त्यस कुरोबाट बडो दुःख पाइएको थियो - यस्तो पनि स्मरण हुन्छ ।”

(६) “कसरी दुई वस्तुहरुमा समानता हुनाले एउटालाई देखेर अर्कोंको पनि स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? जस्तै आमा, बुबा, भाइ अथवा बहिनीभै अरु कसैलाई देख्दा स्मृति उत्पन्न हुन्छ अथवा कुनै ऊँट, गोरु व गधालाई देख्दा तिनीहरु जस्तै कुनै अर्को ऊँट, गोरु व गधालाई देखेर स्मृति उत्पन्न हुन्छ ।”

(७) “कसरी दुई असमान वस्तुहरुमा एउटालाई देखेर अर्कोंको पनि स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? जस्तै फलानोको यस्तो रूप, यस्तो शब्द, यस्तो गन्ध, यस्तो रस, यस्तो स्पर्श छ इत्यादि स्मरण हुन्छ ।”

(८) “कसरी अरुले भनेमा पनि स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? जस्तै कसैले भने पछि कुनै कुराको स्मृति भएर आउँछ ।”

(९) “कसरी कुनै चिन्ह देखेमा पनि स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? जस्तै कुनै चिन्हलाई हेरेर कुनै गोरुलाई चिन्नु ।”

(१०) “कसरी विर्सिसकेको कुरा चेष्टा गरेमा स्मरण भएर आउँछ ? जस्तै, कुनै विर्सने व्यक्तिलाई कसैले ‘सम्भन्ना गर सम्भन्ना गर’ भने पछि चेष्टा गर्दछ, अनि उसलाई स्मरण भएर आउँछ ।”

(११) “कसरी विचार गर्नाले पनि स्मरण भएर आउँछ ? जस्तै, कुनै मानिस रचना लेख्नमा सिपालु छ भने उसले उत्तिखेर बुभदछ कि यो अक्षरपछि यो अक्षर आउनुपर्दछ ।”

(१२) “कसरी हिसाब लगाउनाले पनि कुनै कुरोको स्मृति हुन्छ ? जस्तै, हिसाब जान्नेले कठिन हिसाबको पनि समाधान गर्दछ ।”

(१३) “कसरी कण्ठस्थ गरेको कुरा पनि तत्काल स्मरण भएर आउँछ ? जस्तै, मानिसहरु बारम्बार रटेर कुनै चीजलाई कण्ठस्थ गर्दछ ।”

(१४) “कसरी भावना (ध्यान) गरेर स्मृति उत्पन्न हुन्छ ? जस्तै, भिक्षु भावनाको बलले आफ्नो पूर्वजन्मको कुरा स्मरण गर्दछ^{३५} ।”

(१५) “कसरी ग्रन्थलाई देखाले पनि कुनै कुराको स्मृति हुन्छ ? जस्तै, न्यायधीशले कुनै खास कानुन ठीकसँग सम्झन भन्दछ, त्यो किताब लिएर आऊ । किताब देखेर उसलाई त्यस कानुनको स्मरण भएर आउँछ ।”

(१६) “कसरी धरोहर (नासो) राखेको वस्तुहरुलाई देखेर उसको शर्तहरु स्मरण भएर आउँछ ।”

(१७) “कसरी पहिले अनुभव गरिएको कारणबाट पनि त्यसको स्मृति भइदिन्छ । देखिएका रूपको सम्झना हुन आउँछ, सुनिएका शब्दहरुको स्मृति हुन्छ, चाखिएका स्वादहरुको सम्झना हुन्छ, स्पर्शबाट पनि स्मृति भएर आउँछ, जानेर बुझिएका धर्महरुको स्मृति भएर आउँछ । महाराज ! यसरी १७ प्रकारहरुले स्मृति उत्पन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

२. बुद्धगुण स्मृतिलाभ विषयमा प्रश्न

२. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ कि सयवर्षसम्म पनि पापमय जीवन विताएर यदि मर्ने समयमा बुद्धको गुण एउटा मात्रको सम्झना गच्छो भने ऊ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । म यसलाई मान्दिन । तपाईंहरु यसो पनि भन्नुहुन्छ कि एउटा जीवलाई मार्ने मान्छे नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यसलाई पनि म मान्दिन ।”

“महाराज ! के एउटा सानो ढुङ्गाको टुका ढुङ्गा बेगर पानीमा तैरिन सक्छ ?” “सक्दैन भन्ते !” “महाराज ! अनि के सय गाडा ढुङ्गाका टुका ढुङ्गामा लादेर के ती पानीमा तैरिन सक्छन् ?” “हो भन्ते ! तैरिन सक्छन् ।” “महाराज ! सबै पुण्यकर्महरुलाई ढुङ्गाजस्तो सम्झनुपर्दछ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्झाउनुभयो ।”

३. दुःखनिरोधका निमित्त प्रयत्न विषयमा प्रश्न

३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के तपाईं अतीत (भूत) कालका दुःखहरुलाई नाश गर्नका लागि उद्योग गर्नुहुन्छ ?” “होइन महाराज !” “त्यसो हो भने के अनागत (भविष्य) कालका दुःखहरुलाई नाश गर्नका लागि उद्योग गर्नुहुन्छ ?” “होइन महाराज !” “त्यसो हो भने वर्तमानकालका दुःखहरुलाई नाश गर्नका लागि उद्योग गर्नुहुन्छ ?” “होइन महाराज !”

यदि तपाईंहरु अतीत, अनागत र वर्तमान - तीनवटै मध्ये कुनै कालको पनि दुःख नाश गर्नका लागि प्रयत्न गर्नुहुन्न भने, फेरि केका निम्ति प्रयत्न गर्नुहुन्छ ?” स्थविरले भन्नुभयो - “जसमा यो दुःख रोकियोस् र नयाँ दुःख उत्पन्न नहोस्, यसैका निम्ति उद्योग गर्छौं।” “भन्ते ! के अनागत दुःख पनि छ ?” “छैन महाराज !” “भन्ते ! तपाईंहरु ठूला पण्डित हुनुहुन्छ, जो त्यस्ता दुःखलाई नाश गर्नका लागि उद्योग गर्नुहुन्छ, जुन छैदै छैन !”

(१) “महाराज ! के कहिले तपाईंका शत्रुराजा तपाईंको विरुद्ध खडा भएका छन् ?” “छन् भन्ते !” “महाराज ! के तपाईं त्यसबेला खाल्डो खन्ने, पर्खाल बनाउने, बार लगाउने, अद्वालिका बनाउने, किल्ला बनाउने अन्नपातको जोरजाम गर्नुहुन्छ ?” “अहं भन्ते ! पहिलेदेखि नै सबै वस्तुहरु तयार पारिएका हुन्छन्।”

“त्यसो हो भने महाराज ! त्यसबेला हात्ती, घोडा, रथ, धनुष र वाणको शिक्षा दिन थालु हुन्छ ?” “होइन भन्ते ! तिनीहरुले पहिलेदेखि नै सिकिसकेका हुन्छन्।” “पहिलेदेखि नै तयार र सिकिसकेका किन हुन्छन् ?” “भन्ते ! अनागतकालमा हुने भयबाट जोगिनका लागि ।” “महाराज ! के अनागत भय (जुन आएको छैन) पनि हुन्छ ?” “भन्ते ! हुँदैन ।” “महाराज ! तपाईं त ठूला पण्डित हुनुहुन्छ, जस्तो लाग्छ जो त्यस भयबाट जागिनको लागि तयारी गर्नुहुन्छ जो छैदै छैन ।”

(२) “कृपया, अर्को उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! के तपाईं तिर्खा लागेपछि पानी लिन भनी कुवा वा तलाउ खन्न लगाउनुहुन्छ ?” “होइन भन्ते ! त्यो पहिले नै तयार रहन्छ ।”

“पहिले नै तयार कि रहन्छ ?” “भन्ते ! अब आउने तिर्खाएकाहरुको तिर्खा मेट्न । अब आउने समयको पनि तिर्खा हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते ।”

“महाराज ! त्यसो हो भने तपाईं ठूला पण्डित पो हुनुहुन्छ जुन तिर्खा मेट्नका लागि तयारी गर्नुहुन्छ, जुन तिर्खा लागेकै छैन ।”

(३) “कृपया, फेरि कुनै उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जब तपाईंलाई भोक लाग्छ, त के भात खान भनेर बाली रोप्न लगाउनुहुन्छ ?” “होइन भन्ते ! त्यो पहिले नै तयार गरी राख्नुपर्छ ।” “किन नि ?” “अनागतमा हुने भोक मेटाउनका लागि”

“महाराज ! अनागतको पनि भोग छ ?” “महाराज ! तपाईं त ठूला पण्डिते हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ जो त्यस भोगबाट जोगिनको लागि तयारी गर्नुहुन्छ, जो छँदै छैन ।”

“भन्ते नागसेन ! ठीक भन्नुभयो ।”

४. ब्रह्मलोकदूरी विषयमा प्रश्न

४. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! यहाँ ब्रह्मलोक^{३९} कति टाढा छ ?” “महाराज ! यहाँबाट ब्रह्मलोक निकै टाढा छ । यदि घरको गुमजजत्रो ठूलो दुङ्गा त्यहाँबाट मिल्काउँदा त्यो एक दिन-रात भरिमा अठ्चालीस हजार योजन जाँदै पृथ्वीमा आइपुग्न चार महिना लाग्नेछ ।”

“भन्ते ! तपाईंहरु फेरि पनि कसरी भन्नुहुन्छ कि कुनै संयमी भिक्षु आफ्नो ऋद्धिको बलले बलशाली मानिसभै फैलाएको पाखुरालाई खुम्च्याई अनि खुम्च्याएको पाखुरालाई फैलाउने वित्तिकै जम्बुद्वीप^{४०}मा अन्तर्धान भएर ब्रह्मलोकमा प्रकट हुन सक्छ ? म यो मान्दिन कि यति चाँडो ऊ यति सय योजन पर पुग्न सक्ला ।”

स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! तपाईंको जन्मभूमि कहाँ हो ?” “भन्ते ! असलन्द नामको एउटा द्वीप छ जुन ठाउँमा मेरो जन्म भएको थियो ।” “महाराज ! यहाँबाट असलन्द कति टाढा छ ?” “भन्ते ! करिब दुई सय योजन ।” “महाराज ! अहिले तपाईंलाई कुनै कुराको सम्झना छ जो तपाईंले त्यहाँ गर्नुभएको थियो ?” “हो, सम्झना छ ।” “महाराज ! तपाईं यति छिटो दुई सय योजन जानुभयो ?”

“भन्ते ! मैले बुझे ।”

Dhamma.Digital

५. लोक दुईमा समकालिकोत्पत्ति विषयबारे प्रश्न

५. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! यदि यहाँ मरेर ब्रह्मलोकमा उत्पन्न होस्, अनि कोही अर्को यहाँ मरेर काश्मीरमा उत्पन्न होस्, त दुवैमध्ये पहिलो को पुग्ला ?” “महाराज ! दुवै सँगै ।”

(१) “कृपया, उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईंको जन्म कुन शहरमा भएको थियो ?” “भन्ते ! कलसी नामको एउटा गाउँ छ । त्यहीं मेरो जन्म भएको थियो ।” “यहाँबाट कलसी गाउँ कति टाढा छ ?” “करिब दुई सय योजन ।” “ल, यहाँबाट काश्मीर कति पर छ ?” “मात्र बाह्र योजन ।” “महाराज ! अब तपाईं कलसी गाउँबाटे सम्झना गर्नुहोस् ।” “भन्ते ! गरें ।” “अनि, अब काश्मीरबाटे सम्झनुहोस् ।” “भन्ते ! त्यसको पनि सम्झना गरें ।”

“महाराज ! अब तपाईं भन्नुहोस् कि दुवै ठाउँमध्ये कसको सम्झना चाँडो भयो ?” “भन्ते ! दुईटै ठाउँको सम्झना एकनासले बराबरी समयमा भयो ।”

“महाराज ! त्यसरी नै यहाँ मरेर ब्रह्मलोक अथवा काश्मीर^{४१} - जहाँसुकै एकनासले जन्म हुन्छ ।”

(२) “कृपापूर्वक, फेरि पनि उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! कावा खाँदै दुई चराहरुमध्ये एउटा आएर कुनै अग्लो रुखमा बसोस् अनि अर्कोचाहिँ कुनै भाडमा । यदि ती आ-आफ्नै ठाउँमा बसेमा कसको छायाँ भुईमा पहिले पर्न आउला ?” “भन्ते ! दुईटैको छायाँ एकैपल्ट पर्न आउँछ ।” “महाराज ! यसरी नै, यदि कोही यहाँ मरेपछि ब्रह्मलोकमा उत्पन्न होस् अनि कोही अर्को यहाँ मरेपछि काश्मीरमा उत्पन्न भएमा पनि ती दुवै सँगै उत्पन्न हुनेछन् ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्झाउनुभयो ।”

६. बोध्यङ्ग विषयमा प्रश्न

६. राजाले सोधे - “भन्ते ! बोध्यङ्ग कतिवटा छन् ?” “सातवटा छन् ।” “भन्ते ! कतिवटा बोध्यङ्गवाट धर्मको ज्ञान हुन्छ ?” “धर्म विचय सम्बोध्यङ्ग नामको एउटा मात्र बोध्यङ्गवाट हुन सक्छ ।”

“भन्ते ! त्यसो भए सातवटा भनेर केका लागि भनिएको हो ?” “महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ - यदि कुनै तलवार दापभित्र रहेको होस् अनि त्यो नभिकियोस् भने के त्यसले जसलाई इच्छा हुन्छ, त्यसलाई काट्न सक्नुहुन्छ ?” “अहाँ, सकिन्त भन्ते !” “महाराज ! त्यसरी नै, धर्मविचय विना सम्बोध्यङ्गका अन्य बोध्यङ्गहरुवाट केही पनि धर्मज्ञान हुन सक्दैन ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

७. पाप-पुण्यसम्बन्धी ठूलो-सानो विषयमा प्रश्न

७. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! पाप र पुण्य - यी दुवैमा कुनचाहिँ ठूलो छ ?” “महाराज ! पुण्य ठूलो छ ?” “कसरी ?” “महाराज ! पाप गर्नेहरुलाई निकै पछुतो हुन्छ कि मैले धेरै पाप गरेको छु । उसले आफ्नो पापलाई स्वीकार गर्दै कि मैले धेरै पाप गरें र उसले आफ्नो पापलाई स्वीकार गर्दै र सुख बढ्न पाउँदैन । तर पुण्य गर्नेलाई भने कुनै पछुतो हुँदैन । कुनै पनि पछुतो नहुँदा प्रमोट (हर्ष) हुन्छ, प्रमोद भएपछि प्रीति हुन्छ, प्रीति पाएको मानिसको शरीर शान्त रहन्छ,

शरीर शान्त रहनाले सुख हुन्छ, सुख हुनाले चित्त समाधिस्थ (एकाग्रता) हुन्छ र चित्त समाहित हुनाले यथार्थ-ज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यस प्रकार पुण्य अधिक हुन्छ ।”

“महाराज ! कुनै लँगडो र लुलो मानिसले भगवान्‌लाई एक मुट्ठी कमलको फूल चढाएकोले ऊ एकान्तब्बे कल्पसम्म विनिपात (दुर्गति=नकर) मा गएन । महाराज ! त्यसैले भनिएको छ कि पापभन्दा पुण्य ठूलो छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

८. ज्ञाताज्ञात पापकरण प्रश्न

८. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! जसले जानाजान पापकर्म गर्दै र जसले अज्ञानमा पाप गर्दै, ती दुवैमा कसको पाप ठूलो हुन्छ ?” स्थविरले उत्तर दिनुभयो - “महाराज ! जसले अनजानमा पापकर्म गर्दै, उसैको पाप धेरै हो ।” “भन्ते ! त्यसो हो भने, मेरा राजकुमार वा मन्त्रीहरूले नजानेर पाप गर्दछन्, मैले उनीहरूलाई दोब्बर दण्ड दिनुपर्दै ?” “महाराज ! कसैले फलामको बल्दै गरेको रापिलो गोलालाई जानाजान छुन्छ र अर्कोले त्यसलाई नजानेर छुन्छ भने ती दुईमध्ये कसलाई बढी पोल्छ ?” “भन्ते ! जसले नजानेर छुन्छ उसलाई नै ।” “महाराज ! यसरी नै, जसले अनजानमा पाप गर्दै, उसलाई बढी पाप लाग्छ ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो ।”

९. यसै जन्ममा देवालोकगमनका विषयमा प्रश्न

९. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के यस्तो कोही छ जो यही शरीरका साथ उत्तरकुरु, ब्रह्मलोक अथवा अन्य द्वीपहरूमध्ये कतै जान सक्छ ?” “हो महाराज ! यस्ता पनि मानिसहरु छन् ।” “भन्ते ! उनीहरु कसरी जान्छन् ?” “महाराज ! के तपाईं पृथ्वीमै एक वित्ता वा एक हात नाघ्न सक्नुहुन्छ ?”

“हो भन्ते ! म आठ हात पनि नाघ्न सक्छु ।” “महाराज ! तपाईं आठ हात कसरी नाघ्न सक्नुहुन्छ ?” “भन्ते ! यसरी मनमा नाघ्ने इच्छा गर्दू कि म त्यहाँ गएर भरँला । मनमा यस्तो इच्छा गर्दैमा मेरो शरीर हलुको हुन थाल्छ अनि म नाघ्नु ।” “महाराज ! यसरी नै, ऋद्धिप्राप्त संयमी भिक्षुले यस्तो चित्त उत्पन्न गर्दछ, जसबाट ऊ आकाशमा जान सक्दछ ।”

“भन्ते ! ठीक छ ।”

१०. दीर्घास्थि विषयमा प्रश्न

१०. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु यसो भन्तुहुन्छ कि हाडहरु एक सय योजन लामा पनि छन् । त्यति लामो त कुनै रुख पनि हुँदैन, हाडहरु कसरी हुन सक्दछन् ?”

“महाराज ! के तपाईंले सुन्नुभएको छ कि महासमुद्रमा पाँच सय योजन लामा माछाहरु छन् ?” “हो भन्ते ! सुनेको छु ।” “यदि कुरो यो हो भने तिनका हाडहरु एक योजन लामा हुन सक्दैनन् र ?” “भन्ते ! हुन सक्छन् ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्झाउनुभयो ।”

११. श्वास-प्रश्वास निरोधका विषयमा प्रश्न

११. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्तुहुन्छ कि सास लिन र छाडन रोक्न सकिन्छ ?” “महाराज ! तपाईंले कसैलाई घुर्दै गरेको सुन्नुभएको छ ?” “हो भन्ते ! सुनेको छु ।” “महाराज ! यदि उसले आफ्नो शरीरलाई हल्लायो या कोल्टे फेच्यो भने के घुराइ केही रोकिन्न ?” “हो भन्ते ! रोकिन्छ ।” “महाराज ! जब त्यस अभावित चित्त, अभावित शील र अभावित प्रज्ञा भएको मनुष्यले घुर्दा आफ्नो शरीरलाई खुम्च्याउँदा या दोव्याउँदाखेरि रोकिन्छ भने यसमा के आश्चर्य छ यदि भावित काय, भावित चित्त, भावित शील, भावित प्रज्ञाले भिक्षुको स्वास लिनु र छोडनु चतुर्थध्यानमा पुरोपछि रोकियोस् ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक सम्झाउनुभयो ।”

१२. समुद्रको विषयमा प्रश्न

१२. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! सबै मानिसहरु ‘समुद्र’ ‘समुद्र’ यस्तो भन्ते गर्द्धन् । पानीको त्यो थुप्रोको नाम ‘समुद्र’ किन रह्यो ?” स्थविरले भन्तुभयो - “महाराज ! किनकि जति पानी छ त्यति नै नुन छ । त्यसैले त्यसको नाम समुद्र रह्यो ।”

“भन्ते ! तपाईंले ठीक भन्तुभयो”

१३. समुद्रको एकरसता विषयमा प्रश्न

१३. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के कारण हो कि सारा समुद्रको रस नुनिलो नै छ ?” “महाराज ! धेरै समयदेखि पानी एकै ठाउँमा रहनाका कारणले सारा समुद्रको रस नुनिलो नै छ ।”

“भन्ते ! ठीक हो ।”

१४. सूक्ष्मधर्म विषयमा प्रश्न

१४. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! के सबैभन्दा सूक्ष्म वस्तुलाई पनि काट्न सकिन्छ ?” “हो महाराज ! काट्न सकिन्छ ।” “भन्ते ! सबैभन्दा सूक्ष्म वस्तु के हो ?” “महाराज ! धर्म नै सबैभन्दा सूक्ष्म वस्तु हो । तर सबै धर्ममा यस्तो कुरो हुँदैन । सूक्ष्म वा स्थूल हुनु धर्मकै विशेषता हो । तर जुन वस्तु काट्न सकिन्छ, त्यो प्रज्ञाबाट नै काट्न सकिन्छ । अनि यस्तो कुनै अर्को छैन जसलाई प्रज्ञाले काट्न नसकोस् ।”

“भन्ते ! तपाईंले बडो राम्ररी सम्भाउनुभयो”

१५. विज्ञान-नानात्वका विषयमा प्रश्न

१५. राजाले सोधे - “भन्ते नागसेन ! विज्ञान, प्रज्ञा र जीव - के यी तीन शब्दहरु अक्षर र अर्थ दुवैमा अलग-अलग छन् अथवा एकै अर्थका बेग्लाबेग्लै नाम हुन् ?” “महाराज ! ‘जान्नु’ विज्ञानको लक्षण हो; ‘राम्ररी बुभ्नु’ प्रज्ञाको लक्षण हो अनि जीव (आत्मा) यस्तो कुनै वस्तु छैन ।” “भन्ते ! यदि जीव (आत्मा) कुनै वस्तु छैन भने हामीभित्र त्यो के हो जसले आँखाले रूप देख्छ, कानले शब्द सुन्छ, नाकले गन्ध सुँछ्छ, जिब्रोले स्वाद चाख्छ, शरीरले स्पर्श गर्छ र मनले धर्मलाई बुझ्छ ?” स्थविरले भन्तुभयो - “महाराज ! यदि शरीरभन्दा भिन्न कुनै जीव (आत्मा) छ, जसले हामीभित्र रहेर आँखाबाट रूप देख्छ, त यदि आँखा भिकिदिँदा ठूलो प्वालबाट अभ राम्ररी देख्न सक्नु पर्ने हो । कान काटे पछि भन् राम्ररी सुन्न सक्नु पर्ने हो । नाक काटिदिँदा अभ राम्ररी सुँच्न सक्नुपर्ने हो । जिब्रो काटिदिँदा त्यसले अभ राम्ररी स्वाद लिनुपर्ने हो । अनि शरीरलाई काटिदिँदा भन् राम्ररी स्पर्श गर्नुपर्ने होइन ?” “होइन भन्ते ! यस्तो कुरो होइन ।” “महाराज ! त्यसो भए हामीहरुभित्र कुनै जीव नै छैन ।”

“भन्ते ! तपाईंले बडो राम्ररी सम्भाउनुभयो”

१६. अरूपधर्मको कठिनताबारे प्रश्न

१६. स्थविरले भन्तुभयो - “महाराज ! भगवान्त्ले एउटा निकै गाहो काम गर्नुभएको छ ।” “भन्ते ! त्यो के हो ?” “महाराज ! एकै वस्तुको आलम्बनमा हुने रूपरहित चित्त र चैतसिक धर्महरुको विश्लेषण गर्नु । उहाँले छुट्टा छुट्टै पारेर बताउनुभयो - यो स्पर्श हो, यो वेदना हो, यो सज्जा हो, यो चेतना हो र यो चित्त हो ।”

“कृपया उपमा दिएर सम्भाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै मानिस डुङ्गामा चढेर समुद्रमा गयो अनि अँजुलीभरी पानी लिएर त्यसलाई चाख्दै उसले भन्यो - यो गङ्गा नदीबाट आएको पानी हो, यो जमुनाको, यो अचिरवतीको, यो सरयूको र यो महीको ।” “भन्ते ! यसरी बताउनु त बडो गाहो छ ?” “महाराज ! यसरी नै, एउटै वस्तुको आलम्बनमा हुने रूपरहित चित र चैतसिक धर्महरुको विश्लेषण गर्नु त्योभन्दा पनि गाहो छ ।”

“भन्ते ! ठीक भन्नुभयो ।”

(यस वर्गमा १६ वटा प्रश्नहरु छन्)

सातौं अर्घ्यधर्मव्यवस्थान वर्ग समाप्त ।

राजा मिलिन्दका प्रश्नहरुको समाप्ति ।

स्थविरले सोधे - “महाराज ! के तपाईं जान्नुहुन्छ कि अहिले कुन समय हो ?” “हो भन्ते ! जान्दछु । रातको पहिलो प्रहर वित्यो, मध्यम प्रहर सुरु भयो; चिराकहरु बालिए, चारओटै ध्वजाहरु फरफराउन आज्ञा दिइयो, अब दान दिने वस्तुहरु भँडारबाट ल्याइने छन् ।”

यवनहरुले भने - “महाराज ! स्थविर कुनै ठूला पण्डित हुन् । यिनीजस्ता गुरु र मजस्तो चेला हुनुपर्छ, जो पण्डित होस् र धर्मका सूक्ष्मताहरु बुझन सकून् ।”

उनीहरुका उत्तरबाट सन्तुष्ट भएर स्थविर नागसेनलाई एउटा निकै किम्मती चीवर दिएर भने - “भन्ते नागसेन ! मकहाँ आठ सय दिनसम्म भोजन ज्यूनार गर्ने निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । अन्तःपुरमा तपाईंका लागि मनपर्ने जे जुन वस्तुहरु छन्, म कोसेली दिन तयार छु ।” “पर्दैन महाराज ! मेरो गुजारा त भई नै रहेको छ ।”

“भन्ते ! मलाई थाहा छ कि तपाईंको गुजारा भइरहेको छ । तर कृपा गरेर मलाई र आफू दुवैलाई अपवादबाट जोगाउनुहोस् । आफूलाई यसबाट जोगाउनुहोस् कि ‘राजालाई सन्तुष्ट तुल्याउँदा पनि केही पाइन ।’ अनि मलाई यसबाट जोगाउनुहोस् कि ‘स्थविरदेखि सन्तुष्ट भएर पनि राजाले केही कोसेली चढाएनन् ।’” “लौ त महाराज ! यस्तै होस् ।” “भन्ते ! यसरी सुनको पिँजडामा पनि थुन्दा मृगराज सिंह बाहिरतिर नै जानलाई हेरिरहन्छ, त्यसरी नै, म पनि यस राजदरवारमा छँदा (घर छाडेर भिक्षु बन्नु त धेरै दिनसम्म बाँच्न सक्ने छैन । मेरा शत्रुहरु थुप्रै छन्, जसले मौका पाएपछि मलाई मारिदिनेछन् ।”

यसरी राजा मिलिन्दका प्रश्नहरुको उत्तर दिएपछि आयुष्मान् नागसेन आसनबाट उठेर आफ्नो सङ्घाराम (आश्रम) तर्फ लागे । नागसेन जानु भएपछि राजा मिलिन्द स्वयं ती प्रश्नहरु र

तिनका उत्तरहरुमा विचार गर्न लागे । उसले देखे - ‘मेरा सबै प्रश्नहरु उत्तम थिए र उनका उत्तरहरु पनि त्यसरी नै बडो ठीक थिए । भोलिपल्ट विहान लुगा फेरेर आफ्नो पात्र चीवर लिएर आयुष्मान् नागसेन राजाको दरवारमा आए अनि ओछ्याइएको आसनमा बसे ।

राजा मिलिन्द पनि उहाँलाई ढोगेर सम्मानपूर्वक एकातिर बसे अनि भने - “भन्ते ! मलाई यसो नसम्फनु होला कि रातभरि म यही प्रसन्नतामा जागा भइरहें कि आयुष्मान् नागसेनसँग मैले थुप्रै प्रश्न सोधें; तर म यही सोच्छथें कि के मेरा प्रश्नहरु एचित्र र तपाईंका उत्तर सन्तोषजनक थिए ? अन्तमा मलाई साँच्चै त्यस्तै लाग्यो ।”

स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! तपाईं पनि यस्तो नसम्फनुहोस् कि रातभरि म यही खुशीमा जागा भइरहें कि राजाका प्रश्नहरुको उत्तर मैले थुप्रै दिएँ । मैले पनि तपाईंले भैं सोचिरहें अनि त्यस्तै बुझिरहें ।”

यसरी उनीहरु महानागाजस्ता विद्वान्‌हरुले एकअर्काको भनाइलाई समर्थन गरे ।

राजा मिलिन्दका प्रश्नहरुको उत्तर समाप्त ।

पेज ७० देखि ७३ सम्म छैन ।

१. ऋद्धिबल वर्ग

१. बुद्ध-पूजाविषयक प्रश्न

११. राजा मिलिन्दले आयुष्मान् नागसेनको आज्ञा लिएर, उनका चरणमा शिर निहुराएर ढोगे अनि भने - “भन्ते नागसेन ! अन्य तिर्थझरहरु (अरु मत मान्ने मानिसहरु) भन्छन् कि - (क) यदि बुद्धले आफ्नो पूजा स्वीकार गर्नुहुन्छ भने, उहाँले निर्वाण प्राप्त गर्नु भएन । अहिले पनि उहाँ यस संसारमा अवश्य हुनुहुन्छ होला अनि उहाँको उपस्थिति यस संसारमा कतै न कतै छ होला । यदि यो कुरो सत्य हो भने, उनी एउटा साधारण जीव मात्र हुन्, अनि उनीप्रति गरिएका पूजाहरु व्यर्थ छन् । (ख) यदि उहाँले परिनिर्वाण पाइसक्नुभएको छ भने, उहाँ संसारदेखि पूर्णतया मुक्त हुनुभयो त्यो हो भने उहाँको पूजा गर्नु व्यर्थ छ किनकि जब उहाँ हुँदै हुनुहुन्न भने पूजा कसको ! यसरी दुवै अवस्थामा बुद्धले परिनिर्वाण पाइसक्नु भए पनि वा नपाउँदै उहाँको पूजा गर्नुको कुनै औचित्य रहेन । यो प्रश्न अल्प बुद्धि भएकाहरुको पहुँचदेखि बाहिरको कुरो हो । बुद्धिमान् व्यक्तिहरुको मात्र यो विषय हो । तपाईं कृपापूर्वक यस दृष्टिजाल (मिथ्या तर्क) लाई काटिदिनुहोस् । यो धुकचुक हटाइदिनुस् । तपाईंका सामु यो प्रश्न राखिएको छ । भविष्यत्कालमा उत्पन्न हुने श्रावकहरुलाई यस धुकचुकबाट

निस्कने बाटो बताइदिनुस् जसले गर्दा अन्य मत मान्नेहरुको कुतर्कहरुको मुखभरि जवाफ दिन सकून् ।”

स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! भगवान्‌ले परिनिर्वाण पाइसक्नुभएको छ । भगवान् कुनै पूजालाई स्वीकार या अस्वीकार गर्नुहुन्न । बोधिवृक्षको मन्त्रर^{४५} नै भगवान् बुद्ध यो प्रश्नदेखि निकै टाढा भइसक्नुभएको थियो । अब संसारदेखि पूर्णतया मुक्त भएर अनुपादिशेष निर्वाण पाएपछि त भन्नु नै के छ ! महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि यस्तो भन्नुभएको छ :-

‘उहाँजस्ता अद्वितीय बुद्धलाई देव र मनुष्यले पूजा गरे पनि त्यसलाई उहाँले न स्वीकार गर्नुहुन्छ न अस्वीकार, सबै बुद्धहरुको यही धर्मभाव हो ।’

१२. राजाले भने - “भन्ते नागसेन ! यदि छोराले बुबाको र बुबाले छोराको प्रशंसा गर्द्ध भने यसलाई कुनै युक्ति भन्न सकिन्न । यो त उहाँहरुको आ-आफ्नो मनको तत्परता मात्र हो । ल, अब तपाईंले असत्य मतहरुको भ्रमलाई हटाएर अनि आफ्नो साँचो धर्मको परिचय दिन अन्य युक्तिहरुद्वारा यसलाई ठीक तवरले सम्झाउनुहोस् ।”

स्थविरले भन्नुभयो - “महाराज ! भगवान् परिनिर्वाण भइसक्नुभएको छ । उहाँले अब कसैको पूजालाई कसरी स्वीकार वा अस्वीकार गर्नु होला ! देवता र मनुष्यहरुले उहाँ भगवान्‌को शरीर-भस्मरूपी रत्नको पूजा गर्दै उहाँले बताउनुभएको ज्ञानरत्नको अनुकूल आचरण गरेर तीनवटै सम्पत्तिहरुलाई प्राप्त गर्दछन् ।”

(१) आगोको उपमा (उदाहरण)

“महाराज ! जस्तै कुनै चहकिलो आगो बलेर निभेपछि महाराज ! त्यो निभिसकेको आगोले फोरि के त्यो सुकेको घाँस, काठ वा अरु कुनै इन्धन स्वीकार गर्ला ?” “गर्दैन, भन्ते ! बलिरहँदा पनि त्यो अचेतन आगोले घाँस वा काठलाई कम स्वीकार गर्छै भने निभेर चिसो भइसकेपछि त भन्नु नै के छ !”

“महाराज ! के चहकिलो आगो निभेपछि संसार आगोदेखि खाली हुन्छ ?” “हुँदैन, भन्ते ! आगो त सुक्खा काठहरुमा रहेको हुन्छ । कुनै मानिसले आगो बाल्ल चाहेमा अरणिलाई बलले मन्थन गरेर त्यसलाई उत्पन्न गर्न सक्छ । त्यस आगोबाट जोसुकैले काम चलाउन सक्छ । महाराज ! अनि त अर्को मत मान्नेहरुको यो तर्क काम नलाग्ने हो कि स्वीकार नगर्ने मानिसहरुप्रति गरिएका व्यवहारहरुको कुनै अर्थ निस्कैदैन ।”

“महाराज ! जसरी त्यो चहकिलो आगो बलियो, त्यसरी नै भगवान् बुद्ध आफ्नो तेजले दश हजार लोकहरुमा प्रकायुक्त रहनुभयो । जसै त्यो आगो चिसो भयो, त्यसै भगवान् निर्वाण प्राप्त गरेर

संसारदेखि निकै टाढा रहनुभयो । जसरी आगो निभेर चिसो भएपछि त्यसले कुनै घाँस वा काठ ग्रहण गर्दैन, त्यसरी नै, संसारको भलो गर्ने भगवान् पनि स्वीकार र अस्वीकार गर्ने प्रश्नदेखि सर्वथा मुक्त हुनुहुन्छ । जसरी आगो निभेपछि आगो बाल्न चाहने कुनै मानिसले अरणिलाई आफ्नो बलले मन्थन गरेर आगो उत्पन्न गर्न सक्छ, त्यसरी नै, देवता र मानिसहरूले उहाँ भगवान्‌को शरीर-धातुरूपी रत्नको पूजा गर्दै र उहाँले बताउनुभएको ज्ञान-रत्नको अनुकूल आचरण गर्दै तीनवटै सम्पत्तिहरु प्राप्त गर्दछन् । महाराज ! यसकारण भगवान् बुद्धले परिनिर्वाण पाउनु भएपछि पनि उहाँप्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ ।”

(२) आँधीको उपमा

१३. “महाराज ! एउटा अर्को कारण पनि सुन्नुहोस् जसबाट कि भगवान् बुद्धले परिनिर्वाण पाइसकदा पनि उहाँप्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ । महाराज ! जसरी वेगसित चलेको आँधी आओस् अनि फेरि बिस्तारै-बिस्तारै रोकियोस् । के रोकिएपछि त्यो आँधी फेरि उठ्न चाहन्छ ?” “अहाँ, भन्ते ! रोकिएको आँधीलाई फेरि उठ्ने इच्छा हुन सक्दैन । आँधी अचेतन (वायु धातु) हुनाले उसलाई इच्छा हुँदैन ।” “महाराज ! अनि के रोकिएपछि पनि त्यसलाई आँधी नै भन्छन् ?” “अहाँ भन्ते ! किन्तु पङ्गा हावा उत्पन्न गर्ने सहारा हो । कुनै मानिसले जसलाई गर्मी लागेको वा ज्वरो आएको होस, पङ्गा हम्केर हावा उत्पन्न गर्न सक्दछ । उसले त्यो हावाबाट गर्मी वा ज्वरोलाई केही हटाउन सक्छ ।” “महाराज ! अनि त अर्को मत मान्नेहरुको यो तर्क काम नलाग्ने हुन्छ कि स्वीकार नगर्नेहरुको प्रति गरिएका व्यवहारहरुको कुनै अर्थ निस्क्दैन । महाराज ! जसरी त्यो आँधी वेगसित चल्यो, त्यस्तै भगवान् पनि दश हजार लोकहरुमा अत्यन्त चिसो, मीठो, मन्द र सुखद मैत्रीरूपी वायुले बहनुभयो । जसै आँधी उठेर रोकियो, तसै निर्वाण प्राप्त गरेर भगवान् संसारबाट सर्वथा मुक्त हुनुभयो । जसरी रोकिएको आँधीले फेरि उठ्ने इच्छा गर्दैन, त्यसरी नै, संसारको उपकार गर्ने भगवान्‌लाई न स्वीकार, न अस्वीकार गर्ने इच्छा भयो । जसरी ती मानिसहरु गर्मी र ज्वरोले सताइएका थिए, त्यसरी नै, देवता र मानिसहरु राग, द्वेष र मोहरूपी आगोले पोलिइरहेका छन् । जसरी पङ्गा वायु उत्पन्न गर्ने साधन हो, त्यसरी नै भगवान्‌को शरीर, धातु, र ज्ञान रत्न तीनवटै सम्पत्तिहरु ल्याउने (उत्पन्न गर्ने) सहारा हो । जसरी गर्मी र ज्वरोले सताइएका मानिसहरु पङ्गा हम्केर वायु उत्पन्न गरी गर्मीलाई हटाउँछन्, त्यसरी नै देवता र मानिसहरूले शरीर-धातुको पूजा गरेर भगवान्‌ले बताउनुभएको ज्ञान-रत्नअनुसार आचरण गर्दै निकै पुण्य कमाउँछन् जसबाट आफ्ना राग, द्वेष र मोहरूपी आगोको तातोपनलाई हटाउन सक्छन् । महाराज ! यस कारणले पनि भगवान् बुद्धले परिनिर्वाण पाएपछि पनि उहाँप्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ ।”

(३) ढोलको उपमा

१४. “महाराज ! एउटा अर्को कारण पनि सुन्नुहोस् जसबाट बुद्धले परिनिर्वाण पाएर पनि उहाँप्रति गरिएको पूजा सर्वथा अचूक र सफल हुन्छ । महाराज ! जसरी कुनै मानिसले ढोल बजाओस् र त्यसको आवाज निस्केर शान्त होस् । त्यसो भए भने के शान्त भइसकेको ध्वनि फेरि निस्कन खोज्ला ?” “खोज्दैन भन्ते ! त्यो ध्वनि त शान्त भइसक्यो; भने फेरि निस्कन उसको कसरी इच्छा हुन्छ ? ढोलक एक साधन मात्र हो । जसले यस्तो ध्वनि निकाल्न चाहन्छ उसले ढोल ठटाएर निकाल्न सक्छ ।” “महाराज ! यसरी नै भगवान् शील, समाधि, प्रज्ञा, विमुक्ति, विमुक्ति-ज्ञान र दर्शनले परिभावित गर्नलाई शरीरधातु, ज्ञान-रत्न, धर्म र विनयलाई देखेर स्वयं निर्वाण प्राप्त गरी संसारबाट मुक्त हुनुभयो । तर भगवान् मुक्त हुनुहुदैमा तीनवटै सम्पत्तिहरुको लाभ रोकिएन । संसारका दुःखहरुबाट पीडित जसले ती (तीनवटै सम्पत्तिहरु) पाउन चाह्यो भने, उसले भगवान्को शरीर धातुको पूजा गरेर, उहाँले बताउनुभएको ज्ञान-रत्न र धर्मविनयअनुसार आचरण गर्दै पाउन सक्छ । महराज ! यस कारणबाट पनि, भगवान् बुद्धले परिनिर्वाण पाउनु भएपछि पनि उहाँप्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ ।”

“महाराज ! भगवान्‌ले भविष्यमा हुने कुरालाई पहिले नै बुझिसक्नुभएको थियो । उहाँले भन्नुभएको र सम्भाउनुभएको पनि थियो :- ‘आनन्द ! तिमीहरुमध्ये कसैमा यस्तो विचार उत्पन्न हुन सक्छ - शास्ता (बुद्ध) उपदेश दिने परिनिर्वाण हुनुभयो । अब हामीहरुका लागि बाटो देखाउने कोही पनि छैन । तर यस्तो कुरा नसोच । आनन्द ! सायद तिमीहरुलाई यस्तो लाग्न सक्छ - वितेका (अतीत) शास्ताको यो वचन हो - अब हाम्रा शास्ता हुनुहुन्न । आनन्द ! यस्तो मनमा लिन हुन्न । आनन्द ! जुन धर्म र विनय देशना गरेको हो, मेरो परिनिर्वाणपछि त्यही धर्म र विनय तिमीहरुका शास्ता हुनेछन् ।’^{४६} यसैले कि भगवान् परिनिर्वाण पाएर अब रहनु भएन, उहाँप्रति गरिएको पूजा बेकार हुन सक्दैन । विपक्ष (तीर्थङ्कर) हरुको वचन मिथ्या (भूटो) अयथार्थ, तथ्यरहित, विफल, विपरीत ठहरिन्छ । यो दुःख दिने विपाक नरकमा लैजाने हुन्छ ।”

(४) महापृथ्वीको उपमा

१५. “महाराज ! एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् जसबाट बुद्धले परिनिर्वाण भई सकेर उहाँप्रति गरिएको पूजा सर्वथा अचूक र सफल हुन्छ :- महाराज ! के महापृथ्वीलाई यस्तो इच्छा हुन्छ कि ममा सबै प्रकारको बीउ रोपियोस् ?” “हुन्न भन्ते !” “महाराज ! यसरी पृथ्वीले स्वीकार गरे पनि नगरेपनि त्यो बीउ बलियो तवरले जमेर गडिरहन्छ, रुख भएर ठूलो काण्ड र फैलिएका लामा-लामा हाँगा हुन्छन्, फल फूल फलेको हुन्छ, अन्यथा त्यस पृथ्वीमा किन बीउ रोपिन्छ ?” “भन्ते ! यद्यपि पृथ्वीले स्वीकार नगरेतापनि त्यस बीउलाई जम्न र बढ्ने एउटा आधार हो । त्यसैमा रोपेर बीउ जम्छ, अनि ठूलठूला स्कन्ध र फल र फूलहरुले लादिएका हाँगादार वृक्ष तयार हुन्छन् ।” “महाराज ! त्यसो भए तीर्थङ्करहरुको वचनअनुसार स्वीकार नगर्नेहरुप्रति गरिएको व्यवहार चूक (असफल) भयो भन्ने वाद नष्ट भयो, पराजित भयो, विरुद्ध भयो ।”

“महाराज ! भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई महापृथ्वी सम्भनुपर्छ । यो पृथ्वीजस्तै उहाँ पनि केही स्वीकार या अस्वीकार गर्नुहन्त । पृथ्वीको आधारमा जसरी बीउ उम्रेर ठूलठूला रुख हुन्छन्, त्यस्तै, देव र मनुष्यहरूले भगवान्को शरीर-धातुको पूजा … को आधारमा पुण्यरूपी जरोलाई ठीकसँग समातेर समाधि-स्कन्ध, धर्म-सार (रस) र शील हाँगा भएको ठूलो वृक्ष हुन्छ । त्यस वृक्षमा विमुक्तिरूपी फूल र श्रामण्यरूपी फल लागदछ । महाराज ! यसकारणले बुद्धको परिनिर्वाण पाएर पनि उहाँप्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ ।”

(५) पेटका कीराहरूको उपमा

१६. “महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस् … के ऊँट, गोरु, गधा, बोका वा अन्य जनावर या मानिसले आफ्नो पेटमा कीर उत्पन्न होस् भन्ने अनुमति दिन्छ ?” “दिनैन भन्ते !” “महाराज ! यो कस्तो कुरो हो कि ती कीराहरू विनाअनुमति उनको पेटमा उत्पन्न हुन्छन् र तिनका सन्तानको परम्परा बढ्छ ?” “भन्ते ! तिनका अकुशल कर्मले गर्दा ।” “महाराज ! यसरी, भगवान् बुद्धले परिनिर्वाण पाएर संसारबाट उहाँ एकदमै छुटेर जानु भए पनि उहाँको प्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ ।”

(६) रोगको उपमा

१७. “महाराज ! एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् … । महाराज ! के मानिसहरूले यस्तो अनुमति दिन्छन् कि शरीरमा अन्ठानब्बे प्रकारका रोगहरू पसून् ?” “अँह भन्ते !” “त्यसो हो भने, उनीहरूको शरीरमा रोग किन लाग्छ ?” “पूर्वजन्मको पापकर्मले ।” “महाराज ! यदि पूर्वजन्ममा गरेको पापको फल यस जन्ममा पाइन्छ भने पूर्वजन्ममा या यस जन्ममा गरिएको पाप या पुण्य अवश्य अचूक र फल दिने हुन्छ । त्यसो हुँदा भगवान्प्रति गरिएको पूजा अवश्य अचूक र सफल हुनेछ चाहे उहाँ परिनिर्वाण पाएर संसारदेखि एकदमै मुक्त हुनुभयो ।”

(७) नन्दक यक्षको उपमा

१८. “महाराज ! एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् … । महाराज ! के तपाईंले सुन्नुभएको छ, कि नन्दक नामक एउटा यक्ष स्थविर सारिपुत्रलाई छुनेबित्तिकै ऊ जमिनभित्र धस्यो ?” “हो भन्ते ! लोकले यसै भन्छन् ।” “महाराज ! के स्थविर सारिपुत्रले उसलाई यस्तो निर्देशन दिनुभएको थियो ?” “भन्ते ! देवताहरूका साथ यो सारा लोक उल्टियोस्, सूर्य र चन्द्रमा पृथ्वीमा भन्योस् र सुमेरु पर्वत धुजाधुजा भएता पनि स्थविर सारिपुत्रले कसैको दुःख चिताउन सक्नुहुन्न थियो ।” “किन ?” “भन्ते !

किनभने क्रोध उत्पन्न गर्ने जति कारणहरु छन् ती सबै उहाँमा शान्त र निर्मूल भइसकेका थिए । त्यसैले आफ्नो हत्या गर्ने विचारले आएकाप्रति पनि उहाँले रिस प्रकट गर्नु भएन ।” “महाराज ! त्यसो भए सारिपुत्रको आदेशबेगर नन्दक नामको यक्ष जमिनमा किन धस्यो ?” “आफ्नो पापले गर्दा ।” “महाराज ! देख्नुभयो श्राप नदिँदा पनि सारिपुत्रप्रति गरिएको पापको फल उसले भोग्नुपर्यो । यदि पापकर्मको कुरा यस्तो हो भने, पुण्यकर्मको फल कस्तो होला ? महाराज ! यसै कारण भगवान् बुद्धले परिनिर्वाण पाइसकेर, संसारबाट पूर्णतया मुक्त हुनु भए तापनि उहाँप्रति गरिएको पूजा अचूक र सफल हुन्छ ।”

१९. “महाराज ! अरु कति मानिसहरु छन्, जो यसै गरी पृथ्वीमा धसेका छन् - के तपाईंले उनीहरुबारे केही सुन्नुभएको छ ?” “हो भन्ते ! सुनेको छु ।” “महाराज ! त्यसो हो भने भन्नुहोस् ।” “भन्ते ! (१) चिन्च माणविका (केटी), (२) सुप्पबुद्ध नामको शाक्य, (३) स्थविर देवदत्त, (४) नन्दक नामको यक्ष र (५) नन्द नामको ब्राह्मण-माणवक । भन्ते !” यी पाँच यसरी नै जिउँदै जमिनमा धसेका थिए । “महाराज ! कसका प्रति उनीहरुले अपराध गरेका थिए ?” “भन्ते ! भगवान् र उहाँका श्रावकहरुसित ।” “के भगवान् र ती भिक्षुहरुले उनीहरुलाई जमीनमा धस्नको लागि आदेश दिएका थिए ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! यसबाट सिद्ध हुन्छ कि भगवान्‌ले परिनिर्वाण पाएपछि संसारदेखि पूर्णतया छुट्टिएर जाँदा र उहाँले स्वीकार नगर्नु भएतापनि उहाँप्रति गरिएको व्यवहार अचूक र अवश्य फल दिने हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले यो जटिल प्रश्न बडो राम्ररी समाधान गर्नुभयो । सर्वथा स्पष्ट गरिदिनुभयो । तपाईंले रहस्यलाई खोलिदिनुभयो । गाँठोलाई खुकुलो पारिदिनुभयो, जङ्गलमा एउटा खुला ठाउँ निकाली दिनुभयो । विपक्षीहरुलाई मुखभरि जवाफ दिनुभयो । मिथ्या विश्वासलाई नष्ट गरी दिनुभयो । अन्यमत मान्नेहरुको सारा तेज निष्क्रिय भयो । तपाईं गणाचार्यहरुमध्ये सर्वश्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।”

Dhamma.Digital

२. सर्वज्ञभाव विषयमा प्रश्न

२०. “भन्ते नागसेन ! के बुद्ध सर्वज्ञ हुनुहुन्थ्यो ?” “हो महाराज ! बुद्ध सर्वज्ञ हुनुहुन्थ्यो । तर यसको अर्थ यो होइन कि उहाँ प्रतिक्षण प्रत्येक तवरले संसारका सबै कुराहरु बुझ्ने गर्नुहुन्थ्यो । उहाँको सर्वज्ञता यसैमा थियो कि ध्यान गरेर उहाँ जुनसुकै गतिविधि बुझ्न सक्नुहुन्थ्यो ।” “भन्ते ! यदि भगवान् ध्यानमा अनुसन्धान गरेर नै कुनै गतिविधि बुझ्न सक्नुहुन्थ्यो भने, उहाँ सर्वज्ञ हुनु भएन ?” “महाराज ! सय गाडा, आधा चूल, सात अर्म्मण र दुई तुम्बा^{५७} धानहरुको नाप संख्या कति हो ? त्यसलाई क्षणभरकै समयमा ध्यान गरेर भन्नसक्नु हुन्थ्यो ।”

२१. सात प्रकारका चित्त

“महाराज ! सात प्रकारका चित्तहरु हुन्छन् :-

(१) संक्लेश चित्त

जो रागयुक्त, द्वेषयुक्त, मोहयुक्त क्लेशहरुले युक्त छ तथा जसले शरीर, शील, चित्त र प्रज्ञाको भावना गरेको छैन - उनीहरुको चित्त भारी, मोटो र मन्द हुन्छ । “त्यसो किन ?” “चित्त अभावित हुने हुनाले (ध्यान नगर्नाले) ।” “महाराज ! जस्तो कि फैलिएर पसारिएका बाँसको भाडीबाट घना शाखाहरु एक अर्कोसँग अल्फेर रहेकाले केहीलाई काटेर भिक्नु बडो गाहो र विस्तार हुन्छ ।” “त्यो किन ?” “शाखाहरु एक अर्कोमा अल्फेर रहनाले ।” “महाराज ! यसरी नै जो रागयुक्त … उनीहरुको चित्त भारी, मोटो र मन्द हुन्छ ।” “त्यो किन ?” क्लेशमा अल्फेर फँसेको हुनाले । यही ती सात प्रकारका चित्तहरुमा पहिलो हो ।”

(२) स्रोतापन्न चित्त

“दोस्रो प्रकारको चित्त पहिलेको चित्तभन्दा पृथक् छ ।”

“महाराज ! जो स्रोतापन्न भएका छन्, जो गलत बाटोतिर जानसक्दैन, जसले सत्य सिद्धान्तलाई बुझिसकेका छन् र बुद्धको धर्मलाई बुझेका हुन्छन् उनीहरुको चित्त तीन भ्रममूलक विषयहरुमा हलुको र तेज हुन्छ । तैपनि माथिको भूमि (आर्यमार्ग) मा भारी, मोटो र मन्द हुन्छ ।” “त्यसो किन ?” “ती तीन विषयहरुमा चित्तको शुद्ध हुनाले र बाँकी क्लेशहरु कायम रहनाले ।” “महाराज ! जसरी कुनै बाँसको भाडीलाई तीन आँख्लासम्म सफा गरियो तर माथिका शाखाहरुलाई आपसमा अड्कनाले अल्फिएको छोडियो भने त्यसबाट तीन आँख्लासम्म तान्न सजिलो हुन्छ, तर त्योभन्दा माथि फेरि अल्फिएर रहेको हुन्छ ।” “त्यसो किन ?” “किनभने तलतिर काटेर सफा गरियो र माथि भने घना नै छोडियो ।” “महाराज ! यसरी नै स्रोतापन्न भइसकेका छन् … उनीहरुको तीन भ्रममूलक विषयहरुमा हलुको र तेज हुन्छ, तैपनि माथिको कुराहरुमा भारी, मोटो र मन्द हुन्छ । किन कि ती तीनै भ्रमहरु मेटिई बाँकी क्लेश कायमै रहनाले । यो दोस्रो प्रकारको चित्त हो ।”

(३) सकृदागामीको चित्त

“तेस्रो प्रकारको चित्त यी दुईटैभन्दा पृथक् छ ।”

“महाराज ! जो सकृदागामी भइसकेका छन् र जसमा राग, द्वेष र मोह नाममात्रकहा रहेका छन्, उनका चित्त पाँच ठाउँहरुमा हलुका र तेज हुन्छ । तैपनि अरु माथिका कुराहरुमा भारी र मन्द नै रहन्छ । किनकि ती पाँच अरु ठाउँहरुमा चित्त परिशुद्ध भईसकेपछि माथिका क्लेशहरु कायम रहनाले ।” “महाराज ! जसरी कुनै बाँसको भाडीलाई पाँच आँख्लासम्म सफा गरेका माथिका शाखाहरुलाई एक आपसमा अल्फिएको अवस्थामा छोडिदिँदा त्यसबाट केही काटेर पाँच आँख्लासम्म

सजिलै उखाल सकिन्छ तर माथि गएर अल्खन्छ । किनकि तलतिर सफा गरे पनि माथि घना छाड्नाले ।” “महाराज ! यसरी नै जो सकृदागामी भइसकेका छन् … उनीहरुको चित्त … पाँच ठाउँहरुमा हलुका र तेज हुन्छ, तैपनि माथिका कुरामा भने भारी र मन्द हुन्छ … । यो तेस्रो प्रकारको चित्त हो ।”

(४) अनागामी चित्त

“चौथो प्रकारको चित्त यी तीनवटैभन्दा पृथक् छ ।”

“महाराज ! जो अनागामी भइसकेका छन् र जसको मन्त्रिका पाँच बन्धन कठिएका छन्, उनीहरुको चित्त दस ठाउँहरुमा हलुका र तेज हुन्छ । तर त्यो भन्दा मास्तिरका भूमिमा भने भारी र मन्द हुन्छ ।” “त्यसो किन ?” “ती दस ठाउँहरुमा चित्त परिशुद्ध भएको हुनाले, र बाँकी क्लेशरु (चित्तका मयल) कायम रहनाले ।” “महाराज ! जसरी कुनै बाँसको भाडीलाई पाँच आँखासम्म सफा गरेर … ।” “महाराज ! यसरी नै जो अनागामी भइसकेका छन् … उनीहरुको चित्त … दस ठाउँहरुमा हलुका र तेज हुन्छ, तर माथिका भूमिहरुमा भारी र मन्द हुन्छ … ।” “त्यसो किन ?” “दस ठाउँहरुमा चित्त परिशुद्ध भई बाँकी क्लेशहरु कायमै रहनाले । यही चौथो प्रकारको चित्त हो ।”

(५) अर्हत्को चित्त

“पाँचौं प्रकारको चित्त यी चारैवटाभन्दा पृथक् छ ।”

“महाराज ! जो अर्हत् भइसकेका छन्, जसका आस्रवहरु क्षीण भइसकेको छ, जसको सबै मैयल सफा भइसकेको छ, जसका सबै क्लेशहरु मेटिएका छन्, जसको ब्रह्मचर्यबास पूर्ण भइसकेको छ, जसले जे गर्नु थियो, सबै गरिसकेका छन्, जसको सबै भार विसाइसकिएको छ, जो साँचो ज्ञानसम्म पुगिसकेका छन्, जसको भव-बन्धन सर्वथा क्षीण भइसकेको छ, अनि जसको चित्त पूर्णतः शुद्ध भइसकेको छ, उनको चित्त जुनसुकै श्रावकले गर्ने र बुझ्ने सबै कुरामा हलुका र तेज भएको हुन्छ, तर प्रत्येक-बुद्धभूमिमा भारी र मन्द हुन्छ । किनभने श्रावक-भूमिमा उनको चित्त शुद्ध भइसक्यो तैपनि प्रत्येक-बुद्धभूमिमा जान शुद्ध भएको छैन ।” “महाराज ! जसरी कुनै बाँसको भाडीलाई एकदम सफा गरे पछि त्यसबाट जुनसुकै भाग काटेर सजिलैसँग तान्न सकिन्छ ।” “त्यसो किन ?” “किनकि बाँसको त्यो भाडीलाई राम्ररी सफा पारिएको छ ।” “महाराज ! यसरी नै, जो अर्हत् भइसकेका छन् … उनीहरुको चित्त कुनै पनि श्रावकले गर्ने र जान्ने सही भूमिमा हलुका र तेज हुन्छ तर माथि भने प्रत्येक-बुद्धको भूमिहरुमा भारी र मन्द हुन्छ … यही नै पाँचौं प्रकारको चित्त हो ।”

(६) प्रत्येक-बुद्धको चित्त

“छैटौं प्रकारको चित्त यी पाँचवटैभन्दा पृथक् छ ।”

“महाराज ! जो … प्रत्येक-बुद्ध भएका छन्, जा आफ्नो मालिक आफै हुन्, जसलाई कुनै आचार्यको खाँचो छैन, जो गैडाको सिडभै^{४६} एकलै बस्ने र जो आफ्नो जीवनमा परिशुद्ध र निर्मल भइसकेका छन्, उसको चित्त आफ्नो विषयमा हलुका र तेज हुन्छ । तर सर्वज्ञ बुद्धका भूमिहरुमा भारी र मन्द हुन्छ ।” “किनकि यद्यपि उनीहरु आफ्नो विषयमा एकदमै परिशुद्ध र निर्मल भइसकेका छन्; तैपनि सर्वज्ञ बुद्धका भूमिहरु विशाल छन् ।” “महाराज ! जसरी कुनै मानिस आफै ठाउँमा बग्ने कुनै गाध नदीको दिन वा रात जहिले इच्छा हुन्छ, उहिले कुनै डरबेगर पारि पुग्छ तर निकै गम्भीर विशाल, अथाह र अपार महासमुद्रलाई देखेर तर्सोस् र त्यसको पारि पुग्ने सारा शक्ति जाओस्, त्यस्तै ।” “त्यसो किन ?” “किनकि उसले आफ्नो नदीलाई चिन्छ भने र महासमुद्र बडो विशाल छ । यो नै छैटौं प्रकारको चित्त हो ।”

(७) बुद्धको चित्त

“सातौं प्रकारको चित्त यी छ्वटैभन्दा पृथक् छ ।”

“महाराज ! जो सम्यक्सम्बुद्ध भइसकेका छन्, सर्वज्ञ, दश बल^{४७}लाई धारण गर्ने, चार प्रकारका वैशारद्यांले^{४८} युक्त, अठार बुद्ध-धर्महरुले युक्त छन्, जसले इन्द्रियहरुलाई पूणरूपले जितेका छन्, जसको ज्ञान कतै पनि रोकिन्न-उनको चित्त सबै ठाउँमा हलुको र तेज रहन्छ ।” “त्यो किन ?” “किनकि उनीहरु सबै प्रकारले शुद्ध भएका छन् ।” “महाराज ! राम्ररी माझिएको, निर्मल, गाँठोरहित, तीखो धार भएको सीधा र निर्दोष कुनै शक्तिशाली धनुष … मा राखियोस् अनि त्यसलाई कुनै बलियो मानिसले कुनै पातलो रेशमको कपडा अथवा मलमल या पातलो ऊनीको कपडामा हानोस्, के त्यसको गतिमा कुनै प्रकारको अवरोध आउला ?” “आउदैन भन्ते !” “त्यसो किन ?” “किनकि कपडा निकै पातलो र नरम छ, वाण निकै तिखो छ, त्यसमा हान्ने मानिस यति बलियो छ ।” “महाराज ! त्यसरी नै बुद्धत्व प्राप्त मानिसको चित्त सबै विषयहरुमा हलुको र तीव्र हुन्छ ।” “त्यसो किन ?” “किनभने ती सबै प्रकारले शुद्ध भएका छन् । यो नै सातौं प्रकारको चित्त हो ।”

२२. “महाराज ! जुन यो सातौं सर्वज्ञबुद्धहरुको चित्त छ, बाँकी छ, चित्तहरुभन्दा सबै प्रकारले श्रेष्ठ छ । त्यो अपरिमित (असङ्घ्य) गुणहरुले शुद्ध र हलुको हुन्छ । महाराज ! आफ्नो चित्त यति शुद्ध र हल्का हुनाले नै भगवान्‌ले यमक प्रातिहार्य (दुवै प्रकारको ऋद्धि-शक्तिहरु) लाई देखाउन सक्नुहुन्थ्यो । उहाँको चित्तको शुद्धता र हलुकापनको चाल पाउन सकिन्छ । ती ऋद्धि-शक्तिहरुको कुनै अर्को कारण भन्न सकिन्न । ती ऋद्धि-शक्तिहरु पनि भगवान्‌को चित्तसँग तुलना गर्दा अत्यन्त अल्प मात्र बुझिन्छ । तैपनि भगवान्‌को सर्वज्ञता आवर्जन-प्रतिबद्ध^{४९} थियो । भगवान्‌को सर्वज्ञता यसैमा थियो कि उहाँ जुन कुरो बुभ्न चाहनुहुन्थ्यो, ध्यान गरेर सो बुभ्न सक्नुहुन्थ्यो ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै मानिसले (अनायास) कुनै वस्तुलाई आफ्नो हातले अर्काको हातमा देओस्, अथवा मुख खुलेपछि कुरा गरोस, या मुखमा परेको गाँसलाई निलोस, या आँखा हेरोस् वा

चिम्लोस् अथवा खुम्च्याएको हातलाई पसारोस् या पसारेको हातलाई खुम्च्याओस् - यसरी नै या त्योभन्दा पनि छिटो र सजिलो तवरले भगवान्‌ले आफ्नो सर्वज्ञताबाट जुनसुकै कुरा बुझ्न चाहनु भएमा बुझ्न सक्नुहुन्थ्यो । यद्यपि बुद्धले ध्यान गरेर नै कुनै कुरो बुझ्न सक्नुहुन्छ; तथापि त्यसरी ध्यान नगरेको समयमा पनि उहाँलाई सर्वज्ञ नभनेर अर्थोक केही भन्न सकिन्न ।”

२३. “भन्ते नागसेन ! किन्तु त्यही कुरो बुझ्न ध्यान गर्नुहुन्छ, जसको ज्ञान पहिलेदेखि ठीक-ठीक रहेदैन । मलाई त्यो कुरो सम्भउनुहोस् ।” “महाराज ! जस्तै एउटा सम्पत्तिशाली धनी मानिस रहेको होस् । सुन, चाँदी र बहुमूल्य रत्नहरूले उसको खजाना भरिएको होस् । उसको भण्डारमा गाग्रो, हाँडी, आरी र अरु पनि अन्य भाँडाहरूमा सबै थरीका चामल, गहुँ, धान, जौ, अन्न, तिल, मुग, मास, घ्यू तेल, नौनी, दूध, दही, मह, सक्खर, चिनी इत्यादि सबै चीजहरूले भरिएका होउन् । अब, कुनै पाहुना, अतिथ्य सत्कारयोग्य मानिस, आतित्यसत्कार पाउने आशाले उसको घर आओस् । त्यस बखत घरमा तयार भएको भोजन सबै सिद्धिएपछि त्यस पाहुनाका लागि भोजन पकाउन मानिसहरु भण्डारमा जाऊन् चामल लिन । महाराज त्यसो हो भने के यसै कारणले त्यो मानिस निर्धन र दरिद्र भनिन्छ ?” “भनिन्न, भन्ते ! जो चक्रवर्ती राजा छन् उनको घरमा पनि केहिलेकाहीं तयार गरिएको भोजन सिद्धिदन्त्व भने, अन्य गृहस्थहरूको घरको के कुरो ?” “महाराज ! त्यसरी नै, बुद्धहरूको सर्वज्ञता आर्वजन-प्रतिबद्ध हुन्छ । जुन कुरो उहाँ बुझ्न चाहनुहुन्छ, त्यस कुरोमा ध्यान गरेमा त्यो कुरो उहाँ बुझिहाल्नुहुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै एउटा रुख छ, जसका शाखाहरु फलहरूले लटरम्म परेका होउन्, तर त्यसको तल एउटा फल पनि भरेको नहोस् । महाराज ! त्यसो हो भने के यसै कारण त्यस रुखलाई बाँझो र फलहरूहित भनिएला ?” “भनिन्न भन्ते ! ती फलहरु त कहिले भरिहाल्नेछन्, त्यसपछि जोसुकैले पेटभरि खान सक्छ ।” “महाराज ! यसरी नै बुद्धहरूको सर्वज्ञता आर्वजन-प्रतिबद्ध हुन्छ ।” “भन्ते नागसेन ! के बुद्ध जुन कुरो बुझ्न चाहनुहुन्छ, त्यसको ध्यान गरेमा बुझ्नुहुन्छ ?”

“हो महाराज ! जसरी चक्रवर्ती राजा आफूले सम्भना गर्नासाथ आफ्नो चक्र-रत्नलाई उपस्थित गर्न सक्छ, त्यसरी नै बुद्ध जुन कुरो बुझ्न चाहनुहुन्छ, त्यसको ध्यान गरेमा बुझ्नुहुन्छ ।”

“भन्ते ! भगवान्‌को सर्वज्ञता सिद्ध गर्नका लागि तपाईंले दिनुभएको तर्क एकदम पक्का छ । म मान्दछु कि भगवान् यथार्थमा सर्वज्ञ हुनुहुन्थ्यो ।”

३. देवदत्त-प्रव्रज्या विषयमा प्रश्न

२४. “भन्ते ! देवदत्तलाई कसले प्रव्रज्या दिएको थियो ?” “महाराज (१) भद्रिय, (२) अनुरुद्ध, (३) आनन्द, (४) भूगु, (५) किम्बिल, (६) देवदत्त - यी छ, जना क्षत्रियपुत्र तथा सातौ (७) उपाली भन्ने नाउँलाई - भगवान्‌ले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएपछि आफै उमझ्ले शाक्य कुलहरूलाई छाडेर बुद्धको पछि पछि लागे । तिनीहरूलाई भगवान्‌ले प्रव्रज्या दिनुभएको थियो ।”^{५२} “भन्ते ! देवदत्तले

प्रव्रज्या लिएर सङ्ख्येद गरेको होइन ?” “हो महाराज ! अर्को कुनै गृहस्थ, या भिक्षुणी या उपासक या उपासिका, श्रामणेर या श्रामणेरीले सङ्ख्येद गरेन । समान-संवासक^{४३} र समान सीमामा^{४४} बस्ने कुनै प्रकृतात्म^{४५} भिक्षुले नै सङ्ख्येद गच्छो ।” “भन्ते ! सङ्ख्येद गर्ने मानिसको कर्म कस्तो हुन्छ ?” “महाराज ! उसको कर्म कल्पभरि (त्यस) पापकर्मको फलले गर्दा ऊ एक कल्पसम्म धोर नरकमा रहेर टिक्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! के भगवान्‌लाई पहिलेदेखि नै थाहा थियो कि प्रव्रजित भएर देवदत्तले सङ्ख्येद गरी उनी त्यस कर्मको फलले कल्पभरि नरकाग्निमा बसिरहलान् ?” “हो महाराज ! बुद्धलाई थाहा थियो ।” “भन्ते नागसेन ! (क) अनि त मानिसहरुको यो भनाइ सरासर असत्य भयो कि बुद्ध बडो महाकारुणिक, अरुहरुकोप्रति निगाह गर्ने, सबै जीवहरुका हितैषी अनि अहितलाई नष्ट गर्ने खालका थिए । (ख) यदि उहाँले नजानेर देवदत्तलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो भने उहाँ सर्वज्ञ ठहरिनु भएन । भन्ते ! तपाईंका सामु यो धुकचुक युक्त प्रश्न गरेको छु । यसलाई तपाईंले समाधान गर्नुहोस् । यहाँ आफ्नो बल देखाउनुहोस् ।”

२५. “महाराज ! भगवान् महाकारुणिक र सर्वज्ञ - दुवै हुनुहुन्त्यो । आफ्नो करुणा र सर्वज्ञताबाट देवदत्तको के गति होला यो कुरो उहाँले बुभ्नुभएको थियो । आफ्ना पाप कर्महरु जम्मा भएकोले देवदत्त अनेक हजार र करोडौं कल्पसम्म एउटापछि अर्को नरकमा भर्नु नै रहेको थियो भगवान्‌ले आफ्नो करुणा र सर्वज्ञताबाट देख्नुभयो कि देवदत्त मेरो शासनमा प्रव्रजित भएर धेरथोर पुण्य संचय गर्न सक्छन् जसले गर्दा उनी नरकमा रहनु पर्ने अवधि घटनेछ । यही कुरो बुझेर उहाँले उनलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो । यदि देवदत्त प्रव्रजित नभएर गृहस्थ नै रहेको भए यी मोघ (मूर्ख) पुरुषले अरु धेरै पाप गर्ने थियो; जसको कारणले हजारौं तथा करोडौं वर्षसम्म एक नरकदेखि अर्को नरकमा भरेर रहने थियो । उहाँले देख्नुभयो कि धर्म-विनयको अनुसार प्रव्रजित भएर देवदत्तको दुःख केही सीमित हुनेछ, अतः उसैको हितको लागि उनलाई करुणा गरेर प्रव्रज्या दिनुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! त्यसो हो भने के बुद्धले पहिले धाउ पारेर मलम लगाउनुहुन्छ, पहिले पहाडबाट धकेलेर पछि जोगाउन हात बढाउनुहुन्छ, पहिले मारिदिनुहुन्छ अनि पछि जीवन पनि दिनुहुन्छ, पहिले कष्ट दिनुहुन्छ अनि केही सुखी पनि तुल्याइदिनुहुन्छ ?” “महाराज ! जीवहरुको कल्याणका लागि बुद्धले उनीहरुलाई धाउ पारिदिनुहुन्छ, धकेल्नुहुन्छ … । महाराज ! जसरी आमा-बुबाले आफ्नो बच्चाको भलो गर्ने विचारले उसलाई कुट्छन् र धकेल्नुहुन्छ, त्यसरी नै बुद्धले मानिसहरुको पुण्य बढाउने विचारले सब थोक गर्द्धन् । यस्तै नै भगवान्‌ले मानिसहरुको पुण्य बढाउने हिसाबले सबै कुरा गर्नुहुन्छ यदि देवदत्त प्रव्रजित नभई गृहस्थ नै रहेका भए यी मोघ (मूर्ख) पुरुषले भन् पाप गर्दाहुन् जसले गर्दा हजारौं र करोडौं वर्षसम्म एउटा नरकबाट अर्को नरकमा खस्ने थिए । भगवान्‌ले आफ्नो सर्वज्ञताले यो कुरो बुभ्नुभएको थियो । उहाँले देख्नुभयो कि धर्म-विनयको अनुसार प्रव्रजित भएपछि देवदत्तको दुःख केही सीमित हुनेछ, अतः उसको हितका लागि उनीप्रति दया, करुणा गरेर उनलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै धन, यश, पद र उच्च कुलद्वारा निकै ठूलो मानिसले आफ्नो प्रभावबाट राजालाई विश्वास दिलाएर आफ्नो कुनै नातेदार या मित्रको धेरै कडा दण्डलाई केही हलौं पार्न लगाउँछ, त्यसरी ने भगवान्‌ले देवदत्तलाई प्रव्रजित गरेर शील, समाधि, प्रज्ञा र विमुक्तिको बलले उनको धेरै ठूलो दुःखको अवधि घटाइदिनुभयो । अन्यथा उनी अनेक करोडौं वर्षसम्म एक नरकबाट अर्को नरकमा भरेर बस्नु पर्ने थियो ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै चतुर वैद्य वा शल्यचिकित्सक आफ्नो शक्तिशाली औषधीले कुनै गम्भीर रोग निको पारोस्, त्यसरी नै भगवान्‌ले उचित कुरो बुझी देवदत्तलाई प्रव्रजित गरेर उनलाई करुणाबलले तेज धर्मरूपी औषधी दिएर उनको दुःखको धेरै ठूलो अवधिलाई घटाइदिनुभयो । अन्यथा अनेक हजार र करोड वर्षसम्म एउटा नरकबाट अर्को नरकमा भर्दै रहनु पर्ने थियो । महाराज ! देवदत्तको त्यस ठूलो दुःखको रासलाई घटाएर के भगवान्‌ले कुनै गल्ती गर्नुभयो ?” “भएन भन्ते !” कुनै पनि र कति पनि गल्ती गर्नुभएन ।” “महाराज ! त्यसो हुँदा तपाईं अब यो कारण बुझ्नुहोस् जुन कारणले गर्दा भगवान्‌ले देवदत्तलाई प्रव्रज्या दिनुभयो ।”

२६. “महाराज ! एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् जुन कारणले गर्दा भगवान्‌ले देवदत्तलाई प्रव्रज्या दिनुभयो । महाराज ! जस्तो कि चोरलाई समातेर राजकर्मचारीहरूले राजाका सामु पुन्याएर भन्नून - ‘देव ! यो चोर हो । यसलाई इच्छानुसार दण्ड दिनुहोस् ।’ त्यसमा राजाले भन्नून - ‘हो ! यसलाई शहर बाहिर लैजाउ र बध्यभूमिमा लगेर यसको टाउको गिंड ।’ राजाको हुकुम पाएर तदनुसार राजकर्मचारीहरूले उसलाई बध्यमूभितिर लैजाऊन् । अनि राजाको उच्च अधिकारीले उसलाई देखोस् जसलाई राजाका तर्फबाट प्रशस्त नाम, धन, र भोग प्राप्त भइसकेको छ, जसका कुरा राजाले पनि सुन्छन् । अनि जसले राजाबाट केही गराउन सक्छ । चोरलाई देखेपछि उसमा निकै दया उत्पन्न होस् अनि मानिसहरूलाई उसले भनोस् - ‘तपाईंहरु पञ्चुस् । यसको टाउको काट्नाले तपाईंहरूले के पाउनुहुन्छ ? यसलाई जीवनदान दिनुस् यसका हात वा खुट्टा काटेर यसलाई छाडिदिनुस् । यस विषयबारे म राजालाई भनुँला ।’ त्यो अधिकारीको कुरा उनीहरूले मान्नून् र त्यसै गर्नून् । महाराज ! तपाईं भन्नुहोस् कि त्यो प्रभावशाली व्यक्ति त्यस चोरको उपकार गर्ने भयो कि भएन ?” “भन्ते ! जब उसले त्यसको ज्यान जोगायो भने के चाहिँ गरेन र !” “महाराज ! त्यस मानिसको हात वा खुट्टा काटिनाले उसलाई जुन दुःख भयो, के त्यसको पाप उसलाई लागेन ?” “भन्ते ! त्यस चोरले त आफ्नै कुकर्मले दुःख पायो । त्यस मानिसले जसले उसको ज्यान जोगायो - उसको कुनै कुभलो गरेन ।” “महाराज ! त्यसरी नै, भगवान्‌ले देवदत्तको दुःख घटाउने विचारले उनलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो । महाराज ! त्यसैले देवदत्तको दुःख घट्यो किनभने, मरणकालमा उनले यस्तो प्रार्थना गरेका थिए -

‘इमेहि अद्विहि तमगगपुगगलं, देवातिदेवं नरदम्मसारथिं ।

समन्तचक्खुं सतपुञ्जलक्खणं, पाणेहि बुद्धं सरणं उपेमी’ति ॥’

‘म आफ्नो प्राणले बुद्धको शरण लिन्छु, जो उत्तमभन्दा पनि उत्तम देवहरुका देव, देवता र मुनष्य सबैलाई बाटो देखाउने, सर्वद्रष्टा (समन्तचक्ख)५६ र सय शुभ लक्षणले युक्त छन्।’

“यसरी देवदत्त बुद्धको शरणमा गएका हुन्। महाराज ! ए कल्पलाई छ भागमा बाँड्दा पहिलो भागको अन्त हुन लागेको समयमा देवदत्तले सङ्घमा फाटो गरेका थिए। यही कारणले बाँकी पाँच भागसम्म उनी नरकमा रहनेछन्। पछि उनी त्यहाँबाट छुटेर अट्टिस्सर (अस्थीश्वर) नामका प्रत्येकबुद्ध हुनेछन्। महाराज ! अब भन्नुहोस् कि भगवान् देवदत्तको उपकार गर्ने हुनुभयो कि भएन ?” “भन्ते ! भगवान् देवदत्तका लागि सबै थोक गर्ने हुनुभयो। उहाँले उनलाई प्रत्येकबुद्धको पदसम्म पुज्याइदिनुभयो। महाराज ! सङ्घभेदको पापले जुन दुवदत्त नरकमा सास्ती पाइरहनुभएको छ, त्यसका लागि के भगवान् कुनै रूपले दोषी ठहरिनुभयो ?” “अहँ भन्ते ! आफै कर्मले देवदत्त कल्पभरि नरकमा रहलान्। भगवान्ले त उनको दुःखको अवधि घटाई दिनुभयो। उहाँ कुनै प्रकारले दोषी ठहरिनुहुन्न।” “महाराज ! अब तपाईं यो कारणलाई बुभन्नुहोस् जसले गर्दा भगवान्ले देवदत्तलाई प्रव्रज्या दिनुभयो।”

२७. “महाराज ! एउटा अर्को कारण पनि सुन्नुहोस् जसबाट भगवान्ले देवदत्तलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो।” “महाराज ! कुनै मानिसलाई पीप र रगत भरिएको घाउ भएको होस्। त्यसको मासु (घाउ) सङ्गाले दुर्गच्छ आएको होस्। घाउबाट पीप बगिहोस् जसले निकै कष्ट देओस्। त्यो मानिस वात, पित्त, कफ र सन्निपातले पीडित होस् अनि विस्तार-विस्तार उसको अवस्था बिग्रेको होस्। अनि कुनै योग्य वैद अथवा शल्यचिकित्सक आएर त्यस घाउमा निकै पोल्ने औषधी लगाइदेओस् त्यसबाट घाउ पाकेर भइजाओस्। अनि वैद्यले चिरफार गर्ने चक्कुले चिरेर घाउलाई सलाई बालेर पोलिदेओस् र त्यसमाअलिकति नुन छरेर कुनै औषधी लगाइदेओस्। त्यसबाट घाउ निको भएर विस्तार-विस्तार भरियोस् अनि त्यो मानिस पूर्ण निरोगी होस्। महाराज ! के त्यो वैद्य या शल्यनिकित्सकले त्यो मानिसको कुभलो गर्ने विचारले उसलाई औषधी लागाइदिन्छ, चिरफार गर्दै, सलाई बालेर पोलिदिन्छ र नुन छर्कन्छ ?” “अहँ भन्ते ! बरु उसलाई निको पारेर उसको भलो गर्ने मनसायले त्यो वैद्यले यस्ता काम गर्दै।” “महाराज ! उपचार गर्दाखेरि जुन मानिसले कष्ट सहनुपर्छ, यसका लागि के वैद्यलाई दोषी ठहराउन सकिन्छ ?” “सकिन्न भन्ते ! वैद्यले त त्यो मानिसलाई निरोगी तल्याएर उसको भलो गर्न भनेर नै त उसको उपचार गर्यो। यसका लागि उसलाई कसरी दोढी ठहराइन्छ। उसले त ठूलै पुण्यको काम गर्यो।” “महाराज ! यसरी नै, भगवान्ले माया गरेर देवदत्तको दुःख घटाउन भनी उनलाई प्रव्रज्या दिनुभयो।”

२८. “महाराज ! एउटा अर्को कारण पनि सुन्नुहोस् जसबाट भगवान्ले देवदत्तलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो।” “महाराज ! जस्तो कि कसैलाई काँडा विभयो उसको कुनै हितैषीले उसलाई सन्चो पार्ने विचारले घोचेको काँडाको अगाडि-पगाडि कोतारेर रगत आइरहँदा पनि चक्कुको चुच्चोले त्यो काँडा झिकिदेओस्।” “महाराज ! त्यसो भए त्यो मानिस उसका कुभलो गर्ने हो भनेर भन्न सकिन्छ ?” “अहँ भन्ते ! ऊ त उसको भन् भलो गर्ने मानिस भयो। कदाचित् उसले काँडा नभिकेको भए त्यो मानिस मर्न पनि सक्थ्यो अथवा मर्न लागेभैं दुःख पाउन सक्थ्यो।”

“हो भन्ते ! भगवान्‌ले भवधारामा बगिरहेका देवदत्तलाई पारि पुच्याउनुभयो । खराब बाटोमा परेको देवदत्तलाई ठीक बाटो देखाउनुभयो । पहाडबाट खसिरहेका देवदत्तलाई अड्ने सहारा दिनुभयो । खाडलमा परेको देवदत्तलाई बाहिर भिक्नुभयो ।” “भन्ते नागसेन ! तपाईंजस्ता बुद्धिमान्‌बाहेक अरु कसले यस्ता कुराहरुलाई बताउन सक्थ्यो ।”

४. भूकम्पन विषयमा प्रश्न

२९. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्तुभएको छ - ‘भिक्षु हो ! कुनै ठूलो भूकम्पको आठ कारण या प्रत्यय (हेतु) हुन्छ ।^{५७} यो सबै ठाउँमा लागू हुने कुरा हो । कुनै यस्तो ठाउँ छैन जहाँ यो कुरो असत्य ठहरियोस् । यसमा कुनै अरु समालोचना गर्न सकिन्न । कुनै ठूलो भूकम्पको यी आठ कारण या प्रत्यय बाहेक नवौं कारण हुन सक्दैन ।’ भन्ते ! यदि कुनै नवौं कारण भएको भए भगवान्‌ले सो पनि अवश्य भन्तु हुने थियो । कुनै नवौं कारण नभएकोले नै भगवान्‌ले भन्तुभएन । तर म ठान्दछु कि एउटा नवौं कारण पनि छ । त्यो यो हो कि वेस्सन्तर राजाले^{५८} महादान (सबै थोक दान दिनु) दिँदा पृथ्वीमा सात पटक काँपेको थियो ।” “भन्ते ! (क) यदि कुनै ठूलो भूकम्पको आठ कारण मात्र भएको भए यो कुरो झूटो ठहरिन्छ कि वेस्सन्तर राजाले महादान दिँदा पृथ्वी सात पटक काँपेको थियो, (ख) अनि यदि यो कुरा साँचो हो कि वेस्सन्तर राजाले महादान दिँदा पृथ्वी सात पटकसम्म काँपेको थियो भने, यो कुरो झूटो ठहरिन्छ कि कुनै ठूलो भूकम्पको आठ कारणहरु मात्र छन् । भन्ते ! यो पनि सूक्ष्म भ्रममा पार्ने गम्भीर र समाधान गर्न कठिन दुविधायुक्त कुरो तपाईंको सामु उपस्थित छ । तपाईंजस्ता बुद्धिमान् व्यक्तिबाहेक अर्को कुनै अल्प बुद्धि भएको मानिसबाट यो शङ्खा समाधान गर्न सकिन्नछ ।”

३०. “महाराज ! भगवान्‌ले जे भन्तुभयो - ‘भिक्षुहरु ! कुनै ठूलो भूकम्पको आठ कारणहरु या प्रत्यय हुन्छन् ।’ त्यो ठीक हो । वेस्सन्तर राजाले महादान दिँदा जुन सात पटक पृथ्वी काँपेको थियो, त्यो साधारण नियमअन्तर्गत थिएन, संयोगले भएको थियो, अनि बताइएका आठ कारणहरुका उपवादस्वरूप थियो । त्यसैले आठ कारणहरुमा त्यसको गन्ती गरिएन ।” “महाराज ! मानिसहरु साधारणतः वर्षाका तीन समय मात्र मान्छन् - (१) वर्षा यामको वर्षा (२) जाडो यामको वर्षा र (३) पावुसिक (आषाढ-श्रावण) महिनाको वर्षा । यदि सो बाहेक अरु बेला पानी परेमा मानिसहरु त्यसलाई ‘बैमौसमको पानी’ भन्दछन्; त्यसलाई साधारण मौसमहरुमा गन्दैनन् ।” “त्यसरी नै महाराज ! वेस्सन्तर राजाद्वारा दिइएको महादानपछि जुन सात पटक भूकम्प भयो, त्यो असमय र उक्त कारणहरुदेखि छुट्टै थियो । अतः यी आठ कारणहरुमा त्यसको गणना गरिन्न ।”

“महाराज ! हिमालय पर्वतबाट पाँच सय नदीहरु निस्कन्छन्, तर तीमध्ये साधारणतया दसवटाको मात्र गन्ती हुन्छ - (१) गङ्गा, (२) यमुना, (३) अचिरवती, (४) सरयू, (५) मही, (६) सिन्धु, (७) सरस्वती, (८) वेत्रवती, (९) वितमसा (व्यास) र (१०) चन्द्रभागा । अन्य नदीहरुको गन्ती यीमध्ये

गरिन्न ।” “त्यसो कि ?” “किनभने ती नदीहरु साना र गाध भएकाले ।” “यसरी नै, महाराज ! वेस्सन्तर राजा … ।”

३१. “महाराज ! राजाको दरवारमा सय वा दुई सय तीन सय अधिकारीहरु रहन्छन् तर तीमध्ये छ जनाको मात्र गिन्ती गरिन्छ - (१) सेनापति, (२) पुरोहित^{५९}, (३) प्रधान न्यायकर्ता, (४) प्रधान कोषाध्यक्ष, (५) राजछत्र लिने छत्रधारक, (६) अङ्गरक्षक । यिनै छ जनाको गन्ती हुन्छ ।” “त्यसो किन ?” “किनकि यिनीहरु नै राज गुणहरुले युक्त छन् । बाँकीको गन्ती गरिन्न । उनीहरुलाई अधिकारीको नाम मात्र दिइन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, वेस्सन्तर राजाको महादान दिँदा जसै पृथ्वी काँपेको थियो, त्यो साधारण नियमको विपरीत संयोगवश भएको थियो अनि बताइएका आठ कारणहरुको अपवादस्वरूप थियो । त्यसैले ती आठ कारणहरुमा यसको गन्ती गरिएन ।”

३२. “महाराज ! के तपाईंले यसै जन्ममा दृष्टधर्म सुख वेदनीय कर्म (यसै जन्ममा पाइने कर्मको फल) पाएको सुन्नुभएको छ, जसको ख्याति देवताहरुसम्म पनि पुगेको थियो ?” “हो भन्ते ! सुनेको छु । तिनीहरु सात जना छन् ।” “को को ?” “(१) सुमन नामको माली, (२) एकसाटक नामको ब्राह्मण, (३) पूर्ण नामको ज्यामी (मजदुर), (४) मल्लिका नामकी रानी, (५) रानी गोपाल माता, (६) सुप्रिया उपासिका र (७) पूर्णा नामको दासी (नोकर्नी) । यी सातै जनाले धर्म कर्म गरेका थिए जसको फल यसै जन्ममा प्राप्त भयो र जसको ख्याति देवताहरुसम्म पुग्यो ।”

“महाराज ! के तपाईंले अरु त्यस्ता मानिसहरुका विषयमा सुन्नुभएको छ, जो यसै मनुष्य शरीरका साथ स्वर्ग गएका थिए ?” “हो भन्ते ! उसको विषयमा पनि सुनेको छु ।” “उनीहरु के को थिए ?” “(१) गुत्तिल नामको गन्धर्व, (२) स्वाधीन नामको राजा, (३) निमि राजा, र (४) मान्धाता नामका राजा - यी चार । निकै वर्ष पहिले उनीहरुले यो कठिन र ठूलो तप गरेका थिए ।” “महाराज ! के तपाईंले कहिल्यै यस बखत या पहिले कसैले दान दिँदा एक, दुई वा तीन पटक पृथ्वी काँपेको सुन्नुभएको छ ?” “छैन भन्ते ! सुनेको छैन ।” “महाराज ! मैले पनि पुण्यात्मा वेस्सन्तर राजाको विषयलाई बाहेक अरु कसैले दान दिँदा पृथ्वी काँपेको सुनेको छैन । यद्यपि मैले सबै पुराणहरु पढेको छु, सबै विद्याहरुको अध्ययन गरेको छु, धेरै धर्महरु सुनेको छु, धेरै मुखाग्र गरेको छु, सधैं नयाँ कुराहरुलाई सिक्न भनी धेरै अनुसन्धान गरेको छु, प्रश्नहरु सोध्न र उत्तर दिन तत्परता देखाएको छु तथा आचार्यहरुबाट सिक्दै गर्ने चाहना छ, तैपनि मैले सुनेको छैन कि फलानो मानिसले दान दिँदा एक, दुई वा तीन पटक भुइँचालो गएको थियो । महाराज ! भगवान् काश्यप र शाक्यमुनि - यी दुई बुद्धहरुको समयका बीच कति सयौं तथा हजारौं वर्ष बित्यो होला, यसबीचमा मैले यस्तो कुनै अर्को घटना सुनिन ।”

“महाराज ! पृथ्वी काँप्नु कुनै साधारण कार्य होइन । महाराज ! पुण्यको भारले लादिएर, शुद्ध धर्मको बोझले थिचिएर सम्हाल्नु नसक्नाले यो महापृथ्वी हलचल भएर काँप थाल्छ । महाराज ! जसरी गाडालाई धेरै भारी बोकाउँदा चक्काको बीचको धुरा र धेरा खस्कन्छ, र धुरा भाँचिन्छ, त्यसरी नै पुण्य … ।”

“महाराज ! जसरी आकाश आँधी र पानीको वेगले भरिन्छ, बादल हावाको वेगले ठक्कर खाएर गर्जिन्छन् र कड्किन्छन्, तथा घोर वर्षा हुन्छ; त्यसरी नै वेस्सन्तर राजाको प्रताप र पुण्यको भारलाई सम्हाल्न नसक्नाले पृथ्वीमा हलचल भयो र कम्पन हुन थाल्यो । किनभने, वेस्सन्तर राजाको चित्त न त राग, द्वेष, वा मोहले, न अभिमान, न अविद्या, न पापले, न वैर, न असंतोषले युक्त थियो बरु दानशीलताले भरिपूर्ण थियो । उनले सोचे ‘जुन मानिसहरूलाई केही चाहिएमा उनीहरु मछेउ आएर मनचाहेको वस्तु पाएर सन्तुष्ट हुनेछन् । यसरी उनको मन दानशीलतातर्फ भुकेको थियो । महाराज ! वेस्सन्तर राजाको चित्त यिनै दस कुरामा लागेको थियो - (१) आत्मसंयम, (२) आध्यात्मिक शान्ति, (३) क्षान्ति (क्षमा), (४) संवर, (५) यम, (६) नियम, (७) अक्रोध, (८) अहिंसा, (९) सत्य, र (१०) शुद्धता । महाराज ! विषय-भोगहरु उनले एकदमै छाडेका थिए । उनले भवतृष्णालाई जितेका थिए । उनका सबै प्रयत्न उच्च थिए । महाराज ! उनले स्वार्थलाई सर्वथा त्यागेका थिए । उनी परार्थमा मात्र संलग्न थिए । उनको चित्त यसैमा दृढटाका साथ लागेको थियो कि - ‘कसरी म सबै प्राणीहरूलाई सुखी, स्वस्थ, धनी र दीर्घजीवी तुल्याउँ ।’ महाराज ! उनी दान यस विचारले दिँदैन थिए कि अर्को जन्ममा यसको राम्रो फल पाउँला । दान गरेको पुण्यको सट्टा केही पाउने आशा मनमा थिएन, न उनी कुनै कुरा सुनेर दान दिन्न्ये । न आफ्ना छोराछोरीहरूको दीर्घायु उत्तम कुल सुख शान्ति वा यश, कीर्ति पाउने आशाले । सर्वज्ञ ज्ञानका लागि प्रेरित भई उनले यति ठूलो अपरिमित र अद्वितीय दान दिए । सर्वज्ञान प्राप्त गरेपछि उनले यस्तो उद्गार व्यक्त गरेका थिए :-

‘बुद्धन्त्व पाउनका लागि मैले आफ्नो छोरा जालि, आफ्नी छोरी कृष्णजिना, आफ्नी रानी माद्री सबैलाई मनमा कुनै प्रकारको विचार नलिई दान गरिदिएँ ।’

“महाराज ! वेस्सन्तर राजा अरुहरुको रिसलाई प्रेमले, अरुहरुको अकुशललाई कुशलले (अरुहरुको कुभलाइलाई उनीहरुको भलाइ गरेर), अरुहरुको कन्जुसीलाई दानले, असत्यलाई सत्यले र सबै पापलाई पुण्यले जित्ने खालका थिए ।”

३३. “महाराज ! वेस्सन्तर राजा धर्मको खोजीमा नै लागी रहन्थ्ये, धर्म नै उनको परम उद्देश्य थियो । जब उनी त्यो महादान दिँदै थिए, त्यस बेला उनको दानशीलताको प्रभावले त्यस वायुमा एउटा चञ्चलता उत्पन्न भयो, जसमा यो पृथ्वी कायम रहेको छ । विस्तार-विस्तार त्यो महावायु वेगले चल्न थाल्यो । माथि, तल र सबै दिशाहरुमा पृथ्वी हल्लन थाल्यो । ठूलठूला बलिया रुखहरु हल्लिए । आकाशमा ठूलठूला बादलहरुका समूह आच्छादित भए । धूलोका साथ ठूलो आँधीबेहरी चल्यो । दिशाहरु एकापसमा ठक्कर खान लागे । हावाको भोक्काले पानी विस्तार-विस्तार हट्टन थाल्यो, जसले गर्दा माछ्हाहरु र अन्य जलजीव व्याकुल भए । पानीका ठूलठूला छाल एक-अर्कोसँग ठोक्किन थाले । पानीका सबै सत्व प्राणीहरु तर्से । समुद्र बेसरी गर्जन लाग्यो । पानीको भेल उठ्न थाल्यो । समुद्रमा ठूलो हलचल मच्चिनाले असुर, गरुड, यक्ष र नाग त्रासले गर्दा थरथर काँपे - अहो ! यो के हो !! के समुद्र उल्टिन्छ !!! हृदय धक्काकोले जोगिन खोज थाले । पानीमा चञ्चलता उत्पन्न

भएकोले पृथ्वी हल्लन थाल्यो; किनकि पृथ्वी त्यसैमा रहेको हुनाले । पहाडहरुका अगला चुचुराहरु र सुमेरु पर्वत निहुरिए । पृथ्वी काँप्नाले सपृ, न्याउरी, बिरालो, स्याल, भालु, हरिण र चराचुरुङ्गी - यी सबै आकुलव्याकुल भए । निम्न श्रेणीका यक्षहरु रुन थाले; तर उच्च श्रेणीमा यक्षहरु खुशी भएर निकै जोडले हाँस्न थाले ।”

३४. “महाराज ! कुनै ठूलो कराहीमा पानी भरेर चूल्होमा बसालौं । त्यसमा आवश्यक चामल राखौं । फेरि, चूल्होमा बलिरहेको आगोले कराहीको पींधलाई तताऔं, त्यसपछि तातो भएर भक्तभक पानी उम्लन थालोस् । पानी उम्लनाले चामलका दाना माथि तल हुन थालोस् । त्यसमाथि धेरै फोकाहरु उठेर थुप्रै फींज आवस् । महाराज ! त्यसरी नै, वेस्सन्तर राजाले अत्यन्त मन पराएका आफ्ना वस्तुहरु दान दिए, जो दिनु बडो गाह्नो मानिन्छ । उनको दानशीलताको प्रभावले महावायुमा विक्षोम नभई रहन सकेन । वायु चञ्चल भइदिनाले पानी पनि चञ्चल भयो । अनि पानी चञ्चल भएकोले महापृथ्वी काम्न थाल्यो, मानौं त्यस महादानशीलताको प्रभावले वायु, जल र पृथ्वी तीनवटै छुट्टिए । महाराज ! वेस्सन्तर राजाको त्यो महादानभैं अरु कसैले पनि दान दिएन । महाराज ! यस पृथ्वीमा विभिन्न प्रकारका रत्नहरु छन् - इन्द्रनील, महानील, ज्योतिरस, वैदूर्य, ऊर्मापुष्प, शिरीषपुष्प, मनोहर, सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त, वज्र, कज्जोपक्रमक, स्पर्शराग, लोहिताङ्ग, मसारगल्ल इत्यादि । तर चक्रवर्ती-रत्न० यी सबैभन्दा अमूल्य मानिन्छ । महाराज ! चक्रवर्ती-रत्नले चारैतिर योजनभरि आफ्नो ज्योतिलाई फैलाउँछ । महाराज ! त्यसरी नै, यस पृथ्वीमा आजसम्म जति पनि महादान दिइएका छन् तीमध्ये वेस्सन्तर राजाको महादान असदृष्ट (सर्वश्रेष्ठ) छ । महाराज ! वेस्सन्तर राजाले महादान दिँदा पृथ्वीमा सात पटकसम्म कम्प भएको थियो ।”

३५. “भन्ते नागसेन ! बुद्धहरुका कुरा अचम्मका छन्, अद्भुत छन् । क्षान्ति, चित्त, अधिमुक्ति तथा अभिप्रायमा भगवान् तथागत बोधिसत्त्व छैदै अद्वितीय हुनुहुन्थ्यो ।” “भन्ते नागसेन ! बोधिसत्त्वहरुको पराक्रम तपाईंले देखाइदिनुभयो, यस्ता जितेन्द्रियहरुका पारमिताहरुलाई प्रकट गरिदिनुभयो । भगवान्को वीर्यको श्रेष्ठतालाई पनि बताउनुभयो । साधु, भन्ते नागसेन ! तपाईंले प्रशस्त सम्भाउनुभयो । बुद्धशासनलाई उच्च पारेर देखाउनुभयो । बुद्ध-पारमिताहरुको कीर्तिलाई फिँजाउनुभयो । तीर्थझरहरुको मतलाई खण्डन गरी कुर्तकहरुको गाँठोलाई फुकाउनुभयो । सबै भुटा सिद्धान्तहरुलाई उदाङ्गो पारिदिनुभयो । यति जटिल शङ्खालाई प्रष्ट पारिदिनुभयो । जङ्गल काटेर सफा पारिदिनुभयो । बुद्धका छोराहरु (भिक्षु) ले आफ्नो मनचिन्ते वस्तु पाए । भन्ते ! तपाईं गणाचार्यहरुमध्ये श्रेष्ठ हुनुहुन्छ । तपाईंले एकदम मनासिब भन्नुभयो । म पनि तपाईंका भनाइलाई स्वीकार गर्दू ।”

५. शिवि राजाको आँखादान विषयमा प्रश्न

३६. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ - ‘शिवि राजाले याचकहरुलाई आफ्ना आँखा पनि दान दिएका थिए । आफू अन्धो भएपछि पनि उनका आँखाहरु फेरि दिव्य प्रभावले ज्यूँका त्यूँ भए ।’^{११}

यो कुरो पत्यारलाग्दो छैन । यसो भन्ने मानिस शङ्खामा पर्न सक्छ । यसो भन्नु गल्ती हो । सूत्रहरुमा भनिएको छ - हेतुसमूल नष्ट भएपछि कुनै हेतु वा आधार नभएमा दिव्यचक्षु उत्पन्न हुन सक्दैन । - क) भन्ते ! यदि शिवि राजाले यर्थार्थमा आफ्ना आँखा दान दिएका भए यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि उनका आँखाहरु फेरि दिव्य प्रभाव पर्नाले ज्यूँका त्यूँ भए; र (ख) यदि यर्थार्थमा उनको आँखाहरु दिव्य प्रभावले देख्न सक्ने भएका भए यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि उनले मारनेहरुलाई आफ्ना आँखा पनि दानमा दिएका थिए । भन्ते ! यो दुविधायुक्त अल्फेको गाँठोभन्दा पनि बढी अल्फेको, तीरभन्दा पनि धेरै तिखो र घना जङ्गलहरुभन्दा पनि बढी घना छ । यो तपाईंका सामु प्रस्तुत गरिएको छ । यो शङ्खा तपाईंले निवारण गरिदिनुस्, जसबाट विपक्षी मतहरुको भूटो तर्क नचलोस् ।”

“महाराज ! शिवि राजाले मारनेहरुलाई आफ्ना आँदा दानमा दिए, यसमा तपाईं कुनै पनि शङ्खा नगर्नुहोस् । त्यसको सट्टा दिव्य प्रभावले उनका आँखा फेरि ज्यूँका त्यूँ भए, यसमा पनि कुनै शङ्खा नगर्नु होला ।” “भन्ते नागसेन ! हेतु एकदमै नष्ट हुँदा र कुनै हेतु वा आधार नरहँदा पनि के दिव्यचक्षु उत्पन्न हुन सक्छ ?” “अहँ महाराज !” “भन्ते ! त्यसो भए त्यो पूणरूपले नष्ट भएपछि अनि हेतु वा आधारबाट नहुँदा पनि उनका दिव्यचक्षु फेरि कसरी दुरुस्त भए त ? तपाईं यो कुरो सम्फाउनुहोस् ।”

३७. “महाराज ! के यस लोकमा सत्य नामको कुनै चीज छ, जसको अनुसार साँचो बोल्ने मानिसहरु आफ्ना सत्यक्रिया गर्दैन ?” “हो भन्ते ! सत्य नामको चीज छ । यसैको भरमा सत्यवादी मानिसहरु … पानी पनि पार्न सक्छन्, दन्किरहेको आगो पनि निभाउन सक्छन्; विषलाई पनि शान्त गर्दैन, र यसरी जे मन लाग्छ, सो गर्न सक्छन् ।” “महाराज ! त्यसो भए यही कुरो शिवि राजाबारे पनि लागू हुन्छ । यो सत्यकै प्रताप थियो कि शिवि राजालाई फेरि आँखा प्राप्त भएको थियो । कुनै हेतु उपस्थित नहँदा पनि सत्यकै प्रतापले यसो भएको थियो । यहाँ भने सत्यलाई नै त्यसको हेतु सम्फन्नुपर्ने हुन्छ ।”

“महाराज ! जो ठूलठूला सिद्ध पुरुषहरु छन्, उनीहरुले ‘पानी परोस्’ यति भन्ने वित्तिकै उनीहरुको सत्य-बलले पानी पर्न थाल्छ । त्यसो हो भने के त्यस बेला आकाशमा वर्षा हुने सबै लक्षणहरु पहिलेदेखि नै रहेका थिए, जसले गर्दा पानी पर्न थाल्छ ?” “होइन भन्ते ! त्यहाँ उनीहरुको सत्य-बल नै पानी पार्ने कारण हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै शिवि राजाबारे कुनै साधारण प्राकृतिका कारण थिएन; सत्यको प्रताप नै एकमात्र कारण थियो ।”

३८. “महाराज ! जो ठूलठूला सिद्ध पुरुषहरु छन्, उनीहरुले ‘आगो निभोस्’ यति भन्नासाथ दनदनी बलिरहेको आगोको थुप्रो पनि छिनभरमा निभेर चिसो हुन्छ । त्यसो हो भने के महाराज ! पहिलेदेखि नै यस्तो लक्षण उपस्थित भएको हुन्छ, जसले गर्दा आगोको रास क्षणभरमा नै निभेर चिसो हुन्छ ?” “होइन भन्ते ! त्यहाँ उनको सत्य-बल नै आगो निभेर कारण हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै शिवि राजाका बारे पनि … उनको सत्यको प्रताप नै एउटा कारण थियो ।”

३९. “महाराज ! जो ठूलठुला सिद्ध पुरुषहरु छन्, उनीहरुले ‘यहाँ हलाहल विष शान्त भइजावस्’ यति मात्र भने पनि अत्याधिक तीक्ष्ण विष पनि निस्तेज हुन्छ । त्यसो हो भने त्यो विष निस्तेज हुने लक्षण के पहिलेदेखि रहेकोले हुन्छ ?” “अहं भन्ते ! उनको सत्यको प्रताप नै यहाँ कारण हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी शिवि राजाको विषयमा पनि … सत्यको प्रताप नै एकमात्र कारण थियो ।”

४०. “महाराज ! चार आर्य सत्यहरुलाई साक्षात्कार गर्नुको पनि कुनै अर्को कारण हुँदैन । यसै सत्यको आधारमा तिनको पनि साक्षात्कार हुन्छ ।”

“महाराज ! चीन देशमा चिनियाँहरुको एउटा राजा छ । उसले समुद्रलाई बाँध्ने विचारले कहिलेकाहीं चार महिना विराएर एउटा सत्य-ब्रत पालन गर्दछ । त्यसपछि आफ्नो रथमा सिंहलाई नारेर समुद्रभित्र एक योजनसम्म जान्छ । त्यस बेला उसको रथको अगिल्तिरबाट समुद्रका छालहरु पछि हट्टै जान्छन् । जब त्यो रथलाई फर्काएर ल्याइन्छ त छालहरु फेरि आफ्ना ठाउँमा फर्की आउँछन् । महाराज ! के समुद्रलाई देवता वा मानिसहरुको साधारण बलले बाँध्न सकिन्छ ?” “भन्ते ! समुद्रको कुरा छाडौं, एउटा सानो पोखरीको पानीलाई पनि यसरी वशमा ल्याउन सकिन्न ।” “महाराज ! यसैबाट तपाईं सत्यको बल बुझ्नुहोस् । संसारमा कुनै पनि यस्ता ठाउँ छैन, जहाँ सत्य-बल नपुगेको होस् ।”

४१. “महाराज ! एक दिन पाटलिपुत्र -=पटना, बिहार) मा धर्मराज अशोक आफ्नो गाउँले र शहरका-रैथानेहरु, अधिकारीहरु, नोकरहरु र मन्त्रीहरुका साथ गङ्गा नदी हेर्न गए । त्यस बेला गङ्गा बाढी आउनाले त्यो पानीले टनाटन भरिएको थियो । त्यो पाँच सय योजन लामो र एक योजन चाक्लो बढेको नदीलाई देखेपछि धर्मराज अशोकले भने - ‘के तिमीहरुमध्ये कोही यस्तो छौं जसले गङ्गा नदीको धारलाई उल्टो बगाई देवस् ?’ अधिकारीहरुले उत्तर दिए - ‘देव ! यस्तो कार्य कसले गर्न सक्छ ?’”

“त्यसै बखत विन्दुमती नाम भएकी एउटी गणिका (वेश्या) पनि त्यहीं गङ्गा नदीको किनारमा आएकी थिई । उसले राजाको प्रश्न सुनी । उसले मनमनै भनी - ‘म त यस पाटलिपुत्र नगरमा आफ्नो रूपलाई बेचेर बाँच्ने एउटी गणिका हुँ । मेरो जीउपालो निकै तल्लो स्तरको छ । किन्तु तैपनि राजाले मेरो सत्य-बललाई देखून् ।’ त्यसपछि उसले आफ्नो सत्य-बल लगाई । उसले सत्य-बल लगाउनेवित्तिकै गङ्गा नदी उल्टो धारमा ठूलो स्वरले गर्जिदै बग्न थाल्यो । सबै जना छक्क परे ।”

छालहरु एकापसमा ठोकिनाले निकै ठूलो शब्द उत्पन्न भयो । त्यो सुनेपछि राजाले उदेक मानेर छक्क परी आफ्ना अधिकारीहरुलाई सोधे - ‘अहो ! यो गङ्गा नदी उल्टो धारमा कसरी बग्न थाल्यो ?’ ‘महाराज ! तपाईंको प्रश्न सुनेपछि विन्दुमती गणिकाले आफ्नो सत्य-बल लगाई, त्यसैले गङ्गा नदी मास्तिर बगैँछ ।’ राजालाई निकै अचम्म लाग्यो । राजा उतिखेर स्वयं त्यो गणिका भए ठाउँ गए अनि भने - ‘हे (विन्दुमती) ! के साँच्यै तिमीले सत्य-बल लगाउनाले गङ्गा नदी उल्टो

धारमा बगिरहेको हो ?' 'हो देव !' राजाले भने - 'तिमीमा सत्य-बल कहाँबाट आयो ? अथवा कसैले तिमीबाट यो सुनेर त्यसै आएर मलाई भनेको हो ? तिमीले कसरी गङ्गा नदीलाई उल्टो धारमा बगायौ ?' उनले भनी - 'महाराज ! आफ्नो सत्य-बलले !' राजाले भने - 'अरे ! तिमीजस्ती चोरनी, ठगाही, खराब, दुश्चरित्रा, छिनाल, पापिनी, खराबभन्दा खराब काम गर्ने भएकी, कामले अन्यो भएका मानिसहरुलाई लुटेर बाँच्ने स्त्रीमा सत्य-बल कसरी आयो ?' 'महाराज ! तपाईंले एकदम ठीक भन्नुभयो । म ठीक त्यस्तै आइमाई हुँ । तर त्यस्ती भए तापनि ममा सत्य-बलको यति तेज (प्रभाव) छ कि म त्यसबाट देवताहरु र मानिसहरुसमेत यस लोकलाई पनि पल्टाइदिन सक्छु ।' राजाले भने - 'त्यो सत्य-बल के हो, मलाई भन ।' 'महाराज ! क्षत्रिय होस् या ब्राह्मण, वैश्य होस् अथवा शूद्र, जोसुकैले मलाई एकपल्ट धन दिन्छ, म उनीहरु सबैलाई समान सम्फेर सेवा गर्दछु । न क्षत्रियहरुलाई ठूलो, न शूद्रहरुलाई सानो ठान्दछु । उच्चनीचको भावलाई चटक्क छाडेर जसले धन दिन्छ, म उसको सेवा गर्दछु । महाराज ! मेरो सत्य-बल यही हो । यसै सत्य-बलले मैले गङ्गा नदीको धार उल्टो बगाइदैँ ।'

४२. यो कथाभनेर आयुष्मान नागसेनले भन्नुभयो - "महाराज ! यसरी नै, यस्तो कुनै काम छैन, जो सत्यमा दृढ रहनेहरुबाट गर्न नसकियोस् । शिव राजाले माग्नेहरुलाई आफ्ना आँखा पनि दिए, अनि उसको सत्य-बलले उनले आँखा फेरि पाए । यो उनको सत्यको प्रताप नै थियो । महाराज ! सूत्रहरुमा यसो भनिएको छ - यस भौतिक चक्षु (आँखा) नष्ट भएपछि र अन्य हेतु वा आधार एकदमै नरहेमा कुनै दिव्यचक्षुको उत्पत्ति हुँदैन - यो कुरा भावनामय चक्षुबारे भनिएको हो । महाराज ! यसलाई यस्तै सम्भनुहोस् ।" "साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो । तपाईंले यो दुविधालाई राम्ररी स्पष्ट गरिदिनुभयो । विपक्षी वक्ताहरुको मुख थुनिदिनुभयो । तपाईंले भन्नुभएको कुराम मान्दछु ।"

६. गर्भविक्रान्ति विषयमा प्रश्न

४३. "भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभएको छ - 'भिक्षु हो ! तीन कुरा मिलेपछि नै गर्भधारण हुन्छ - (१) आमा-बुबाको मिलन, (२) आमाको ऋतुमती अवस्था र (३) गन्धर्व । यी तीनैको मिलनबाट नै गर्भधारण हुन्छ ।'^{६२} यो कुरो सबै ठाउँमा लागू हुने हो । कुनै यस्तो ठाउँ छैन जहाँ यो कुरो भूटो ठहरियोस् । यसमा अरु कुनै समालोचना गर्न सकिन्न । यो कुरो अहतद्वारा भनिएको हो । उहाँले देवताहरु र मानिसहरुका माझ बसेर भन्नुभएको थियो - 'दुई (स्त्री र पुरुष) को मिलनबाट नै गर्भ रहन्छ ।' 'दुकूल नामको तापसले पारिका नामकी तापसीको नाइटोमा उनी ऋतुमती भएको बखत आफ्नो दाहिने हातको औलाले छोएका थिए । त्यति छुनु मात्रले सामकुमार नामको उसको एउटाछोरो जन्म्यो ।' 'मातंग ऋषिले पनि ब्राह्मणकी छोरीको नाइटोमा उनी ऋतुमती भएको बेलामा आफ्नो दाहिने हातको औलाले छुइदिएको थिए । सोही स्पर्शबाट माण्डव्य नामको उनको एउटा छोरो जन्म्यो । भन्ते नागसेन ! (क) यदि भगवान्‌ले माथि भन्नुभएको कुरो साँचो हो भने सामकुमार र माण्डव्य यसरी जन्मने कुरो असत्य ठहरिन्छ । (ख) र, यदि भगवान्‌ले

यथार्थमा यसो भन्नुभएको हो कि सामकुमार र माण्डव्य यी दुई केटाहरुको जन्म त्यसरी नाइटोलाई छुँदैमा भएको थियो भने उहाँले भन्नुभएको कुरा झूटो ठहरिन्छ कि ती तीनवटैको संयोगले नै गर्भधारण हुन्छ । भन्ते ! यो दुविधा पनि बडो गम्भीर र सूक्ष्म छ । यो बुद्धिमानहरु मात्रले बुझ्ने खालको छ । त्यसैले यो दुविधा तपाईंका सामु राखिएको छ । विपक्षी मतहरुको खण्डन गरेर ज्ञानको उत्तम प्रकाशलाई फैलाउनुहोस् ।”

४४. “महाराज ! भगवान्‌ले यो ठीक भन्नुभएको छ - ‘भिक्षुहरु हो ! तीन कुराहरु मिल्लाले नै गर्भधारण हुन्छ - (१) आमा-बुबाको संयोग, (२) आमा ऋतुमती हुनु र (३) गन्धर्व (काम) प्रवेश । यी तीनवटै मिलनले नै गर्भधारण हुन्छ ।’ महाराज ! भगवान्‌ले यो पनि ठीक भन्नुभएको छ कि सामकुमार र माण्डव्यको जन्म नाइटोलाई छुँदैमा भएको थियो । “भन्ते ! कृपया यसलाई स्पष्ट पारेर मताई सम्भाउनुहोस् ।” “महाराज ! के तपाईंले पहिले कहिले सुन्नुभएको छ कि सांकृत्य (संकिच्च) कुमार, इसीसिङ्ग (ऋष्यश्रृङ्ग) तापस र स्थविर कुमार काश्यमको जन्म कसरी भएको थियो ?” “हो भन्ते ! सुनेको छु । उनीहरुको जन्म कुरा कसले जान्दैन ? दुई मृगीहरु ऋतुवती भएको समयमा दुई तपस्वीहरुको पिसाबघर गए अनि ती तपस्वीहरुको पिसाब पिए । त्यसैबाट सांकृत्य कुमार र ऋष्यश्रृङ्ग तापसको जन्म भयो ।” “एक पटक उदायि स्थविर भिक्षुणीहरुको आश्रममा गएका थिए । त्यस बखत उनको चित्तमा काम उत्पन्न भयो अनि उनले भिक्षुणीका गुह्यस्थानहरुको सम्भन्ना गर्न थाले । यसबाट उनको अन्तरवासमा^{३३} शुक्रमोचन भयो । त्यसपछि उनले ती भिक्षुणीलाई भने - ‘बहिनी ! अलिकति पानी ल्याइदेउ । म आफ्नो अन्तरवासलाई धुन्छु ।’ भिक्षुणीले भनिन् - ‘मलाई दिनुहोस् । म धोइदिन्छु ।’ भिक्षुले आफ्नो लुगा दिए । ती भिक्षुणी त्यस बखत ऋतुमती थिइन्, उनले ती भिक्षुको शुक्रलाई केही मुखमा राखेर निलिन् र केही उनले आफ्नो गुप्ताङ्गमा हालिन् । त्यसैबाट स्थविर कुमार काश्यपको जन्म भयो । मानिसहरु यो कथा यही रूपमा भन्छन् ।”

“महाराज ! तपाईं यसलाई ठीक मान्नुहुन्छ कि हुन्त ?” “हो भन्ते ! यसका लागि एउटा ठूलो प्रमाण छ जसबाट मैले स्वीकार गर्नुपर्छ ।” “त्यो कुनचाहिँ प्रमाण हो ?” “भन्ते ! जब खेत हिलो (थलथले) भएर तयार हुन्छ, त त्यसमा जुन बीउ रोपिन्छ, त्यो निकै छिटो जम्छ हैन ?” “हो महाराज !” “भन्ते ! यसरी नै, ती ऋतुमती भिक्षुणीको कलल अडेको, रगत रोकिएको अनि धातु स्थिर भएको हुँदा त्यो शुक्रलाई कललमा हालिन् । त्यसैबाट उनीमा गर्भ रहन गयो । यही एउटा ठूलो प्रमाण हो ।” “महाराज ! म पनि यो स्वीकार गर्दछु । त्यसो हो भने तपाईं कुमार काश्यपको गर्भधारणबारे भनिने यस कथालाई स्वीकार गर्नुहुन्छ हैन ?” “हो भन्ते ! स्वीकार गर्दु ।” “साधु महाराज ! तपाईं मेरो बाटोमा आइपुग्नुभयो । तपाईंले जो एक प्रकारले गर्भधारण सम्भव हुने मान्नुभयो त्यसबाट मलाई ठूलो बल प्राप्त भयो । अँ, अब यो भन्नुहोस् कि जो ती दुई मृगीहरुले पिसाब पिउनाले तिनीहरुमा गर्भ रह्यो, त्यसमा विश्वास गर्नुहुन्छ कि गर्नुहन्न ?” “हो भन्ते ! जेसुकै खाइन्छ, पिइन्छ, अथवा चाटिन्छ, सबै कललमै जान्छ अनि आफ्नो ठाउँमा आएर बढ्न थाल्छ । भन्ते ! जसरी सबै नदीहरु समुद्रमै गएर मिसिन्छन्, त्यसरी नै जेसुकै खाए पिए वा चाटेमा सो सबै कललमै जान्छ । यसै कारणले म यो पनि मान्दछु कि मुखबाट गएर पनि गर्भधारण हुनसक्दछ ।”

“ठीक हो महाराज ! तपाईं त मेरो बाटोमा आइहाल्नुभयो । तपाईं सांकृत्य कुमार माण्डव्य माणवक तापसको जन्मबारे भनिने कथालाई स्वीकार गर्नुहुन्छ, हैन त ?” “हो भन्ते ! स्वीकार गर्दछु ।”

४५. “महाराज ! साम कुमार र माण्डव्य माणवकको जन्ममा पनि तीनवटै कुरा सम्मिलित छन् । उनीहरुको जन्म पनि माथि उल्लेख भएकोसित मिल्छ । म त्यसको कारण भन्छु - ‘दुकुल नामको तापस र पारिका नामको तापसी’ - यी दुवै जङ्गलमा बस्दथे । ती दुवैको ध्यान विवेक, उत्तम अर्थको खोजीमा लागिरहन्थ्यो । उनीहरुको तपस्याको तेजले ब्रह्मलोक पनि तात्यो । त्यस बखत स्वयं इन्द्र पनि विहान बेलुका दुवै समयमा उनीहरुको सेवामा उपस्थित रहन्थ्ये । इन्द्रले उनीहरु दुवैका विषयमा मैत्री-भावना गर्ने समयमा देखे - ‘पछि गएर यी दुवै अन्धा हुनेछन् ।’ यो देखेर इन्द्रले ती दुवैसँग भने - “कृपया, तपाईंहरु मेरो एउटा कुरा स्वीकार गर्नुहोस् । मलाई ठूलो इच्छा भइरहेको छ कि तपाईंहरुको एउटा छोरो होस् । त्यस छोराले तपाईंहरुको सेवा गरेर ठूलो सहारा दिदोहो ।” “हे इन्द्र ! हामीहरुलाई छोरासित मतलब छैन । तपाईं यस्तो प्रार्थना नगर्नुहोस् । यसलाई हामी स्वीकार गर्न सक्दैनौ ।” उनीहरुको भलो चाहने इन्द्रले दोस्रो, र तेस्रो पटक पनि भने - “मेरो एउटा कुरो कृपयापूर्वक मान्नुहोस् । तपाईंहरुको एउटा छोरो भएमा बडो राम्रो कुराहुने थियो । उसले तपाईंहरुको निकै सेवा गर्ला अनि बुढेसकालमा धैरै भर हुनेछ ।” तेस्रो पटक पनि उनीहरु दुवैले भने - “ल भयो इन्द्र ! हामीहरुलाई तपाईं अनर्थमा नलगाउनुहोस् । यो शरीर कहिले नष्ट नहुने हो र ? नष्ट हुन्छ, नष्ट हुनु त यसको स्वभावै हो । पृथ्वी टुक्राटुक्रा भएमा पनि, पहाडहरु ढले पनि, शून्य आकाश फाटे तापनि तथा चन्द्रमा र सूर्य टुक्रा भएर भरेमा पनि हामीहरु सांसारिक काममा फँस्न सक्दैनौ । अब तपाईं हाम्रासामु नआउनुहोस् । तपाईं पाल्नु हुँदा केही विश्वास भएको थियो, तर अहिले थाहा हुन्छ कि तपाईं हाम्रो कुभलो चाहने हुनुहुन्छ ।”

त्यसपछि देवेन्द्रले उनीहरुलाई राजी गराउन नसके तापनि विनयपूर्वक हात जोरेर भने - “यदि तपाईं मेरो कुरा मान्न तयार हुनुहुन्न भने, यति मात्र गर्नुहोस् कि तापसी ऋतुमती र पुष्पवती भएपछि उनको नाइटोलाई आफ्नो दाहिने हातको औलाले छुनुहोस् । यति मात्रले पनि उनलाई गर्भधारण हुनेछ । गर्भधारणको लागि यति मात्र पर्याप्त हुनेछ ।” “हो इन्द्र ! म यति त गर्न सक्छु । यसो गर्दैमा हामीहरुको तप भङ्ग हुने छैन ।” यति भनेर स्वीकार गरे ।

“त्यस बखत देवलोकमा एक पुण्यवान् दुवपुत्र थिए । आफ्नो पुण्य सिद्धिएकोले त्यहाँ उसको आयु पनि सिद्धिदैथियो । आफ्नो इच्छाअनुसार जहाँसुकै ऊ जन्म ग्रहण गर्न समर्थ थियो । उसले इच्छा गरेको भए चक्रवर्ती राजाको कुलमा पनि ऊ जन्मन सक्थ्यो । देवेन्द्रले देवपुत्र भए ठाउँमा गएर भने - “सुन्नुहोस् मारिष ! तपाईंको भाग्य जाग्यो । तपाईंले निकै ठूलो सिद्धि पाउनुभयो । आज म तपाईंलाई एउटा सहायता गर्न चाहन्छु । तपाईंको जन्म निकै राम्रो ठाउँमा हुनेछ । निकै नै अनुकूल कुलमा तपाईं जन्मनु हुनेछ । असल आमाबाबुबाट तपाईंको पालनपोषण हुनेछ । मार्ष ! तपाईं मेरो कुरा मान्नुहोस् ।” दोस्रो र तेस्रो पटक पनि देवेन्द्रले हात जोरेर त्यस देवपुत्रसँग यसरी विन्ति गरे ।”

त्यसपछि देवपुत्रले भने - “मार्ष ! त्यो कुनचाहिँ कुल हो, जसको तपाईं बारम्बार यति प्रशंसा गर्दै हुनुहुन्छ ?” “दुकूल नामको तापस र पारिका नामको तापसी - यिनीहरुकै कुलको ।”

देवपुत्रले देवेन्द्रको कुरामा चित्त बुझाई स्वीकार गरे - “हुन्छ मार्ष ! तपाईंको जे इच्छा छ त्यही हुनेछ । मार्ष ! म तपाईंले भन्नुभएको कुलमा जन्म लिनेछु । कुन कुलमा जन्म लिऊँ - अण्डज या जारयुज या संस्वेदज या औपपातिक (जसको जन्म आमा-बाबुको मिलनबेगर केवल मनःसङ्कल्प मात्रले हुन्छ) कु कुलमा ?” “मार्ष ! तपाईं जरायुज योनिमा जन्म लिनुहोस् ।” त्यसपछि देवेन्द्रले उसको जन्मने दिनलाई गनेर दुकूल तापसलाई भने - “फलानो दिन तापसी ऋतुमती र पुष्पवती होलिन्, त्यसो हुँदा त्यस दिन तपाईंले उनको नाइटोमा आफ्नो दाहिने हातको औलाले छुनु होला ।” “महाराज ! ठीक सोही नि तापसी ऋतुमती भइन् । देवपुत्र पनि उनको गर्भमा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्न तैयार थिए । तापसले पनि तापसीको नाइटोलाई आफ्नो दाहिने हातको औलाले छोइदिए । छुनेवित्तिकै तीनवटै काम भयो । नाइटोलाई छुँदा तापसीमा काम-राग उत्पन्न भएर आयो । किन्तु नाइटोलाई छुनु मैथुन थिएन । ख्यालठट्टा गर्नु, कुरा गर्नु, आँखा जुधाउनु, आपसमा स्पर्श गर्नु - यस्ता सबै कुराले गर्दा गर्भ रहन जान्छ ।”

पेज ९४ देखि ९७ सम्म छैन

यिनै आठ कारणले ... । महाराज ! जसले ठान्छन् कि कर्मकै कारणले मानिसहरु सुख-दुःख भोग्छन्, यस बाहेक कुनै अर्को कारण छैन, भनी ठान्नु भूल हो ।” “भन्ते नागसेन ! तैपनि अन्य सात कारणहरुको मूल कर्म नै हो; किनकि ती सबै कर्मले गर्दा नै उत्पन्न हुन्छन् ।”

“महाराज ! कर्मले गर्दा नै दुःखहरु उत्पन्न हुनेहुन् भने ती सबैलाई भिन्न-भिन्न रूपमा विभाजित गर्न सकिन्छ । महाराज ! वायु विग्रनाका दस कारणहरु हुन्छन् - (१) ठन्डी (सर्दी), (२) गर्मी, (३) भोक, (४) तिर्खा, (५) अतिभोजन, (६) धेरै बेर उभिनु, (७) बढी परिश्रम गर्नु, (८) भटाभट (धेरै गतिले) हिँडनु, (९) उपक्रम (बाहिरी प्रकृतिको अन्य प्रभाव) र (१०) आफ्नो कर्मको फल । यी दस कारणहरु मध्ये प्रथम नौवटाले पूर्वजन्म वा अर्को जन्ममा काम नगरी यसै जन्ममा काम गर्दछन् । त्यसो हुँदा यसै भन्न सकिन्न कि सबै सुख-दुःख कर्मकै कारणले हुन्छन् । महाराज ! पित्त विग्रनाका पनि तीन कारणहरु छन् - (१) ठन्डी, (२) गर्मी र (३) कुबेलामा खानु । महाराज ! कफ बढनुका तीन कारणहरु छन् - (१) ठन्डी, (२) गर्मी र (३) खानपानमा गडबडी । यी तीन दोषहरुमध्ये कुनै एउटा विग्रेमा खास-खास कष्ट हुन्छन् । यस्ता भिन्न-भिन्न प्रकारका कष्टहरु आ-आफ्ना कारणबाट उत्पन्न हुन्छन् । महाराज ! यसरी नै कर्मको फलबाट उत्पन्न हुने कष्ट थोरै छन्, धेरै त अर्को कारणले हुने हुन्छ । मूर्ख मानिसहरु ती सबैलाई कर्मकै फलले हुन्छ भन्ने सम्भन्धन् । बुद्धबाहेक अरु कसैले पनि भन्न सक्दैन कि कसको कर्मफल कहाँसम्म छ ।”

“महाराज ! भगवान्को पाउमा जुन एउटा दुङ्गाको टुक्रोबाट काटिएको थियो, त्यसको कष्ट न वायु विग्रनाले, न पित्त अथवा कफको प्रकोपले ... किन्तु संयोगले कुनै घटनाबाट त्यसो भएको थियो । महाराज ! केही सय वा हजारौं वर्षदेखि भगवान्प्रति देवदत्तको शत्रुता थियो । सोही

दुस्मनीबाट उनले पहाडको ढिस्कोबाट एउटा ठूलो चट्टान भगवान्‌माथि पर्ने गरी गुडाए । तर बीचमा अर्को दुई चट्टान पर्नु जानाले त्यो तिनैमा ठक्कर खाएर भगवान् रहनुभएको ठाउँसम्म आइपुग्ने अगावै राक्कियो । यसरी ठक्कर खाँदा ढुङ्गाको एउटा टुक्रा उछिट्टिएर भगवान्‌को पाउमा लाग्न जानाले रगत बग्न थाल्यो । महाराज ! भगवान्‌को यो कष्ट या त आफ्नो कर्मको फलबाट वा अरु कसैको कारणबाट भयो होला; अरु कुनै कारणले हुन सक्दैन ।”

“महाराज ! जस्तै खेत अथवा बीऊ असल हुनाले बाली सप्रन्दैन । महाराज ! त्यस्तै नै आफ्नो कर्मको विपाकले वा अरु कुनै कारणले गर्दा वेदना (कष्ट) उत्पन्न भएको हो ।”

“महाराज ! जस्तै पेटमा केही गडबड या भोजन असल नहुनाले पच्नमा केही कष्ट हुन्छ । महाराज ! त्यसरी नै भगवान्‌को यो कष्ट या त आफ्नो कर्मफलको कारण या कसैले गर्नाले भएको हो अरु कुनै कारणले भएको होइन ।” “त्यसो त महाराज ! कर्मफलले गर्दा अथवा खानपानमा तलमाथि पर्न जानाले भगवान्‌लाई कहिले पनि कष्ट भएको थिएन । हो, बाँकी छ कारणबाट केहिलेकाहीं उहाँलाई कष्ट हुने गर्दथ्यो । तर त्यस्ता कष्टहरुमा यति बल थिएन जसले भगवान्‌को प्राण नै हरण गरून् ।”

५९. “महाराज ! महाभूत^{६६}हरुबाट बनेको यस शरीरमा सुख र दुःख त भझरहन्छन् । महाराज ! आकाशमा माटोको ढिको फ्याँदा त्यो जमीनमा आएर खस्छ । त के पृथ्वीप्रति पहिले गरिएको कर्मले गर्दा नै त्यसमाथि यसरी वेगले त्यो (ढिको) खसेको हो ?” “होइन भन्ते ! त्यसमा असल वा खराब कर्महरु के होलान् जसबाट त्यसले सुख वा दुःख भोग्ला ! त्यो पृथ्वीको कर्मको फलबाट होइन किन्तु कसैले मास्तिर मिल्काउनाले नै यसरी आएर भर्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, पृथ्वीलाई जस्तै भगवान्‌लाई सम्भनुपर्छ । यसरी पृथ्वीमा कुनै कर्मफल बिना नै ढिको भएर खस्छ, महाराज ! त्यसै गरी भगवान्‌को कुनै कर्मफल बिना नै उहाँको पाउमा त्यो ढुङ्गो आएर लागेको थियो ।”

“महाराज ! मान्छेहरु पृथ्वीमा खनजोत गर्दैन् । त्यसो हो भने, के पृथ्वी आफ्नो पूर्वकर्महरुको फलले यसरी खनजोत गरिएको हो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! यसरी नै भगवान्‌को पाउमा त्यो ढुङ्गो भरेको हो भन्ने सम्भनुपर्छ । भगवान्‌मा जुन आऊँ परेको थियो, त्यो पनि उहाँको कर्मको फलले होइन बरु सन्निपात (विषमज्वर) भएको हुनाले । भगवान्‌लाई अरु पनि जुन कष्टहरु भएका थिए ती सबै उहाँको कर्मफलले गर्दा त्यसो भएको नभई बाँकी छ कारणहरुमध्ये कुनै एक कारणले नै भएका थिए ।”

६०. “महाराज ! संयुतनिकायको मोलियसीवक नामको सूत्रमा^{६७} स्वयं देतातिदेव भगवान्‌ले भन्नुभएको छ - ‘सीवक ! संसारमा पित्त कुपित भएर वेदना हुन्छ । स्वयं पनि यो बुझन सकिन्छ (कि केही पित्त कुपित भइदिनाले वेदना हुन्छ) र सबै जना यसलाई स्वीकार पनि गर्दैन् । सीवक ! जुन श्रमण वा ब्राह्मणहरु यो कुरो स्वीकार गर्दै भन्दैन् कि सबै सुख-दुःख र असुख-अदुःख तथा अनुभव आफ्नो कर्मफलले नै गर्दा हुन्छ, उनीहरु आफ्नो ज्ञान र मानिसहरुले मानेको कुरा-दुवैलाई नाघ्नन् । त्यसो हुँदा म भन्छु कि उनीहरुले त्यसो मान्नु भूल हो । कफ, वायु, सन्निपात … बाट

हुने कष्टहरुबारे पनि यसरी बुभ्नुपर्छ । स्वयं बुभ्न सक्छौ र संसारमा सबै मानिसहरु यो कुरालाई मान्छन् । सीवक ! जुन श्रमण र ब्राह्मणहरु यो स्वीकार गर्दै भन्छन् कि सबै अनुभव – सुख-दुःख वा असुख-अदुःख आफ्नो कर्मफलको कारणले नै हुन्छ उनीहरु आफ्नो ज्ञान र मानिसहरुले बुझेको कुरा – दुवैको अतिक्रमण गर्दैन् । त्यसैले म भन्छु कि उनीहरुले यस्तो मान्नु मिथ्या हो ।”

“महाराज ! यसबाट यो निचोड निस्कन्छ कि सबै कष्ट कर्मफलले गर्दा नै भोग्नु पर्दैन । तपाईंले पूर्ण विश्वासपूर्वक यो कुरो मान्नुपर्छ कि भगवान्‌ले बुद्ध हुनुभन्दा अगावै आफ्ना सबै पापहरुलाई जलाइदिनुभएको थियो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जस्तो भन्नुहुन्छ त्यस्तै म स्वीकार गर्दू ।”

९. उत्तरिकरणीय प्रश्न

६१. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्ते गर्नुहुन्छ कि भगवान्‌ले जे गर्नु थियो, सो सबै उहाँले बोधिवृक्ष मन्त्रिर नै भइसकेको थियो । उहाँले अरु केही गर्न बाँकी रहेको थिएन; आफूले गरेको काममा केही अरु थनुपर्ने पनि बाँकी रहेको थिएन । साथै, यस्तो पनि सुनिन्छ कि तीन महिनासम्मका लागि उहाँले समाधि लगाउनुभएको थियो । (क) भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले बोधिवृक्ष मन्त्रिर नै आफ्नो सबै कर्तव्य पूरा गर्नु भएको भए यो कुरो भटुटो ठहरिन्छ कि तीन महिनासम्म उहाँले समाधि लगाउनुभएको थियो । (ख) र, यदि भगवान्‌ले साँच्चै तीन महिनासम्म समाधि लगाउनुभएको थियो भने, यो कुरो भटुटो ठहरिन्छ कि बोधिवृक्ष मन्त्रिर नै उहाँले आफ्नो सबै कर्तव्य पूरा गर्नुभएको थियो । यदि आफ्नो सबै थोक पक्कै पूरा गर्नुभएको थियो भने समाधि लगाउनको के प्रयोजन ! भन्ते ! जसलाई रोग लागेको छ, उसैलाई औषधी किन चाहियो ! भोका मानिसलाई नै भोजनको खाँजो पर्छ । जसको पेट भरेको छ, उसले भोजन लिएर के गर्ला ! भन्ते ! यसरी नै जसले आफ्नो सबै थोक पूर्ण गरिसकेको छ भने उसलाई समाधि लगाउन के खाँचो छ ? जसका केही कर्म बाँकी रहेकै छैन उसलाई समाधि लगाउन के आवश्यक ! यो दुविधायुक्त प्रश्न तपाईंको सामु राखेको छु । तपाईंले उसको उचित उत्तर दिनुहोस् ?”

“महाराज ! यी दुइटै कुराहरु ठीक छन् कि भगवान्‌ले बोधिवृक्षमन्त्रिर आफ्नो सबै कर्तव्य पूरा गर्नुभएको थियो र यो पनि ठीक हो कि तीन महिनासम्म उहाँले समाधि लगाउनुभएको थियो । महाराज ! समाधिमा धैरै गुणहरु छन् । सबै तथागतहरुले समाधिद्वारा नै बुद्धत्व प्राप्त गरेका हुन् । उनीहरुले बुद्धत्व प्राप्त गरेपछि पनि त्यसका असल गुणहरुको सम्भन्ना गर्दै त्यसको प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।”

“महाराज ! कसैले राजाको सेवा गरोस् । ऊदेखि खुशी भई राजाले उसलाई ठूलो बक्स (पुरस्कार) दिउन् । त्यस इनामको सम्भन्ना गरेर उसले राजाको सेवा भन् धैरै गरोस् । अथवा कुनै योगी मानिस वैद्यनिर गई आफ्नो उपचार राम्री गराउन उनलाई थुप्रै दानदक्षिणा दिएर उनको सेवा

गरोस् । उपचार पछि स्वस्थ भइसकदा पनि वैद्यले गरेको उपकार सम्फेर फेरि उनको सेवा गरोस् । महाराज ! त्यसरी नै, सबै तथागतहरुले समाधि लगाएर नै बुद्धत्व प्राप्त गरेका हुन् । त्यसैले त उनीहरुले त्यसका गुणहरुको सम्फना गरी उनको सेवन बुद्धत्व प्राप्ति पछि पनि गर्दैरहन्छन् ।”

६२. “महाराज ! समाधिका अट्ठाइस गुणहरु छन्, जसलाई देखेर सबै तथागतहरु त्यसको सेवन गर्दछन् । ती अट्ठाइस गुणहरु कुन कुन हुन् ? ती हुन् (१) आफ्नो रक्षा हुन्छ, (२) दीर्घ जीवन हुन्छ, (३) बल बढ्छ, (४) सबै अवगुणहरु नष्ट हुन्छन्, (५) सबै अपयश मेटिन्छ, (६) यश बढ्छ, (७) असन्तोष (अरति) मेटिन्छ, (८) पूर्ण सन्तोष हुन्छ, (९) भय हट्छ, (१०) निर्भिकता आउँछ, (११) आल्स्याईँ मेटिन्छ, (१२) उत्साह बढ्छ, (१३-१५) राग, द्वेष र मोह नष्ट हुन्छन्, (१६) भुटो अभिमान रहदैन, (१७) सबै शङ्खा (वितर्क) मेटिन्छ, (१८) चित्त एकाग्र हुन्छ, (१९) मन निकै हलौं हुन्छ, (२०) चित्त सदा प्रसन्न रहन्छ, (२१) गम्भीरता आउँछ, (२२) धेरै फाइदा हुन्छ, (२३) नम्रता आउँछ, (२४) प्रीति उत्पन्न हुन्छ, (२५) प्रमोद (हर्ष) हुन्छ, (२६) सबै संस्कारहरुको क्षणिकता थाहा हुन्छ, (२७) पुनर्जन्मबाट छुटकारा प्राप्त हुन्छ, (२८) श्रमणभावको वास्तविक फलहरु प्राप्त हुन्छन् । महाराज ! समाधिका यी अट्ठाइस गुणहरु देखेर तथागतहरुले त्यसको सेवन उपयोग गर्दछन् ।”

६३. “महाराज ! आफ्ना इच्छाहरुलाई मेटेर सबै तथागतहरु एकाग्रचित्त हुनुमा जुन प्रीति हुन्छ त्यसैमा लीन हुन समाधि लगाउँछन् । महाराज ! चार कारणहरुबाट तथागतहरुले समाधि लगाउँछन् । ‘कुनचाहिँ चार कारण ?’ ती हुन् – (१) सुखपूर्वक (निरापद) विहार, (२) औधि श्रेष्ठ गुणहरु रहनु, (३) उच्च उद्देश्यहरुको एकमात्र बाटो हुनु र (४) सबै बुद्धहरुद्वारा यसको औधी प्रशंसा गरिनु । यिनै कारणहरुले गर्दा तथागतहरु यसको सेवन गर्दछन् । महाराज ! यस निमित्त होइन कि बुद्धहरुले केही गर्न बाँकी रहेको छ, अपितु समाधिका यस्ता गुणहरु बुझेर नै उनीहरु यसको अभ्यास गर्दछन् ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले एकदम ठीक भन्नुभयो । मलाई यो स्वीकार छ ।”

१०. ऋद्धि बलप्रदर्शनको विषयमा प्रश्न

६४. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – ‘आनन्द ! तथागतले चारैवटा ऋद्धिपादहरुको भावना गरिसक्नुभएको हुन्छ । उहाँले चारैवटाको पूर्ण अभ्यास गरिसक्नुभएको हुन्छ । तिनमा चारैवटाको पूर्ण विस्तार भइसकेको हुन्छ । चारैवटाको आधारमा बुद्ध अचल उभिनुहुन्छ । चारैवटाको अनुष्ठान गरिएको हुन्छ । चारैवटा राम्ररी परिचित भएको हुन्छ अनि तिनको उच्चभन्दा उच्च विकास भइसकेको हुन्छ । आनन्द ! यदि तथागतले इच्छा गर्नुभएमा उहाँ कल्पभरि अथवा बाँकी रहेको कल्पसम्म बाँचिरहन सक्नुहुन्छ ।’ साथै, भगवान्‌ले यो पनि भन्नुभएको छ – ‘आजदेखि तीन महिना व्यतीत भएपछि परिनिर्वाण प्राप्त गर्नुहुनेछ ।’ ‘भन्ते नागसेन ! (क) यदि भगवान्‌ले ठीक भन्नुभयो कि बुद्ध … कल्पभरि … रहन सक्नुहुन्छ त तीन महिनाको अवधि तोक्ने कुरा भूटो

ठहरिन्छ । (ख) फेरि, यदि तीन महिनाको अवधि तोक्नु कुरो साँचो हो भने, यो कुरो असत्य ठहरिन्छ कि उहाँ कल्पभरि … रहन सक्नुहुन्छ । किनकि बुद्ध विना कुनै आधार बाह्यसत्ताइस कुरा गर्नुहन्त; बुद्धहरुको बोली कहिल्यै अकाच्च हुँदैन; बुद्धहरुको वचन जस्ताको तस्तै पूर्ण हुने खालको हुन्छ । यो पनि एउटा गम्भीर दुविधा तपाईंका सामु प्रस्तुत गरेको छु, जो निकै सूक्ष्म र कठिनताले बुझिने खालको छु । कुतर्कलाई खण्डन गर्नुहोस् एउटा नतिजामा पुग्नुहोस्, विपक्षलाई परास्त गर्नुहोस् ।”

“महाराज ! बुद्धले दुइटै कुरा ठीक भन्नुभएको छु । यहाँ कल्पको तात्पर्य आयुकल्प (पूर्ण जीवन=अर्थात् १०० अथवा १२० वर्षको जीवन) हो । महाराज ! भगवान्‌ले यसो आज्ञा गर्नु भएर आफ्नो बल यति छ भनेर भन्नुभएको होइन, किन्तु ऋद्धिबलको यर्थाथमा प्रशंसा गर्नुभएको हो । महाराज ! तथागतले चारैवटा ऋद्धिपादहरुको भावना गरिसक्नुभएको हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै राजाको एउटा बडो असल घोडा होस् । त्यो घोडा अत्यन्त छिटो दगुर्ने खालको होस् । राजाले त्यस घोडाको वेगको प्रशंसा गर्नु हुँदै जिल्लाका नोकर चाकरहरु, सिपाहीहरु, ब्राह्मणहरु, गृहपतिहरु र आफ्ना अमात्य, अधिकारीहरुसित खुला दरबारमा बसेर भनून् – ‘यदि यो घोडाले चाहेमा एकै छिनमा समुद्रको किनारैकिनार सारा पृथ्वीभरि चक्कर लगाएर यहाँ आउन सक्छ ।’ राजाले यहाँ घोडाको प्रशंसा गरेको थोरै हो । यथार्थ घोडामा साँच्चै नै यस्तै दौडन सक्ने क्षमता छु । महाराज ! त्यसरी नै, भगवान्‌ले आफ्नो ऋद्धिको बलको प्रशंसा गर्दै त्यसो भन्नुभएको थियो । त्यो पनि तीन विद्याहरु^{६८} जान्ने, छ अभिज्ञाहरु^{६९} (दिव्यशक्ति) ले युक्त, शुद्ध र क्षीणस्वर अर्हतहरु, देवताहरु र मानिसहरुका माझ भन्नुभएको थियो – ‘आनन्द ! बुद्ध चारै ऋद्धिपादहरुको भावना … । आनन्द ! यदि बुद्धले चाहनुभएमा कल्पभरि … रहन सक्नुहुन्छ ।’ महाराज ! भगवान्‌मा त्यो शक्ति साँच्चै थियो कि उहाँ कल्पभरि … रहन सक्नुहुन्थ्यो । किन्तु उहाँलाई त्यस सभालाई यो शक्ति देखाउनु थिएन । महाराज ! भगवान्‌मा कायम रहने सबै इच्छाहरु (भव-तृष्णा) नष्ट भइसकेको थियो । उहाँले यसको घरिघरि निन्दा गर्नुभएको छु । भगवान्‌ले यसो पनि भन्नुभएको छु – ‘भिक्षु हो ! जसरी अलिकति मल पनि दुर्गन्ध दिने खालको हुन्छ, त्यसरी नै, संसारमा कायम रहने आंशिक इच्छालाई म नजाती ठान्दछु ।’ “महाराज ! जब भगवान्‌ले संसारमा कायम रहनुलाई मलभन्दा पनि फोहर बताउनुभयो भने, के सोही इच्छामा त्यसै अभै पनि लिप्त रहनु होला ?” “रहनुहन्त भन्ते !” “महाराज ! त्यसो भए भगवान्‌ले केवल ऋद्धिबलको उत्कर्षलाई देखाउने अभिप्रायले नै त्यसो भन्नुभएको थियो ।”

“ठीक छ भन्ते नागसेन ’ म स्वीकार गर्दछु ।”

(यस वर्गमा दश प्रश्नहरु छन् ।)

पहिलो ऋद्धिबलवर्ग समाप्त ।

४. मेण्डक पश्न

(ख) योगिकथा

२. अभेदवर्ग

१. क्षुद्रानुक्षुद्रविषयक प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो पनि भन्तुभयो – ‘भिक्षु हो ! म स्वयं जानेर नै धर्मको उपदेश गर्दूँ, नजानेर होइन ।’^{७०} साथै, विनय प्रज्ञप्तिको बेलामा भगवान्‌ले यो पनि भन्तुभएको छ – ‘आनन्द ! मेरो परिनिर्वाणपछि यदि सङ्घले उचित ठानेमा सानातिना नियमहरूलाई परिवर्तन गर्न सक्दछन् ।’^{७१} भन्ते नागसेन ! त्यसो हो भने, के सानातिना नियमहरू सम्भन्ने-बुझ्ने नगरेर त्यसै बनाएका थिए, या कुनै आधार बेगर त्यसै खडा गरिएका थिए जो भगवान्‌ले तिनलाई बदलुपर्छ भने र भन्तुभएको थियो ।” “भन्ते नागसेन ! (क) यदि भगवान्‌ले यो ठीक भन्तुभएको हो कि म स्वयं जानेर नै धर्मको उपदेश दिन्छु, नजानेर होइन, त यो कुरा भूटो ठहरिन्छ कि उहाँले बताउनुभएको सानातिना नियमहरूलाई बदल अनुमति दिनुभएको थियो ? (ख) र, यदि उहाँले यस्तो अनुमति साँच्चै दिनुभएको थियो भने यो कुरा भूटो ठहरिन्छ कि उहाँ स्वयं जानेर नै धर्मको उपदेश दिनुहन्थ्यो, नजानेर होइन ? भन्ते ! यो पनि दुविधायुक्त प्रश्न तपाईंका सामु राखेको छु जो निकै सूक्ष्म, निपुण, गम्भीर र गाहैसित बुझ्न सकिन्छ । यहाँ तपाईं आफ्नो ज्ञान-बलको परिचय दिएर यसलाई स्पष्ट गर्नुहोस् ।”

“महाराज ! भगवान्‌ले माथिका दुइटै कुरा ठीक भन्तुभएको हो । विनयप्रज्ञप्तिको समयमा जो भन्तुभएको हो – ‘आनन्द ! मेरो परिनिर्वाणपछि यदि सङ्घले उचित ठानेमा सानातिना नियमहरूलाई परिवर्तन गर्न सक्दछ । उहाँले भिक्षुहरूको परीक्षा गर्नको लागि भन्तुभएको थियो कि हेरूँ, यसो भनेर ती सानातिना नियमहरूलाई भिकिदिन्छन् या तिनमा दृढ रहन्छन् ।”

“महाराज ! जस्तो कि कुनै चक्रवर्ती राजाले आफ्ना छोराहरूलाई भनून् – ‘प्यारा छोराहरु ! यो ठूलो देश चारैतिर समुद्रसम्म फैलिएको छ । जति सेना हामीहरूसँग छ, यसबाट यति ठूलो देशलाई वशमा राख्न बडो गान्हो छ । सुन, म मरेपछि सीमापारिका प्रान्तहरूलाई छाडिदिनु ।’ महाराज ! त्यसो हो भने के ती राजकुमारहरूले आफ्ना हातमा आएका ती प्रान्तहरूलाई छाड्नान् ?” “अहाँ, भन्ते ! राजकुमारहरु त निकै लोभी हुन्छन् । अभ उनीहरूले दोब्बर या तेब्बर अन्य प्रान्तहरु पाएमा दखल गर्नेछन्; हातमा आएकोलाई छाड्नु त परै जाओस् ।”

“महाराज ! यसरी नै भगवान्‌ले भिक्षुहरूको जाँच लिन नै त्यसो भन्तुभएको थियो । तर महाराज ! धर्मको लोभले र दुःखबाट मुक्त हुनका लागि भिक्षुहरु अढाईसय नियमहरूको पालन गर्नेछन्; नियमहरूलाई छाड्न त परै जाओस् ।”

“भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले जे भन्नुभयो – ‘सानातिना नियमहरूलाई’ सो बुभन मानिसहरूलाई बडो गाहो पर्छ । मानिसहरू दुविधामा पर्छन् अनि पत्तो पाउन सक्दैनन् कि कुनचाहिँ नियम साना र कुनचाहिँ ठूला छन् । मानिसहरूलाई यसमा ठूलो शङ्खा छ ।” “महाराज ! सबै दुक्कट आपत्तिहरू^{७२} (विनयको पारिभाषिक शब्द) साना र दुर्भाषित आपत्तिहरू ठूला नियम हुन् । यिनै दुई सानातिना नियम हुन् । महाराज ! पहिलेका स्थविरहरूलाई पनि धर्मसभाको बैठकमा यसको निर्णय गर्न एक पटक दोधारमा पर्नु परेको थियो । उनीहरूले पनि यसको सर्वसम्मत निर्णय गर्न सकेका थिएनन् । भगवान्‌लाई यो पहिले नै थाहा थियो कि यो प्रश्न पछि उठ्ने छ ।” “भन्ते ! आज तपाईंले संसारका सामु यसलाई स्पष्ट गरिदिनुभयो, जसलाई भगवान्‌ले गुप्त राज्यभएको थियो । भगवान्‌ले जान्नुहुन्थ्यो कि पछि गएर त्यस बेलाका परिस्थितिहरूले भिन्नै परिस्थितिहरू ल्याउला, जसमा ती सानातिना नियमहरूलाई पालन गर्नुको कुनै प्रयोजन रहने छैन ।”^{७३} यही सोचेर भगवान्‌ले सानातिना नियमहरूलाई छाडिदिने वा तिनमा परिवर्तन गर्ने शक्ति; खाँचो परेमा सङ्घलाई दिनुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले प्रज्ञप्ति गर्नु भएको कुरालाई आज तपाईंले संसारको अगाडि स्पष्ट हुने गरी बताई दिनुभयो ।”

२. अव्याकरणीय प्रश्न

२. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो पनि भन्नुभएको छ – ‘आनन्द ! धर्मोपदेश गर्ने काममाअन्य आचार्यहरूभै बुद्धले केही लुकाएर (आचार्यमुष्टि=रहस्य) राज्यहुन्न ।’^{७४} फेरि स्थविर मालुङ्ग-पुत्रले^{७५} प्रश्न सोध्दा भगवान्‌ले केही पनि उत्तर दिनुभएन । यो कुरो दुई कारणहरूबाट मात्र बुभन सकिन्छ – (१) या त त्यस प्रश्नको उत्तर थाहा नभएकोले, अथवा (२) बुझेर पनि त्यसलाई लुकाउने विचारले ।” “भन्ते नागसेन ! (क) यदि यो कुरो साँचो हो कि बुद्धले केही नलुकाई धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ भने, मालुङ्ग-पुत्रको प्रश्नको उत्तर नबुभनाले नै भगवान् चुप लाग्नुभयो होला । (ख) र, यदि त्यसको उत्तर नबुभनाले चुप लाग्नुभयो भने त्यो कुरा लुकाउने दोष उहाँलाई लाग्छ । भन्ते ! यो दुविधायुक्त प्रश्न तपाईंको सामु राखेको छु । तपाईं यस विषयलाई स्पष्ट पार्नुहोस् ।”

३. “महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थमा आनन्दलाई भन्नुभएको थियो कि केही नलुकाएर बुद्धले धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ र यो कुरो पनि साँचो हो कि मालुङ्ग-पुत्रले प्रश्न सोध्दा उहाँले त्यसको कुनै उत्तर दिनु भएन । तर त्यो नबुभनाले वा नलुकाउने मनसायले गर्दा होइन ।”

४. “महाराज ! कुनै प्रश्नको उत्तर चार किसिमले दिन सकिन्छ ।” “कृन चार किसिमले ?” (१) कुनै प्रश्नको उत्तर त सोभो प्रकारले सफासँग दिइन्छ, (२) कुनै प्रश्नको उत्तर विभाजित गरेर दिइन्छ, (३) कुनै प्रश्नको उत्तर भने अर्को प्रश्न सोधेर दिन सकिन्छ, (४) कुनै प्रश्नको उत्तर त्यसलाई चटक्क छाडेर दिइन्छ ।”

१. “कुन प्रकारको उत्तर सोभै र स्पष्ट तवरले दिइन्छ ?” “के रूप अनित्य छ ? के वेदना अनित्य छ ? के संज्ञा अनित्य छ ? के संस्कार अनित्य छ ? के विज्ञान अनित्य छ ? आदि प्रश्नहरुको उत्तर सोभै र स्पष्ट तवरले दिइन्छ ।”

२. “कुन प्रश्नको उत्तर विभाजित गरेर दिइन्छ ?” “के रूप …, वेदना …, संज्ञा …, संस्कार …, विज्ञान … अनित्य छन् ? आदि प्रश्नहरुको उत्तर एक एक गरी प्रश्नोत्तर गरी उत्तर दिइन्छ ।”

३. “कुन प्रश्नहरुको उत्तर अर्को प्रश्न सोधेर दिइन्छ ?” “के यी आँखाले सबै चीज जान्न सकिन्छ ? आदि प्रश्नहरुको उत्तर दिन सकिन्छ ।”

४. “कुन प्रश्नहरुको उत्तर तिनलाई एकदमै छाडेर दिन सकिन्छ ? के लोक शाश्वत (नित्य) छ ? के लोक अशाश्वत छ ? के लोकको कतै अन्त छ ? के लोकको कहिं पनि अन्त छैन ? के लोकको कतै अन्त छ, पनि र कतै छैन पनि ? के लोकको न त कते अन्त छ र कतै छैन पनि ? के जो जीव छ, त्यही शरीर हो ? के जीव अर्को हो र शरीर अर्के ? के तथागत परिनिर्वाणपछि पनि रहनुहुन्छ ? के तथागत परिनिर्वाणपछि रहनुहन्न ? के तथागत परिनिर्वाणपछि न रहनुहुन्छ र न रहनुहन्न ? आदि … ।”

५. “महाराज ! मालुङ्ग-पुत्रको प्रश्न यस्तो थियो कि त्यसलाई चटक्क छाडेर नै त्यसको उत्तर ठीक तवरले दिन सकिन्थ्यो । त्यसैले त्यसको उत्तरमा भगवान्‌ले केही पनि भन्नुभएन । र, त्यो प्रश्न यस्तो कसरी थियो कि त्यसको उत्तर त्यसलाई एकदम चटक्क छाडेर नै दिन सकिन्थ्यो, किनभने त्यसलाई बढाएमा कुनै तात्पर्य नै निस्कैदैन । त्यसैले त्यसलाई एकदमै छाडिदिनु नै बेस थियो । भगवान् बुद्धले विनाकारण नचाहिँदो कुरा बोल्ने गर्नु हुन्नथ्यो ।”

“ठीक छ, भन्ते नागसेन ! यो कुरो यस्ते हो । म यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

Dhamma.Digital

३. मृत्यु-भय विषयमा प्रश्न

६. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘सबै मानिसहरु दण्डले काँच्छन्; सबैलाई मृत्युदेखि निकै डर लाग्छ ।’^{७६} साथै उहाँले यो पनि भन्नुभएको छ – ‘अर्हत् सबै डर भयदेखि टाढा भईसकेको हुन्छ ।’ भन्ते के अर्हत् दण्डदेखि काँच्दैनन् ? र के नरकमा परेका जीवहरु त्यहाँको आगोमा पचेर त्यहाँ मरेपछि महान्**रक**^{७७} बाट छुट्कारा पाउन पनि डराउँछन् ? भन्ते ! (क) यदि भगवान्‌ले यो ठीक भन्नुभएको हो कि – सबै मानिसहरु दण्डले काँच्छन्; सबै मानिसहरुलाई मृत्युदेखि औधी डर लाग्छ; त यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि ‘अर्हत् सबै डर भयदेखि पर हुन्छ ।’ (ख) अनि, यदि यो कुरो साँचो हो कि ‘अर्हत् डरदेखि छूटै रहन्छन्’, त यसो भन्न सकिन्न कि सबै जना दण्डदेखि काँच्छन् । भन्ते ! यो दुविधायुक्त प्रश्न पनि तपाईंका सामु राखेको छु … । तपाईं यसलाई खुलस्त सम्भाउनुहोस् ।”

७. “महाराज ! भगवान्‌ले जो भन्नुभएको थियो – ‘सबै मानिसहरु दण्डले काँच्छन् …’, यसमा उहाँले अर्हत्हरुलाई सामेल गर्नुभएको थिएन । अर्हत, यस नियमका अपवाद छन् । उनीहरुलाई कहीँ डर हुन सक्ला र ? उनीहरुको त डरको सबै कारण नष्ट भइसकेको हुन्छ । भगवान्‌ले त यो केवल त्यस्ता संसारी जीवहरुको बारे भन्नुभएको थियो जो क्लेशले युक्त छन्, जो आत्माको विश्वासमा अहिलेसम्म अल्पी रहेका छन् र जो सुख-दुःखमा डुबेका छन् । महाराज ! अर्हत्हरु आवागमनदेखि पर रहन्छन् भिन्नभिन्न योनिहरुमा जान उनीहरु रोकिन्छन्, उनीहरु फेरि जन्म ग्रहण गर्दैनन् । उनीहरुको तृष्णाका खमाहरु खस्कन्छन्, संसारमा कायम रहने सम्पूर्ण इच्छाहरु हटेर जान्छन्, सबै संस्कारहरु रोकिन्छन्, उनीहरुका लागि पाप र पुण्यको प्रश्न नै रहदैन, अविद्या नष्ट हुन्छ, विज्ञानमा फेरि उत्पन्न हुने शक्ति रहन्न, सबै क्लेशहरु जलेर जान्छ, लोकधर्म (संसारका विषयहरु) मा उनको गमन रोकिन्छ । त्यसैले, अर्हत्हरु सबै भय एकै पलट ओझिरिए पनि डराउदैनन् ।”

“महाराज ! जस्तै कुने राजाका चार अधिकारीहरु होऊन्, जो निकै स्वाभिभक्त, यशस्वी र विश्वासी पात्र होऊन्, उच्चपद पाएका होऊन् । त्यसबेला कुनै काम आइपरेमा राजाले आफ्नो राज्यका सबै प्रजाजनमा लागू हुने कुनै हुकुम जारी गर्नन् – ‘सबै मानिसहरुले आएर मेरा सामु कोसेली चढाउनु ।’ आफ्ना चार अधिकारीहरुलाई यस कुरोको रेखदेख गर्न आज्ञा दिऊन् । महाराज ! त्यसो हो भने के कोसेली चढाउने कुरोले गर्दा अधिकारीहरुमा भय उत्पन्न हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते !” “त्यसो किन ?” “भन्ते ! उनीहरु त राज्यका सबभन्दा ठूला दर्जामा पुगिसकेका हुन्छन् । उनीहरुले कोसेली चढाउनु पर्दैन । उनीहरु त यस कामबाट छुट्टी पाई सकेका हुन्छन् । उनीहरु बाहेक अरुहरुका लागि त्यो आज्ञा थियो – ‘सबै जना आएर मलाई कोसेली चढाऊ ।’ महाराज ! यसरी नै भगवान्‌ले अर्हत्हरुका लागि यो कुरो भन्नुभएको होइन कि, ‘सबै मानिसहरु दण्डले काँच्छन्; सबै जना मृत्युदेखि डराउँछन् । अर्हत्हरुको भयको त सबै कारणहरु नष्ट भइसकेको हुन्छ । यस नियमबाट अर्हत्हरु अपवादमा रहन्छन् । यो त उनीहरुकै बारेमा भनिएको हो, जसका साथ क्लेश रहेको छ । भगवान्‌ले यो केवल ती क्लेश भएका प्राणीहरुको विषयमा भन्नुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! तर सबै मानिसहरु भन्ने शब्दले कसैलाई पनि अपवाद गर्दैन । यस शब्दको प्रयोगले कोही पनि छुट्टैन । आफ्नो भनाइलाई पुष्ट पार्न थप प्रमाण दिनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै गाउँको मुखिया (जमिनदार) ले आफ्नो सिपाहीलाई भनोस् – ‘गाउँका सबै रैतीहरुलाई मेरा सामु तुरुन्त भेला गर ।’ सिपाहीले जमिनदारको आज्ञा अनुसार गाउँमा गएर तीन पटक जोडले कराएर भनोस् – ‘गाउँलेहरु हो ! सबै जना मालिककहाँ गएर तुरुन्त भेला होऊ ।’ सिपाहीको यो समाचार सुनेर सबै गाउँलेहरु हतार गर्दै जमिनदारनिर भेला भएर भनून् – ‘मालिक ! सबै जना आइपुग्यौं अब तपाईं जे भन्न चाहनुहुन्छ सो भन्नुहोस् । महाराज ! ‘सबै जना’ भन्नाले सबै जेठाबाठा र घरका अगुवाहरुकै अर्थ निस्कन्छ । ‘सबै जना आऊ’ भन्नाले पनि गाउँका ठूला र अगुवा नै आउँछन् । जमिनदार पनि यतिमा नै सन्तोष हुन्छ – यति मात्र मानिसहरु मेरो गाउँमा छन् । तर अरु पनि धेरै मानिसहरु रहन्छन् जो आउदैनन् । स्त्री, पुरुष, दासी, नोकर, ज्यामी,

विरामी, गोठाला आदि यद्यपि आउँदैनन् तथापि तिनीहरुको गन्ती गरिन्न । वयस्क र घरका अगुवाहरुबारे आज्ञा दिइएको हुन्छ । महाराज ! यसरी नै अर्हत्हरुलाई भगवान्‌ले भन्नुभएको होइन – ‘सबै जना दण्डले काँपछन्; सबै जनालाई मृत्युदेखि निकै डर लाग्छ ।’ … डर लाग्ने सबै कारणहरु अर्हत्हरुमा नष्ट भइसकेको हुन्छ ।”

८. **चार प्रकारका कुराहरु महाराज !** भनिएको कुनै कुराको अर्थ चार प्रकारले बुझ्न सकिन्छ – (१) सावशेष वचनको सावशेष अर्थ हुन्छ= केही यस्तो कुराहरु हुन्छन् जो न व्यापक रूपमा भनिएको हुन्छ न त्यसको अर्थ व्यापक रूपमा बुझिन्छ । (२) सावशेष वचनको निरवशेष अर्थ हुन्छ= केही यस्ता कुराहरु हुन्छन् जो व्यापक रूपमा चाहिँ भनिन्न तर तिनको अर्थ व्यापक रूपमै बुझिन्छ । (३) निरवशेष वचनको सावशेष अर्थ हुन्छ = केही यस्ता कुराहरु हुन्छन् जो व्यापक रूपले त भनिन्छ, तर तिनको अर्थ व्यापक रूपमा बुझ्न सकिन्न र, (४) निरवेशेष वचनको निरवशेष अर्थ हुन्छ = केही यस्ता कुराहरु हुन्छन् जो व्यापक रूपले पनि भनिन्छ र व्यापक रूपले बुझिन्छ । त्यसैले कुनै कुरोलाई बुझ्नु भन्दा पहिले त्यसलाई ती-ती अर्थमा विभाजित गर्नुपर्छ ।

“महाराज ! कुनै कुराको ती अर्थमा पुग्न त्यसलाई पाँच प्रकारले विभाजन गर्नुपर्छ – (१) भन्नुभन्दा पहिले पछिल्लो प्रसङ्ग हेरेर, (२) भनिएको कुरालाई जोखेर, (३) भन्ने मानिसका आचार्यहरुका परम्परा बुझेर, (४) भन्नुपर्ने उद्देश्य के हो, त्यसलाई बुझेर अनि (५) त्यस कुराका प्रमाणहरु हेरेर ।”

(१) ‘भन्नुभन्दा पहिले पछिल्लो प्रसङ्ग देखेर’ को अर्थ हो सूत्रहरुमा त्यो कुरो कहाँ र कहिले भनिएको हो, त्यसमा विचार गरेर ।

(२) ‘भनिएको कुरालाई जोखेर’ को अर्थ हो – त्यसलाई अन्य सूत्रहरुसँग मिलाएर (दाँजेर) ।

(३) ‘भन्ने मानिसका आचार्यको परम्परालाई बुझेर’ – किनभन्ने भिन्न-भिन्न परम्पराहरुका भिन्न-भिन्न सिद्धान्त प्रचलित हुन्छन् ।

(४) ‘भन्नुपर्ने उद्देश्य के हो, त्यसलाई बुझेर’ अर्थात् भन्ने मानिस कुन विचारले यस्तो भन्दैछ, त्यसलाई बुझेर ।

(५) ‘त्यस कुराका प्रमाणहरुलाई हेरेर’ को अर्थ हो – माथिको चार कुराहरु दृष्टित गरेर । महाराज ! यसरी अर्थ बुझ्नुपर्छ, त्यहीबाट नै प्रश्नको निष्कर्षमा पुगिन्छ ।

९. “बडो बेस, भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ म स्वीकार गर्दछु । ‘अर्हत्हरु त्यस नियमका अपवाद मानिन्छन्’ – सो म स्वीकार गर्दछु । अर्को कुरो – मानिसहरुलाई नै डर लाग्छ ।”

“भन्ते ! अब यो कुरा बताउनुहोस् कि के नरकमा परेका जीवहरु पनि मरेर त्यहाँवाट छुट्कारा पाउन डराउँछन् ? ती जीवहरु जो नरकका तीक्ष्ण कटु दुःख भोगी रहेका छन्; जसका सबै अङ्ग-प्रत्यङ्ग जलिरहन्छन्, अत्यन्त करुणपूर्वक रुनाले जसको मुख रातो-पहेलो भइरहेको हुन्छ, जो

आपना कटु दुःख सहन गर्न असमर्थ भइरहेका हुन्छन्, जसको कुनै त्राण छैन, जसको कतै सुरक्षा छैन, जो निकै शोकमा रहेका छन्, जसको भन् बढी दुर्गति हुने भएको छ, जसको शाकैशोक मात्र बाँकी रहेको छ, जो तातो तीक्ष्ण र जल्दोबल्दो आगोका ज्वालामा सल्किरहेका हुन्छन्, जुन नरकमा घोर भयझकर उच्च शब्द आइरहेको हुन्छ, जो आगोको ज्वालाको मालाले सबैतिर बेरिएका हुन्छन् – जुन आगोको ज्वाला चारैतिर सय योजनसम्म फैलिएको छ ?” “हो महाराज ! ती जीवहरुलाई पनि मृत्युदेखि डर लाग्छ ।”

१०. “भन्ते नागसेन ! नरकमा त निश्चय नै दुःखेदुःख भोग्नुपर्छ । त्यसो भए ती जीवहरु मरेर त्यहाँबाट छुटकारा पाउन पनि किन डराउँछन् ? के उनीहरुलाई नरक पनि यति प्यारो हुन्छ ?” “होइन महाराज ! उनीहरुलाई नरक प्यारो हुन्न । उनीहरु त्यहाँबाट छुटकारा पाउन बडो चिन्तित हुन्छन् । मृत्युको नाम मात्रले एउटा यस्तो आतंक फैलिन्छ जसले गर्दा उनीहरुलाई ठूलो डर उत्पन्न हुन्छ ।” “भन्ते नागसेन ! मैले यो कुरो बुझन सकिन कि त्यहाँबाट छुटकारा पाउन आतुर भएर पनि उनीहरुलाई मर्न डर लाग्छ । यो त उनीहरुका लागि निकै आनन्दको कुरो हुनुपर्छ कि उनीहरु जे चाहन्छन्, त्यही प्राप्त भइरहेछ । मलाई कुनै अर्को प्रमाण दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

(क) “महाराज ! मृत्यु एउटा यस्तो चीज हो जसबाट अज्ञानीहरुलाई सदा डर लागिरहन्छ । यसबाट तर्सेर मानिसहरु विचलित हुन्छन् । महाराज ! जुन मानिसहरु कालो सर्पदेखि तर्सन्छन्, उनीहरु मृत्युकै भयले, जो हाती, सि.ह, बाघ, चितुवा, ब्वाँसो, भालु, जंगली भैंसी (अर्ना), गोरु, आगो, पानी, काँडा, भाला र तीरदेखि डराउँछन्, उनीहरुका मृत्युको भयले नै । महाराज ! मरणको भय नै यस्तो छ । त्यही भयमा आएर उनीहरु (जोसँग क्लेश छ), मर्नलाई अति डराउँछन् । यसै कारण नरकमा परेका जीवहरु पनि जो त्यहाँबाट छुटकारा पाउन सदा चिन्तित रहन्छन् – मरणको नामले डराउँछन् ।”

(ख) “महाराज ! कुनै मानिसको शरीरमा पीपले भरिएको एउटा घाउ होस् । ऊ त्यसको पीपबाट निकै दुःखी भएको होस्, उपचार गराउन कुनै वैद्य वा शल्यचिकित्सकलाई बोलाए । त्यो वैद्यले उसको जाँच गरेर उपचार गर्न भनी तयारी गर्न थालोस् – चिरफार गर्न चक्कुलाई सफा गर्न थालोस्, डाम्न भनेर सुझारो आगोमा पोल्न गलाओस्, अथवा खलमा नुनको ढिको पिसाउन लगाओस् । महाराज ! त त्यो रोगीलाई चिरफार गर्ने, तातो सुझारोले डाम्ने र नुनिलो नुनको छिटा पर्नाले डर हुन्छ कि हुन्न ?” “हो भन्ते ! अवश्य डर हुनेछ ।” “महाराज ! आफ्नो रोगको उपचार गराउने इच्छा भए पन कष्ट हुनेछ भनेर उसलाई निकै डर लागन थाल्छ । महाराज ! यसरी नै, नरकमा परेका जीवहरुलाई त्यहाँबाट छुटकारा पाउनका लागि चिन्तित रहे पनि, मरणको भय कायमै रहन्छ ।”

(ग) “महाराज ! जस्तो कि कुनै राज-अपराधीलाई हतकडी र नेल लगाएर कालकोठरीमा थुनियोस् । त्यो दण्डबाट छुटकारा पाउन ऊ निकै व्याकुल होस् । त्यसपछि मुक्त गर्न भनी अधिकारीले उसलाई डाकोस् । महाराज ! त के त्यस अपराधीलाई आफ्नो अपराधको सम्झना गरेर

अधिकारीछ्वेउ जान गर लाग्दैन र ?” “हो भन्ते ! उसलाई डर लाग्छ ।” “महाराज ! त्यसरी नै नरकमा परेको जीवहरुलाई त्यहाँबाट छुट्कारा पाउन चिन्तित रहँदा पनि मरण-भय कामै रहन्छ ।”

११. “भन्ते ! एउटा अर्को उदाहरण दिएर सम्झाउनुहोस् कि मलाई अभ बढी स्पष्ट होस् ।”

(घ) “महाराज ! कुनैमानिसलाई एउटा विषालु सर्पले डसोस् । त्यस विषको विकारले गर्दा ऊ पछारियोस् अनि भुइँमा ढलीमली गरोस् । त्यसपछि कुने विषवैद्यले आफ्नो मन्त्रबलले त्यो सर्पलाई विष चुस्न भनी डाकोस् । महाराज ! दोस्रो पटक सर्पलाई आफ्नो विषलाई चुसेर स्थस्थ गर्न भनेर नै आउन लागेको देखेपछि के त्यो उसलाई डर लाग्दैन होला र ?”

“हो भन्ते ! अवश्य डर लाग्छ ।”

“महाराज ! यसरी नै नरकमा परेका जीवहरुलाई त्यहाँबाट छुट्कारा पाउनका लागि सुर्ता गरिरहँदा पनि मृत्यु हुने डर लागिरहन्छ ।”

“ठीक हो भन्ते नागसेन ! तपाईंले भन्नुभएको एकदमै ठीक छ ।”

४. मृत्युपाशबाट मुक्ति विषयमा प्रश्न

१२. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ कि :-

न अन्तलिक्खे न समुद्रमज्ज्ञे, न पब्बतानं विवरं पविस्सस ।

न विज्जती सो जगतिप्पदेसो यत्थ द्विथो मुच्चेय मच्युपासाति ॥७८॥

Dhamma.Digital

‘न आकाशमा, न समुद्रमा, न पहाडका गुफाहरुमा लुकेर, संसारमा कतै पनि यस्तो ठाउँ छैन, जहाँ लुकेर मृत्युको हातबाट जोगिन सकोस् ।’

“साथै भगवान्‌ले परित्राण^{७९} (रक्षा) को पनि उपदेश दिनुभएको छ । जस्तै, (१) रतनसुत, (२) मोरसुत, (३) खन्धपरित्त, (४) मोरपरित्त, (५) धजगपरित्त, (६) आटानाटियपरित्त र (७) अझुलिमालपरित्त ।”

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि माथि आकाशमा पनि उडेर, तल समुद्रका माभमा डुबुल्की मारेर, ठूलठूला भवनहरुमा चढेर, कन्दराहरुमा, गुफाहरुमा र पहाडका भीरहरुमा गए पनि मृत्युका हातबाट जोगिन सकिन्न भने, परित्राण-देशना भूटो ठहरिन्छ । (ख) र, यदि परित्राण देशना गर्नाले

मृत्युका हातबाट फुल्किइन्छ भने, 'न माथि आकाशमा' इत्यादि जो भनियो त्यो भूटो ठहरिन्छ । यो पनि दुविधायुक्त प्रश्न तपाईंका सामु ... ।"

१३. "महाराज ! भगवान्‌ले यो साँचो भन्नुभएको छ :-

'न आकाशमा, न समुद्रमा, न पहाडका गुफाहरुमा लुकेर, संसारमा कतै पनि यस्तो ठाउँ छैन, जहाँ लुकेर मृत्युको हातबाट जोगिन सकोस् ।'

"साथै भगवान्‌ले परित्राणका पनि उपदेश दिनुभएको छ । किन्तु यो उनीहरुका लागि मात्र हो, जसका लागि केही समय बाँच्नु अझै बाँकी रहेको छ, जसको आयु लामो छ, र जसले पापकर्मबाट आफूलाई रोकिराख्छन् । महाराज ! जसको आयु सिद्धियो, उनीहरुलाई बचाउन न कुने मन्त्र छ, न कुनै तन्त्र ।"

"महाराज ! जस्तै सुकेको, ओइलिएको, फिक्का भईसकेको र पूर्णतया निर्जीव भएको रुखमा हजारौं गाग्रो पानी हाले पनि पुनः हरियोपरियो र लहलहाउँदो पार्न सकिन्न, त्यसरी नै या त उपचार गरेर या परित्राण-देशना गरेर आयु सकिएकाहरुलाई बचाउन सकिन्न । महाराज ! संसारमा जति जडीबुटीहरु छन्, आयु सिद्धिएका मानिसहरुका लागि ती सबै व्यर्थ छन् । महाराज ! परित्राण तिनै व्यक्तिहरुको लाभका लागि हुन्छ, जसलाई केही समय बाँच्नु बाँकी छ, जसको आयु धेरै छ र जो आफूलाई नराम्रा काम गर्नबाट रोकिराख्छन् । त्यसैले भगवान्‌ले परित्राणको उपदेश दिनुभएको थियो ।"

"महाराज ! जसरी पाकेको र सुकेको धानलाई कृषकले भकारीमा (धान एकत्र गर्ने ठाउँ) एकत्र गरेर पानीबाट जोगाउँछ, तर जब धानको खेतमा हरिया बोटहरु छँदा नै उमेर आउँदा, बादल छाएको बेला र पानी पर्दा किसानले त्यसलाई बारम्बार पानी पठाउँछ । महाराज ! त्यसरी नै जसको आयु समाप्त भइसकेको छ, उनीहरुका लागि परित्राण-देशना व्यर्थ छ; किन्तु जसलाई अहिले बाँच्नु अझै बाँकी छ र जसको आयु लामो छ, उनीहरुलाई परित्राण-देशनाबाट अवश्य लाभ हुन सक्छ ।"

"भन्ते नागसेन ! जसको आयु पूरा भएको छैन, उनीहरु त रहन्छन् नै तर जसको आयु पूरा भइसकेको छ, उनीहरु मरिहाल्छन् । अनि ती औषधी या परित्राण व्यर्थ सिद्ध हुन्छ ?" "महाराज ! के तपाईंले अहिले कुनै रोग औषधीले निको भएको देख्नुभएको छ ?" "हो भन्ते ! सयौं पटक ।" "महाराज ! त्यसो भए तपाईंले यसो भन्नु गलत हो कि औषधी या परित्राण व्यर्थ छन् ।"

"भन्ते ! वैद्यहरुलाई त हामीहरु औषधी खुवाउने र मलम लगाउने गरेको देख्छौं त्यस उपचारबाट त रोगी स्वस्थ हुन्छ नै ।" "महाराज ! परित्राण-देशना गर्दा पनि हामीहरु शब्द सुन्न्हौं । जिब्रो सुक्छ, हृदयको गति बन्द हुन्छ, घाँटी बस्छ । हामीहरु यस्ता सबै काम देख्छौं । यसबाट गर्दा उनीहरुको सबै कष्ट मेटिन्छ, सबै उत्पात साम्य हुन्छ । महाराज ! के तपाईंले कहिले सर्पले डुसेको मानिसलाई झारफुक गर्दै, विषलाई झाँदै र पानीको छिटा दिँदै गरेको देख्नुभएको छ ?" "देखेको छु

भन्ते ! अचेल मानिसहरु यसो गर्दछन् ।” “महाराज ! अनि त यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि औषधी या परित्राणबाट केही पनि हुन्न ।”

परित्राणको माहात्म्य “महाराज ! परित्राणबाट डस्न आएको सर्पले पनि डस्न सक्दैन-उसको मुख नै थुनिन्छ । चोरहरुले चलाएको लट्टीले पनि हिर्काउन सक्दैन –उनीहरुले लट्टीलाई मिल्काएर प्रेम गर्न थाल्छन् । पागल हाती पनि नजिक आएर रोकिन्छ । दनदनी बलिरहेको आगोको रास पनि छेउमा पुगे पछि निभ्छ । खाएको हलाहल विषले पनि केही नोक्सान गर्दैन बरु एउटा खानेकुरा भइदिन्छ । हत्यारा मारिदिने विचारले आएर पनि जल्लादहरु आफ्ना नोकरहरु जस्तै नम्र हुन्छन् । जालमा परे पनि जालमा फँस्दैन ।”

‘मोरपत्तिको’ कथा “महाराज ! के तपाईंले सुन्नुभएको छेन कि परित्राण गर्नाले सात सयवर्षसम्म पनि व्याधाहरुले एउटा मुजुरलाई जालमा फँसाउन सकेनन्; तर परित्राण गर्न छाडिदिँदा भने त्यही दिन त्यो जालमा फँस्यो ?”^{८०} “हो भन्ते ! यस्तो सुनिन्छ । उसको प्रसिद्धि देवताहरुसहित सारा लोकमा फैलिएको छ ।” “महाराज ! त तपाईंको यो भनाइ असत्य ठहरिन्छ कि औषधी वा परित्राणबाट केही हुन्न भनेर ।”

१४. **दानवको कथा** “महाराज ! के तपाईंले कहिले सुन्नुभएको छ कि आफ्नी स्वास्नीलाई जोगाएर राख्न उनलाई एउटा ढक्कीमा थुनेर दानवले त्यसलाई निलेको थियो । अनि त्यसलाई आफ्नो पेटमा हालेर हिँड्थ्यो । तैपनि एउटा विद्याधर उसको मुखबाट भित्र गएर त्यस स्त्रीसँग री तगर्ने गर्दथ्यो । दानवले यो पत्तो पाउनासाथ उसले ओकल्यो अनि त्यसलाई खोलेर हेर्न हेर्न थाल्यो । ढक्की खुल्नेवित्तिकै विद्याधर भाग्यो ।” “हो भन्ते ! मैले यस्तो सुनेको छु । यो कुरा पनि देवताहरुसहित सबै लोकमा विद्याधर भाग्यो ।” “हो भन्ते ! मैले यस्तो सुनको छु । यो कुरा पनि देवताहरुसहित सबै लोकमा फैलिएको छ ।” “महाराज ! परित्राणको बलले नै त त्यो विद्याधर पकाउ पर्नुबाट जोगियो ?” “हो भन्ते ! अनि परित्राण-देशना गर्नाले धेरै फल प्राप्त हुन्छ ।”

विद्याधरको कथा “महाराज ! के तपाईंले यो पनि सुन्नुभएको छ कि अर्को विद्याधर काशी नरेशको अन्तःपुरमा पसेर पटरानीसँग रति गर्दा गर्दै पकाउ परेको थियो । अनि पकाउ परेपछि आफ्नो मन्त्रबलले अदृश्य भयो ।” “हो भन्ते ! यो कथा पनि मैले सुनेको छु ।” “महाराज ! त्यो विद्याधर पनि परित्राणकै बलले त यसरी भाग्न सक्यो ?” “हो भन्ते !” “महाराज ! त्यसो भए परित्राणमा अवश्य बल छ ।”

१५. “भन्ते ! के परित्राणबाट सबै मानिसको रक्षा हुन्छ ?” “अहँ, महाराज ! परित्राणबाट सबै मानिसहरुको रक्षा हुदैन । कसैको रक्षा हुन्छ, कसैको हुदैन ।” “भन्ते नागसेन ! त्यसो भए परित्राण सबैका लागि सिद्ध हुँदैन ?” “महाराज ! के भोजनले सबैको प्राण बचाउन सक्छ ?” “भन्ते ! कोही मानिसहरुको प्राण बचाउन सक्छ भने केही मानिसहरुको प्राण बचाउन सक्दैन ।” “ त्यसो किन ?” “भन्ते ! किनभने अति-भोजनले गर्दा पनि हैजा भएर थुपै मानिसहरु गर्ने गर्दछन् ।” “महाराज ! त्यसो हो भने भोजनले सबैलाई बचाउँदैन ।” “भन्ते नागसेन ! दुई कारणबाट भोजनले मानिसको

प्राण लिन्छ – (१) मात्राभन्दा बढी खानाले, र (२) पाचनशक्ति कमजोर हुनाले । भन्ते नागसेन ! जीवन दिने भोजन पनि दुरूपयोगबाट विषतुल्य हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै परित्राणबाट सबै मानिसको रक्षा हुँदैन, बरु कसैको हुन्छ र कसैको हुँदैन ।”

परित्राण सफल नहुनुका तीन कारण “महाराज ! तीन कारणबाट परित्राण रक्षा गर्न सफल हुँदैन – (१) कम्मावरण (कुनै कर्मफलले बीचमा बाधा पार्नाले), (२) किलेसावरण (क्लेशको विघ्न बाधा पर्नाले), (३) असदहनतायं (विश्वास नहुनाले) । महाराज ! मानिहरुमा आफै कुर्कर्तव्यले, परित्राणमा रक्षाबल हुँदाहुँदै पनि त्यो अकार्थ हुन्छ । महाराज ! जसरी आमाले आफ्नो पेटमा बच्चा छँदा रक्षा गर्दिन, निकै रेखदेख र होशियारीसाथ जन्म दिन्छन् । मलमूत्र सिंगान सबैथोक सफा पारेर राम्राराम्रा सुगन्धित लेप शरीरमा धसिदिन्छन् । यदि कुनै अर्को मानिसले त्यस नानीलाई हफ्काएमा वा कुटेमा उनी रिसाएर उसलाई समातेर गाउँको मुखियाकहाँ लैजान्छन् । तर यदि त्यस नानीले कुनै उपद्रो गरेमा वा ऊ ढिलो घर आइपुगेमा उनी आफैले उसलाई दण्ड दिन्छन् । महाराज ! त के उनले उसलाई समातेर मुखियाको सामु लैजान्छन् ?” “अहैं भन्ते !” “किन नि ?” “भन्ते ! किनभने नानीले भूलचूक गरेको थियो ।” “महाराज ! यसरी नै, परित्राणरक्षक भएर पनि उनीहरुको आफै कर्तुतले उनीहरुको अहितकर हुन्छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले स्पष्ट गरिदिनुभयो; उल्फनलाई सुल्फाउनुभयो; अँध्यारोमा उज्यालो पारिदिनुभयो; मिथ्या सिद्धान्त मान्नेहरुको जाललाई खण्डन गर्नु भयो । तपाईं यथार्थमा सबै गणाचार्यहरुमा श्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।”

५. बुद्ध-लाभान्तराय प्रश्न

१६. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्ने गर्नुहुन्छ – ‘तथागतलाई चीवर, पिण्डपात, शयनासन र ग्लानप्रत्यय – सदा प्राप्त हुन्यो ।’ यसो पनि भन्नुहुन्छ कि – ‘पञ्चशाल नामका ब्राह्मणहरुको गाउँमा भिक्षाटन गरेपछि केही नपाएर खाली पात्र लिएर फर्कनुभयो ।’^{८१} (क) भन्ते नागसेन ! यदि यो कुरो साँचो हो कि भगवान्‌लाई सबै परिष्कारहरु सदा प्राप्त हुन्यो भने यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि पञ्चशाल नामका ब्राह्मणहरुको गाउँमा भिक्षाटन गरेपछि बुद्धले केही नपाई खाली पात्र लिएर फर्की आउनु परेको थियो । (ख) र, यदि यो कुरो साँच्चै ठीक हो कि त्यसरी पञ्चशाल नामको गाउँबाट फर्की आउनुपर्यो, त्यसो भने यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि उहाँलाई सबै परिष्कारहरु सदा प्राप्त हुन्ये । भन्ते ! यो पनि दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

“महाराज ! यो ठीक हो कि बुद्धलाई सबै परिष्कारहरु (चतुर्प्रत्यय) सदा प्राप्त हुन्यो । यो पनि ठीक हो कि पञ्चशाल ब्राह्मणग्राममा भिक्षाटन गरेपछि केही पनि नपाई खाली पात्र लिएर उहाँ फर्कनु परेको थियो । यो पापी मारले गर्दा यसो भएको थियो ।” “भन्ते ! त के भगवान्‌ले अनगिन्ति कल्पदेखि साँचेर राख्नुभएको पुण्य त्यसबेला समाप्त भएको थियो ? भरखरै उठेको पापी मारले के

त्यस पुण्यको बल र प्रभावलाई ढाकेको थियो ? भन्ते नागसेन ! यस्तो कुरोमा दुई प्रकारले आक्षेप लाग्न जान्छ - (क) पुण्यभन्दा पाप नै बलियो छ, र (ख) बुद्धको बलभन्दा पापी मारको बल ने चहकिलो छ ।” “रुखको काण्डभन्दा माथिल्लो भाग पनि कहीं गहौं हुन्छ र ? असल (राम्मा) गुणहरुको समुदयबाट पापको बल कसरी चहकिलो होला ?”

“महाराज ! तपाईंका दुवै कुराहरुको पुष्टि यसबाट सिद्ध हुँदैन । हो, यहाँ एउटा कारण देखाउनु परेको छ ।”

“महाराज ! जसरी कुनै मानिस मह, महको चाका, या यस्तै अर्को वस्तु, लिएर कुनै चक्रवर्ती राजाकहाँ कोसेली टक्र्याउन आवस् । द्वारपालले उसलाई भनोस् - ‘राजासँग भेट्ने यो समय होइन । त्यसो हुँदा, आफ्नो कोसेली लिएर भट्टै त्यहाँबाट गइहाल होइन भने राजाले देखेमा दण्ड देलान् ।’ त्यसपछि, त्यो मानिस डराएर आत्तियोस् अनि आफ्नो माल लिएर त्यहाँबाट हतारहतारमा निस्कोस् । महाराज ! त के यसै कारणले राजाले त्यस दिनको कोसेली पाउन सकेनन्, के उनी आफ्नो द्वारपाल भन्दा पनि कमजोर ठानिएलान्, अथवा राजाले फेरि कहिल्यै कोसेली पाउने छैनन् ?” “होइन भन्ते ! कडा (रुखो) स्वभावले गर्दा नै द्वारपालले त्यो मानिसलाई फर्काए । तर अर्को ढोकाहरुबाट राजालाई त्योभन्दा सय वा हजार गुणा बढी कोसेली चढाइएला । महाराज ! यसरी नै, आफ्नो खराब स्वभावले गर्दा पापी मार पञ्चशाल नामको गाउँका ब्राह्मणहरुमा गएर प्रविष्ट भयो । किन्तु अन्य सयकडौ र हजारौं देवताहरु दिव्यओज भएको अमृत लिएर उपस्थित भए र भगवान्‌लाई दिन भनी हात जोरेर उभिए ।”

१७. “भन्ते नागसेन ! यस्तो हुन सक्छ कि बुद्धलाई चारै प्रत्ययहरु निकै सजिलो रूपमा प्राप्त थिए अनि ती पुरुषोत्तमलाई देवताहरु र मुनुष्यद्वारा भक्तिपूर्वक दिइएको सबै थोक सदा प्राप्त हुन्थ्यो । तैपनि पापी मारको यो इच्छा त पूरा भइहाल्यो कि बुद्धलाई त्यहाँको ब्राह्मणहरुबाट केही पनि प्राप्त भएन । भन्ते ! मेरो यो शङ्खा हटेको छैन । यसमा मेरो दुविधा कायमै छ - शङ्खा लागेको छ । मार जस्तो हीन, नीच, क्षुद्र, पापी र पाजी जीवले भगवान्‌जस्ता अहंत, सम्यक्‌सम्बुद्ध, देवताहरु र मनुष्यहरुका बीच यस लोकमा सबैभन्दा श्रेष्ठ, असल पुण्यको समूहस्वरूप, अद्वितीय र अनुपमेयको भिक्षाटनमा कसरी कुनै बाधा दिन सक्थ्यो !”

“महाराज ! अन्तरायहरु (बाधाहरु) चार प्रकारका हुन्छन् (१) नदेखिएको (२) उद्देश्य -लक्ष्य) गरिएको (३) तयार पारिएको र (४) परिभोगका लागि उद्यत भएको ।”

(१) “नदेखिएको = कुनै खास व्यक्तिलाई दिनको लागि तयार पारिएको दानलाई देखेर कसैले दिने मानिसलाई भड्काओस् - अहो ! यो अरुलाई दिएमा के फाइदा ! त्यो दान रोकियोस् । यो देखा नपरेकाको अन्तरायहो ।”

(२) “उद्देश्य (लक्ष्य) गरिएको = कुनै खाख व्यक्तिलाई कसैले दान दिन इच्छा गरोस् । कुनै अर्को मानिस आएर उसलाई भड्काओस् । यसलाई उद्देश्य अन्तराय भनिन्छ ।”

(३) “तयार पारिएको = कुनै मानिस दान लिएर कसैलाई दिन भनेर तैयार होस् । त्यस बखत कुनै यस्तो बाधा उपस्थित होस् जसले गर्दा दान दिन नसकियोस् । यसलाई तयार गरिएको अन्तराय भनिन्छ ।”

(४) “परिभोगका लागि उद्यम भएको = दान दिइसके पछि पाउने मानिस त्यसको उपभोग गर्न तयार होस् त्यस बेला यस्तै कुनै बाधा खडा होस् कि उसले उपभोग गर्न नसकोस् । यो पनि परिभोगको लागि उद्यत भएको अन्तराय भनिन्छ । महाराज ! यिनै चार प्रकारका अन्तराय हुन्छन् ।”

“मारले जुन पञ्चशाल गाउँका ब्राह्मणहरु भित्र पसेर उनीहरुलाई केही दान दिनबाट विमुख गरिदिएको थियो त्यो दोस्रो तेस्रो वा चौथो प्रकारको अन्तराय होइन; किन्तु पहिलो प्रकारको ‘नदेखिएको’ अन्तराय थियो । त्यस दिन जो अरु माग्नेहरु पनि त्यस गाउँमा गएका थिए, उनीहरुले पनि केही पाएनन् । महाराज ! देवता, मार, ब्रह्मा, श्रमण ब्राह्मण र सबै जीवहरुका साथ यी सबै लोकहरुमा यस्तो कोही छैन जो बुद्धलाई उद्देश्य गरेर, तयार पारेर वा परिभोग गर्नका लागि उद्यत भएकामा अन्तराय ल्याओस् । यदि कसैले देव्षले अन्तराय गरेमा उसको टाउको सयकडौं र हजारौं टुक्रामा छारिने छ ।”

१८. “महाराज ! बुद्धमा चार कुराहरु छन् जसलाई कसैले पनि रोक्न सक्दैन । कुन चार ? (१) उहाँलाई उद्देश्य गरेको वा तयार गरेको दान (२) उहाँको शरीरबाट निस्केको प्रभा -आभा) को व्यायाम फैलनु (३) उहाँसँग सर्वज्ञ ज्ञान हुनु (४) उहाँ पूरा आयुसम्म बाँच्नु । महाराज ! बुद्धसम्बन्धीयी यी चार कुराहरुलाई यसमा कुनै कमी हुँदैन । कुनै प्रकारले पनि फेरिन सकिन्न, महाराज ! जब पापी मार पञ्चशाल नामको गाउँमा ब्राह्मणहरुमा प्रविष्ट भएको थियो, त्यस बेला उनी अदृश्य भएर त्यहाँ रहेका थिए ।”

“महाराज ! चोर र लुटेराहरु सीमाप्रान्तको लुक्न सक्ने ठाउँमा लुकेर बाटो हिँड्नेलाई लुट्छन् पिट्छन् । यदि राजाले उनीहरुलाई देखे भने के तिनीहरुलाई छाड्नान त ?” “छाड्दैनन् भन्ते ! उनले तिनीहरुलाई तरबारले सय र हजार टुक्रामा काट्न सक्छन् ।” “महाराज ! यसरी अदृश्यभ एर पापी मार ती ब्राह्मणहरुमा बसेको थियो । महाराज ! विवाह गरेकी महिला लुकेर नै अन्य पुरुष भए ठाउँमा जान्छे । यसरी, अदृश्य भएर नै मार ती ब्राह्मणमा बसेको थियो । महाराज ! यदि त्यो स्त्री आफ्ना पतिको जानकारीमा परपुरुष भए ठाउँमा गई भने के उसको कल्याण हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते ! यसो गरेमा उसको पतिले उसलाई पिटेर प्राण लिन्छ या दासी बनाउँछ ।”

“महाराज ! यसरी नै, पापी मार अदृश्य ... । महाराज ! यदि मार बुद्धका लागि उद्देश्य गरेको या तयार गरेको, या उहाँको लागि पाएको दानमा कसैले अन्तराय गरेमा उसको शिर ... ।” “हो, भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो । पापी मारले चोरजस्तै काम गन्यो । त्यो अदृश्यभ एर ती ब्राह्मणहरुको हृदयमा प्रविष्ट थियो । यदि बुद्धका लागि ... उसको शरीर एक मुहु भुसजस्तै भरेर छारिने थियो ।”

“ठीक छ, भन्ते नागसेन ! जसो तपाईं भन्नुहुन्छ, त्यसलाई म स्वीकार गर्दछु ।”

६. अपुण्य विषयमा प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्तुहुन्छ कि जो अज्ञानताले प्राणीहिंसा गर्दछ, उसलाई अरु पनि धेरै पाप लाग्छ । फेरि पनि भगवान्‌ले विनय प्रज्ञप्तिको समयमा भन्तुभएको छ – नजानी गरेकोमा कुनै दोष **लाग्दैन ।**^{८२} (क) भन्ते नागसेन ! यदि नजानी प्राणीहिंसा गरेकोमा भन् बढी पाप लाग्छ भने यो गलत हो कि जानाजान गरेकोमा कुनै दोष लाग्दैन । (ख) यदि साँच्चै नजानेर गरेकोमा कुनै दोष लाग्छ भने, या कुरा भुटो ठहरिन्छ कि नजानेर प्राणीहिंसा गर्नाले भन् धेरै पाप लाग्छ । यो पनि दुविधायुक्त प्रश्न हो ।”

“महाराज ! दुवै कुरो ठीक हो । तर दुवैको अर्थमा केही अन्तर छ । त्यो के हो ? कुनै यस्ता दोषहरु छन् जो नजानेर गरिन्छ र कुनै यस्ता दोषहरु छन् जो जानाजान गरिन्छ । यी दुईमध्ये पहिलोलाई ध्यानमा राखेर भगवान्‌ले भन्तुभएको थियो । नजानेर गरेकोमा कुनै दोष लाग्दैन ।”

“ठीक छ भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्तुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

७. भिक्षुसङ्घपरिहरण विषयमा प्रश्न

२०. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्तुभएको छ – ‘आनन्द ! बुद्धको मनमा यस्तो विचार कहिल्यै आउदैन, कि म नै भिक्षुसङ्घको सञ्चालक हुँ वा भिक्षुसङ्घले मेरै अनुसरण गरोस् ।’^{८३} साथै, मैत्रेय भगवान्‌को स्वाभाविक गुणहरूलाई देखाउदै उहाँले यो पनि भन्तुभएको छ – ‘उहाँले हजारौ भिक्षुसङ्घको सञ्चालन गुर्न हुनेछ, जसरी अहिले म सयकडौ भिक्षुसङ्घको सञ्चालन गर्दैछु ।’

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि साँच्चै बुद्धको मनमा यस्तो विचार कहिल्यै पनि आउदैन कि म नै भिक्षुसङ्घको सञ्चालनकर्ता हुँ वा भिक्षुसङ्घले मेरै अनुसरण गरोस् । त्यसो हो भने जो मैत्रेय भगवान्‌को विषयमा भनिएको हो, त्यो भुटो ठहरिन्छ । (ख) यदि मैत्रेय भगवान्‌बारे जुन कुरा भनिएको हो त्यो सही छ भने यो कुरा भुटो ठहरिन्छ । बुद्धको मनमा यस्ता विचार कहिल्यै आउदैन कि म नै भिक्षुसङ्घको सञ्चालनकर्ता हुँ वा भिक्षुसङ्घले मेरै अनुसरण गरोस् । यो पनि दुविधायुक्त … ।”

२१. “महाराज ! भगवान्‌ले जो आनन्दलाई बुद्धका विषयमा र जो मैत्रेय भगवान्‌को स्वाभाविक गुणहरूलाई देखाउदै भन्तुभएको कुरा दुवै ठीक हो । तर महाराज ! यस प्रश्नमा एउटा अर्थ सावशेष (जुन कुरा व्यापक छ, कुनै अपवाद वेगर सबैमा लागू हुन्छ) छ । महाराज ! बुद्ध कुनै समूहको पछिपछि पर्नहुन्न, तर समूह नै उहाँको पछि चल्छ । महाराज ! मानिसहरुको भनाइ मात्र हो कि ‘यो म हुँ वा यो मेरो हो ।’ परमार्थमा यस्तो कुनै कुरा हुँदैन । बुद्ध प्रेमको बन्धनबाट छुटिसक्नुभएको हुन्छ । उहाँलाई कसैको प्रति आफ्नोपनको भाव रहन्न । यो मेरो हो, त्यसको पनि भम बुद्धमा हुँदैन । तैपनि भिक्षुसङ्घ उहाँलाई नै अगुवा मानेर हिँड्छ ।”

“महाराज ! जसरी पृथ्वीमा रहने सबै जीवहरुको आधार पृथ्वी हुन्छ, तर त्यसलाई यस्तो कहिल्यै पनि विचार हुन्न कि यो सबै मेरो हो । महाराज ! यसरी बुद्ध सबै जीवहरुको आधार भएर रहनुहुन्छ । सबैलाई आफूमा आश्रय दिनुहुन्छ, तर उहाँको मनमा कहिल्यै पनि यस्तो अपेक्षा रहेदैन कि यो मेरो हो । महाराज ! घना बादलले पानी बर्साएर घाँस, रुख, पशु तथा मानिसहरुलाई जीवित राख्दछ, त्यस परम्परालाई कायम राख्दछ; पानी पर्नाले यी सबै जीव जिउँदा रहन्छन् । तैपनि बादललाई कहिल्यै पनि यस्तो अपेक्षा रहन्न कि यो सबै मेरो हो । महाराज ! यसरी बुद्ध सबैको पुण्यका लागि जीवनदान गर्नुहुन्छ र उनीहरुलाई पुण्यमा लगाइराख्नुहुन्छ । सबै जीवहरु उहाँबाट नै पुण्य गर्न आउँछन् । तैपनि भगवान्‌को मनमा यस्तो अपेक्षा हुन्न कि यो मेरो नै हो । त्यो किन ? किनकि उहाँमा आफ्नोपन (आत्मानुदृष्टि) को सबै विचार नष्ट भएको हुन्छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले प्रश्नलाई स्पष्ट गरिदिनुभयो । अनेक तर्कले बाधा पन्छाउनुभयो । गाँठो खोलिदिनुभयो । अङ्घ्यारोमा उज्यालो पारिदिनुभयो । बुद्ध-श्रावकहरुको ज्ञानको आँखा खोलिदिनुभयो ।”

८. अभेद्यपरिषद् विषयमा प्रश्न

२२. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ कि – बुद्धको परिषद् अभेद्य छ । साथै, यस्तो पनि भनिन्छ कि देवदत्तले भेद गरेर पाँच सय भिक्षुहरुलाई लिएर गएका थिए । (क) भन्ते नागसेन ! यदि बुद्धको अनुगामी वास्तवमा कहिल्यै पनि भड्कैदैन भने, यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि देवदत्तले एकैपल्ट पाँच सय भिक्षुहरुलाई लिएर गएका थिए । (ख) यदि देवदत्तले साँच्चै एकैपल्ट पाँच सय भिक्षुहरुलाई निकालेर लगेका थिए भने यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि बुद्धको अनुगामी कहिल्यै पनि भड्कैदैन । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न तपाईंका सामु राखेको छु । यो गम्भीर छ । यसलाई सुन्भाउन बडो गाहो छ । यो भारी र अल्भाउने खालको छ । यसमा मानिसहरु फँस्छन्, अङ्गकन्छन्, घेरिन्छन्, ढाकिन्छन् र बाँधिन्छन् । तपाईं यहाँ विपक्षको तर्कलाई काट्नमा आफ्नो ज्ञान-बल देखाउनुहोस् ।”

२३. “महाराज ! बुद्धको अनुगामी यथार्थमा कहिल्यै पनि भड्कैदैन । साथै, यो पनि सत्य हो कि देवदत्तले एकैपल्ट पाँच सय भिक्षुहरुलाई निकालेर लगेका थिए । महाराज ! भड्काउनेको बल धेरै भएमा उसले भड्काउन पनि सक्छ । महाराज ! यदि भड्काउने निकै बाठो छ भने कोही पनि यस्तो हुदैन जो भड्कन नसकोस् । आमा छोराबाट वा छोरा आमाबाट भड्कन्छ, बुवा छोराबाट या छोरा बुवाबाट भड्कन सक्छन्, भाइले बहिनीलाई भड्काउन सक्छ, बहिनीले भाइलाई भड्काउन सक्छन् । साथीले साथीलाई भड्काउन सक्छ । डुंगाको सबै पटरी एकैसाथ राख्दा पनि पानीको तरङ्ग र वेगले ठोक्किएर भत्कन सक्छ । हावा चल्नाले मीठा-मीठा फल दिने रुख पनि ढल्न सक्छ । फलामको हतौडीले वेस्सरी पिट्दा सुन पनि फुट्छ । महाराज ! यसरी न त यो विज्ञ पुरुषहरुको इच्छा हो, न भगवान्‌कै चाहना हो, न पण्डितहरुको मनमा यो कुरा आउँछ कि बुद्धका अनुगामीलाई भड्काइदिअँ । महाराज ! जुन कुरो यसो भनिन्छ कि बुद्धका अनुगामीहरुलाई कसैले भड्काउन सक्दैन, त्यसको केही विशेष कारण छ । त्यो कुनचाहिँ विशेष कारण हो ? महाराज ! बुद्धले केही गर्नाले, गाली गर्नाले तिरस्कार या केही उच्चनीच भनिदिनाले उनको अनुगामी कहिल्यै उहाँबाट

भद्रकिएको यस्तो कुरा सुनिन् । यसै कारण, भनिन्छ कि बुद्धको अनुगामी भड्कन्न । महाराज ! के तपाईंले सुन्नुभएको छ कि बुद्धको नवाङ्ग वचन त्रिपिटकमा कहिल्यै आएको छ कि भगवान्‌को कुनै गल्तीले कुनै परिषद्मा फाटो आएको होस् ?”

“छैन भन्ते ! न त यो देखिन्छ न सुनिन्छ नै । ठीक छ भन्ते । तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

(यस वर्गमा आठ प्रश्नहरु छन् ।)

दोस्रो अभेद्यवर्ग समाप्त ।

३. प्रणामित वर्ग

१. श्रेष्ठधर्म विषयमा प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘वाशिष्ट ! संसारमाधर्म नै सर्वश्रेष्ठ हो, यस लक्ष्यमा पनि पछि गएर फेरि पनि गृहस्थ उपासक स्रोतापन्न – जो आफ्नो मार्गदेखि च्युत हुन सम्भव छैन, जसले धर्मको पूरापूरा ज्ञान पाइसकेका छन् तथा बुद्धको शासनलाई जसले जानेका छन् – यस्तो हुँदा पनि गृहस्थ उपासकले पृथक्जन (अज्ञानी) भिक्षु या श्रामणेरलाई अभिवादन (प्रणाम) तथा उठेर स्वागत गर्नुपर्छ । (क) भन्ते नागसेन ! यदि यो कुरो ठीक हो कि संसारमा धर्म नै सर्वश्रेष्ठ छ भने स्रोतापन्न … गृहस्थहरुले पृथक्जन (अज्ञानी) भिक्षुहरुलाई वन्दना (प्रणाम) गर्नु पर्दैन थियो । (ख) यदि स्रोतापन्न … गृहस्थद्वारा पृथक्जन (अज्ञानी) भिक्षुहरुलाई वन्दना (प्रणाम) गर्न यथार्थमा उचित हो भने यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि संसारमा धर्म नै सर्वश्रेष्ठ छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

२. “महाराज ! भगवान्‌ले यो ठीक भन्नुभयो कि संसारमा धर्म नै सबैभन्दा श्रेष्ठ छ र यो पनि उचित छ कि गृहस्थ उपासक स्रोतापन्न … भएर पनि पृथक्जन भिक्षुलाई वन्दना गर्नुपर्छ र उठेर स्वागत गर्नुपर्छ ।”

“यसो गर्नुको कारण छ ।” “कुनचाहिँ कारण हो ?” “श्रमणहरुको गुण र चिन्ह महाराज श्रमण हुनुमा बीस गुण र दुई बाहिरी चिन्ह हुनुपर्छ, जसले गर्दा उसलाई मानिसहरुले श्रमणलाई वन्दना गरून् र उठेर स्वागत गरून्, सम्मान र पूजा गरून् ।” “ती बीस गुण र दुई बाहिरी चिन्ह कुन हुन् ?”

“(१) ती अरण्य, वृक्षमूल तथा शून्यागार यी तीन श्रेष्ठ भूमिहरुमा बास गर्दछन्, (२) ती सबै असल कुरामा अगाडि रहन्छन्, (३) राम्रो नियममा प्रतिष्ठित रहन्छन्, (४) सदाचारी हुन्छन्, (५-६) शान्त र दान्त (दबेको) भएर विहार गर्दछन्, (७) संयमी हुन्छन्, (८) क्षान्ति (क्षमा) ले युक्त हुन्छन्, (९) ध्यानी हुन्छन्, (१०) श्रेष्ठ आचरण गर्ने हुन्छन्, (११) उच्च तथा पवित्र इच्छा भएको हुन्छन्, (

१२) विवेकले सम्पन्न हुन्छ, (१३) पाप गर्नमा लजाउने र डराउने हुन्छ, (१४) वीर्यवान् (परिश्रमी) हुन्छ, (१५) अप्रमादी हुन्छन्, (१६) शिक्षापदलाई आवृत्ति (दोहोच्याउने) गर्नमा सधैं उत्साहित रहन्छन्, (१७) धर्म बुझन सधैं उत्सुक रहन्छन्, (१८) शीलको पालन गर्नमा तत्पर रहन्छन्, (१९) तृष्णामाथि विजय पाउने हुन्छन्, (२०) शिक्षापदलाई पूरा गर्दछन् – यी नै उनका बीस गुण हुन् ।^{५४} (१) काषाय वस्त्र धारण गर्नु र (२) कपाल खौराउनु – यी दुई उनका बाहिरी चिन्ह हुन् । भिक्षुहरूले माथि भनिएको धर्मको पालन गरेर अहंतपदसम्म पनि पाउँछन् । त्यसैले स्रोतापन्न गृहस्थ उपासकले पृथक्जन भिक्षुलाई अभिवादन गर्दछ र उभिएर स्वागत गर्दछ । ‘आस्वलाई क्षीण गरी भिक्षु तथा श्रमणभावलाई ग्रहण गरेको छ, मेरो त्यो समय अहिले आएको छैन’ – यस्तो विचार गरेर पनि स्रोतापन्न … गृहस्थ उपासकले पृथक्जन भिक्षुलाई वन्दना गर्दछ र उभिएर स्वागत गर्दछ ।”

‘ऊ भिक्षु बनेर अग्र परिषद्को सङ्गतमा लागेको हो, म त्यो ठाउँमा अहिले पुगिसकेको छैन’ – यस्तो विचार गरेर पनि … ।

‘उसले धेरै नै शिक्षापद (प्रातिमोक्ष)^{५५} को पालन गर्दछ, जसको पालन मैले गरेको छैन’ – यस्तो विचार गरेर पनि … ।

‘उसले बुद्धलाई आफ्नो गुरु मानेर भिक्षुपद धारण गरेको छ, मैले अहिलेसम्म त्यसो गरेको छैन’ – यस्तो विचार गरेर पनि … ।

‘उसले केश दाही खौरेको छ, उसले न गहना लगाउँछ, न कुनै सिङ्गारपटार गर्दछ, केवल शीलरूपी गन्धले युक्त छ । म त आफ्नो शरीरलाई सिङ्गारपटार गर्दछु’ – यस्तो विचार गरेर पनि … ।

“महाराज ! अरु पनि जो बीस गुण र दुई बाहिरी चिन्ह भनिएको छ, सबै भिक्षुहरूमा नै पाइन्छ – भिक्षुले अरु पनि अनेक शिक्षापदलाई पालन गर्दछ, जसमा मेरोकेही सम्बन्ध रहैनै” – यस्तो विचार गरेर पनि … ।

“महाराज ! कुनै राजकुमारले पुरोहितबाट विद्या पढ्छ; क्षत्रियहरूलाई आचार (अनुशासन) सिकाउँछ । त्यो राजकुमारले ठूलो भएर समय पाएर गटी पाउँछ, तैपनि आफ्नो आचार्यलाई वन्दना गर्दछ र उभिएर स्वागत गर्दछ । उसमा यो विचार कायम रहन्छ कि – ‘यी मेरा गुरु हुन्’ । महाराज ! यसरी भिक्षु शिक्षा दिने वंशपरम्परामा छ । स्रोतापन्न … गृहस्थ उपासकले पृथक्जन भिक्षुलाई उभिएर स्वागत र वन्दना गर्नुपर्छ ।”

“महाराज ! यतिमात्रबाट सम्भन्नुहोस् कि भिक्षुको दर्जा कति महान र कति असीम भई विपुल भावले परिपूर्ण छ भनेर । महाराज ! यदि स्रोतापन्न गृहस्थ उपासकले अहंतपद पाउँदछ भने, उसको दुईवटा मात्र गति हुन्छ, तेसो हुन् (१) या त ऊ त्यसै दिन परिनिर्वाण हुन्छ, या (२) भिक्षु बन्दछ । त्यो भिक्षुभाव अचल, उत्तम र श्रेष्ठ हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! कुरा बुझें । तपाईंजस्ता बुद्धिमान् पुरुषद्वारा नै यो प्रश्न राम्रोसँग समाधान भयो । तपाईंबाहेक अरु कसैले पनि यसरी स्पष्ट गर्न सक्दैनथियो होला ।”

२. सर्व सत्त्वहितकरणबारे प्रश्न

३. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्तुहुन्छ कि बुद्ध सबै सत्त्व प्राणीहरुको अहितलाई मेटेर उनीहरुको हित गर्नुहुन्छ । साथै यसो पनि भनिन्छ कि भगवान्‌ले ‘अग्निस्कन्धोपम’^{८६} नामक धर्मदेशना गर्दा साठी भिक्षुहरुले मुखबाट तातो रगत बान्ता गरे । भन्ते ! यहाँ त भगवान्‌ले ती साठी भिक्षुहरुको हित गर्नुको साटो अहित नै गरे । (क) भन्ते नागसेन ! यदि यो कुरा सत्य हो कि बुद्ध सबै सत्त्व प्राणीहरुको अहितलाई मेटेर उनीहरुको हित गर्नुहुन्छ भने ‘अग्निस्कन्धोपम’ नामक धर्मपरियाय देशनाको कुरा साँचो र ठीक हो भने यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि बुद्धले सबै सत्त्व प्राणीहरुको अहितलाई मेटेर हित गर्नुहुन्छ । भन्ते ! यो पनि एउटा दुविधायुक्त … ?”

४. “महाराज ! बुद्ध सबै जीवहरुको अहितलाई मेटेर हित गर्नुहुन्छ यो सत्य हो र यो पनि कि ती भिक्षुहरुले मुखबाट रगत बान्ता गरे । ती भिक्षुहरुले मुखबाट तातो रगत बान्ता गरेमा यसमा भगवान्‌को कुनै दोष छैन बरु ती भिक्षुहरुकोआफै दोष थियो ।”

“हो भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले त्यो उपदेश नदिनुभएको भए भिक्षुहरुको मुखबाट रगत आउने थियो त ?” “होइन महाराज ! भगवान्‌को धर्मोपदेश सुनेर कुमारी भिक्षुहरुको हृदयमा एक प्रकारको डाह (जलन) उत्पन्न भयो, जसले गर्दा उनीहरुको मुखबाट तातो रगत निस्क्यो ।” “भन्ते नागसेन ! बुद्धले नै यसो गर्नुभएकोले नै उनीहरुको मुखबाट तातो रगत निस्क्यो ? बुद्ध नै ती भिक्षुहरुको अनिष्टका कारण भए । भन्ते ! जस्तो कुनै सर्पको दुलो (कमिलाको घर) भित्र पस्यो । त्यसपछि कुनै मानिस माटो लिन भनेर त्यहाँ आयो र त्यो माटो खनेर जति माटो चाहियो, त्यति नै लिएर गए । उसले गर्दा प्वालको मुख थुनिएर सर्प त्यसभित्र हावा नपाउनाले त्यहीं मच्यो । त्यसोभए भन्ते ! त्यो सर्प सोही मान्छेले गर्दा मरेको होइन ?” “हो महाराज !” “भन्ते नागसेन ! यसरी नै, ती भिक्षुहरुको नाशको कारण बुद्ध नै त भए ।”

५. “महाराज ! बुद्ध कसैको अनुनय (विनम्र) भावले या प्रतिघ (द्रेष्ट्वा) भावले धर्मोपदेश दिनुहुन्न । उहाँ कुनै अनुनय भाव र प्रतिघ भाव नराखी उपदेश दिनुहुन्छ । यसरी उहाँको धर्मोपदेशबाट असल विचार भएकाहरुलाई धर्मको बोध हुन्छ । तर जो मिथ्या विचारका छन्, उनीहरुको पतन हुन्छ । महाराज ! जस्तै कुनै मानिसले आँप, जामुनको रुखलाई समातेर हल्लायो भने पुष्ट डाँठमा फलेका सबै फलहरु रुखमै रहेका हुन्छन्, भर्दैनन् । तर जुन फलको डाँठ सडेको छ त्यसमा भएको फल भर्दै । महाराज ! बुद्ध कसैको अनुनय भावले या प्रतिघ (द्रेष) भावले धर्मोपदेश दिनुहुन्न । यसरी उहाँको धर्मोपदेशबाट असल विचार भएकाहरुलाई ज्ञान प्राप्त हुन्छ भने मिथ्या विचार^{८७} भएकाहरुको पतन हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै रस भिक्न उखुलाई कोलहू (उखु मेल्ने यन्त्र) मा पेल्छन् । त्यसका साथ थुप्रै कीरा फट्याङ्गा पनि, जो बीचमा पर्न आउँछ पिसिएर मर्छन् । महाराज ! यसरी नै बुद्ध परिपक्व विचार भएकालाई ज्ञान दिनका लागि … ।”

“भन्ते नागसेन ! तैपनि ती भिक्षुहरुको त्यही धर्मदेशनाले गर्दा पतन भयो, हैन ?” “महाराज ! के सिकर्मीले बाझो टिङ्गो काठका नजिक चुपलागेर उभिएमा के त्यसलाई सोभो, चिप्लो र कामगर्ने लायक बनाउन सक्छ ?” “सक्वैन भन्ते ! सिकर्मीले त्यसलाई छिलेर ताछेर नै सोभो, चिप्लो र कामगर्ने लायक बनाउँछ ।” “महाराज ! यसरी नै बुद्धले भिक्षुहरुलाई यसै क्वारक्वार्ता हेरेर मात्र उनीहरुलाई ठीक बाटोमा ल्याउन सक्नुहुन्न । उहाँले मिथ्या प्रतिपन्न (मिथ्याचार) बाट हटाएर ने ज्ञानमार्गमा ल्याउनुहुन्छ । महाराज ! आफै नै कारणले मिथ्याचारहरुको पतन हुन्छ ।”

“महाराज ! जसरी केराको बोट, बाँसको भाड, अस्सतर^{८८} भन्ने घोडा आफैद्वारा नष्ट हुन्छ, जसलाई तिनीहरु उत्पन्न गर्दछन्, त्यस्तै, जो खराब विचार भएका छन्, उनीहरु आफै कर्मद्वारा नष्ट हुन्छन् ।”

“महाराज ! जसरी आफै नै कर्तुतुले चोरको आँखा भिकिन्छ, उसलाई सूलीमा चढाइन्छ, अथवा उसको टाउको काटिदिन्छन्, त्यसरी नै जो खराब विचार भएका छन्, उनीहरु आफै कर्मले विनाश प्राप्त गर्दछन् र बुद्धशासनबाट च्युत हुन्छन् । महाराज ! जो ती साठी भिक्षुहरुका मुखबाट तातो रगत निस्कियो, भगवान्को कारणले वा अरुको कारणले त्यसो नभई खास आफै कर्मले भएको हो ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै मानिसले सबैलाई अमृत बाँझ्यो । उनीहरु अमृत पिएर निरोगी, दीर्घायु र सबै कष्टहरुदेखि रहित भए । तर त्यही अमृत पिएर कसैले पचाउन नसक्नाले ऊ मर्यो । महाराज ! त्यसो हो भने के अमृत दिनेलाई कुनै दोष लाग्छ ?” “लाग्दैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी बुद्ध भगवान् दश हजार लोकमा मानिसहरुलाई समानरूपले धर्मरूपी अमृत दान गर्नुहुन्छ । जो असल व्यक्तिहरु छन्, उनीहरुलाई त ज्ञान प्राप्त हुन्छ नै, तर मिथ्याचारीहरुको भने पतन हुन्छ ।”

“महाराज ! भोजनले सबैको प्राणलाई रक्षा गर्दछ, तर हैजा लागेको रोगीले त्यो खायो भने ऊ मर्छ । महाराज ! त्यसो हो भने के भोजन बाँझ्ने कुनै दानीलाई त्यसको दोष लाग्छ ?” “लाग्दैन भन्ते ।”

“महाराज ! यसरी बुद्ध यी दस हजार लोकमा … ।”

“ठीक छ, भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ म स्वीकार गर्नु ।”

३. गुह्य वस्तु निर्देशनको विषयमा प्रश्न

६. “भन्ते ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ :-

कायेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो ।

मनसा संवरो साधु, साधु सब्बत्थ संवरो ।

सब्बत्थ संवुतो भिक्खु, सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥५९

काय, वाक् र मनलाई संयममा राख्नु राम्रो, जहाँ पनि संयम गर्नु राम्रो, सबै कुरामा संयमको अभ्यास गर्ने भिक्षु सबै प्रकारको दुःखबाट मुक्त हुन्छ ।

“फोरि बुद्धले चारै परिषद्मा बसेर देव र मनुष्यहरुका सामु शैल नामक ब्राह्मणलाई आफ्नो कोशले आच्छदितलाई राम्ररी उपस्थ भएको (पुरुषेन्द्रिय) देखाउनुभएको थियो ।^{१०} (क) भन्ते ! यदि बुद्ध शरीरलाई संयम राख्नुहुन्छ भने शैल नामक ब्राह्मणलाई उहाँले आफ्नो उपस्थ देखाउनुभएको – यो कुरो भुटो ठहरिन्छ । (ख) र यदि यो कुरो सत्य हो कि उहाँले शैल नामक ब्राह्मणलाई आफ्नो उपस्थ देखाउनुभएको भए, उहाँको यो वचन भुटो ठहरिन्छ कि शरीरलाई संयममा राख्नुपर्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त … ?”

७. “महाराज ! भगवान्‌ले साँचो भन्नुभएको छ – ‘शरीरको संयम गर्नु धेरै वेस हो र यो पनि सत्य हो कि उहाँले शैल नामक ब्राह्मणलाई आफ्नो उपस्थ देखाइदिनुभएको थियो । महाराज ! उसलाई बुद्धप्रति शङ्खा उत्पन्न भएको थियो, जसलाई मेट्न भगवान्‌ले ऋद्धिबलले आफ्नो शरीरलाई एकदमै प्रकाशित गरिदिनुभएको थियो । त्यस ऋद्धिनिर्मित शरीरको उपस्थ त्यही ब्राह्मणले मात्र देख्न सक्दथ्यो । भन्ते नागसेन ! यसमा कसले विश्वास गर्छ कि त्यहाँ सबैजना बसेको ठाउँमा एकलै उहाँको उपस्थलाई देख्यो अरुले भने देखेन ? कृपया यस्तो असम्भव कुरो सम्भव हुनाको कारण भन्नुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईंले कुनै रोगीलाई देख्नुभएको छ, जसलाई घेरेर उसका नातेदार साथीहरु उभिइरहन्छ ?” “हो भन्ते ! देखेको छु ।” “महाराज ! त्यसो भए के अरुहरुले पनि त्यस कष्टलाई अनुभव गर्न सक्छन्, जसले गर्दा रोगी पीडित हुन्छ ?” “सक्दैन भन्ते ! एकलै रोगीले नै त्यस कष्टलाई अनुभव गर्दछ ।” “महाराज ! यसरी, जसमा शङ्खा उत्पन्न भएको थियो उसलाई सम्भाउन भगवान्‌ले ऋद्धि-बलले आफ्नो उपस्थ देखाउनुभएको थियो ।”

“महाराज ! यदि कुनै मानिसलाई भूत लाग्यो भने के अरुले त्यसलाई देख्न सक्छ ?” “सक्दैन भन्ते ! उसैले मात्र देख्न सक्छ, जसमाथि भूत चढेको होस् ।”

“महाराज ! त्यस्तै जसमा शङ्खा उत्पन्न भएको छ उसलाई मात्र देखाउनको लागि भगवान्‌ले ऋद्धिबलले आफ्नो उपस्थ देखाउनुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! या बडो विचित्र कुरो हो कि कसैलाई पनि देखाउन नहुने वस्तु देखाउनु भयो ।” “महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थमा उसलाई आफ्नो उपस्थ देखाउनुभएको नभई तर ऋद्धिबलले त्यसको छाया मात्र देखाउनुभएको थियो ।” “भन्ते ! छाया देखाउनु पनि त देखाउनु नै हो, जसले गर्दा ब्राह्मणको शंडा मेटियो ।” “हो महाराज ! भगवान्‌ले जुन कुरो बुझाउन चाहनुहुन्थ्यो, सो भन्न (बुझाउन) एकदमै विचित्र लीला गर्नुहुन्थ्यो । यदि भगवान्‌ले कुनै काम हलुको गर्नुभयो भने मानिसहरु त्यसलाई तत्काल बुझन सक्दैनथिए । महाराज ! भगवान् महान् योगी हुनुहुन्थ्यो । ज्ञानपिपासा राख्नेहरुलाई बुझाउनका लागि जुन-जुन उपायको अनुष्ठान गर्न आवश्यक हुन्छ, त्यसलाई योगबलले अनुष्ठान गरेर बुझाउनुहुन्थ्यो ।”

“महाराज ! जुन औषधीले रोगी स्वस्थ हुन सक्छ, वैद्यले उसलाई त्यही औषधि दिन्छ, बान्ता गराउँछ, पखाला गराउने औषधि दिन्छ, लेप लगाउँछ, सेक्छ, माड्छ । महाराज ! यसरी नै, ज्ञानपिपासा राख्नेहरुलाई बुझाउनका लागि … भगवान्‌ले त्यही योगबलको अनुष्ठान गरेर बुझाउनुहुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तो कि प्रसवको समय केही कष्ट हुँदा स्त्रीले वैद्यलाई आफ्नो देखाउन नहुने गुप्ताङ्ग पनि देखाइदिन्छे । यसरी, जानका लागि उत्सुक भएको मानिसलाई बुझाउन भगवान्‌ले ऋद्धिबलले आफ्नो गुप्त इन्द्रियको छाया पनि देखाइदिनुभयो । महाराज ! व्यक्तिहरुलाई यस्तो कुनै वस्तु छैन, जो देखाउन नसकियोस् । महाराज ! यदि कोही मानिस भगवान्‌को हृदयलाई देखैमा बुझन सक्छ भने उसलाई योगबलले हृदय खोलेर देखाउन सक्नुहुन्थ्यो । महाराज ! भगवान् बुद्ध महान् योगी र उपदेश गर्नमा कुशल हुनुहुन्थ्यो ।”

८. “महाराज ! नन्द स्थविरको चित्तको कुरो बुझेर भगवान्‌ले उसलाई देवलोकमा लगेर देवकन्याहरुलाई देखाउनुभयो ।^{११} उहाँले जान्नुहुन्थ्यो कि स्थविर नन्दलाई त्यसो गर्नाले ज्ञान प्राप्त हुनेछ । यथार्थमा उसलाई ज्ञान प्राप्त भयो अनेक प्रकारको सांसारिक सौन्दर्यमा आसक्त हुनुमा निन्दा गर्नु भई, त्यसलाई तुच्छ तुल्याई तथा त्यसका दोषहरु प्रकट गर्दै स्थविर नन्दलाई ज्ञान प्राप्त होस् भन्नाका लागि ती अप्सराहरुलाई देखाइदिनुभयो, जसको पैताला कुखुराको खुट्टाजस्तो रातो र सुकोमल थियो ।”

“महाराज ! फेरि चुल्लपन्थक स्थविरलाई ज्ञान प्राप्त गराई दिन भगवान्‌ले उसलाई एकदमै उज्यालो (सेतो) रुमाल दिनुभएको थियो । त्यसबाट उसलाई ज्ञान प्राप्त भएको थियो । महाराज ! यसरी भगवान् उपदेश दिनमा कुशल हुनुहुन्थ्यो ।”

“महाराज ! फेरि मोघराज नामक ब्राह्मणले तीनपल्ट प्रश्न गर्दा पनि भगवान्‌ले यस कारण उत्तर दिनुभएन कि उसको घमण्ड चूर भएर ऊ नम्र बनोस् । त्यसपछि उसको घमण्ड टुट्यो अनि उसले छ अभिज्ञाहरुमा अधिकार प्राप्त गन्यो । यसरी, भगवान् उपदेश दिनमा कुशल हुनुहुन्थ्यो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले प्रश्नहरुलाई रामोसँग बुझाउनुभयो । अनेक तर्कले अप्यारोलाई सुलक्षाउनुभयो । अँध्यारोलाई उज्यालो पारिदिनुभयो । तपाईंले बुद्धपुत्रहरुलाई नयाँ

आँखा (ज्ञान) दिनुभयो । अन्य तीर्थङ्करहरुको नाक काटिदिनुभयो । तपाईं यर्थाथतः सबै गणचार्यहरुमध्ये श्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।”

४. कठोर भाषा प्रयोग विषयमा प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले भन्नुभएको छ – ‘आवुसो ! भगवान् बुद्ध आफ्नो उपदेश वचन (वची समाचार-भाषणमा) पूर्णतः परिशुद्ध (सभ्य) रहनुहुन्छ । उहाँको भाषामा यस्तो कुनै पनि दोष छैन, जसलाई अरुबाट लुकाउनका लागि उहाँलाई सचेत रहनु परोस् । तैपनि कलन्दपुत्र स्थविर सुदिन्नले अपराध गरेपछि पाराजिकको घोषणा गर्दै भगवान्‌ले उसलाई मोघपुरुष (बेकारको मानिस) भनेर गाली गर्नुभएको **थियो**,^{९३} त्यसले गर्दा स्थविरलाई निकै डर लागेको थियो । उसलाई एकदमै पछुतो हुन थाल्यो, जसले गर्दा उसले आर्यमार्ग प्राप्त गर्न सकेन । (क) भन्ते ! यदि बुद्ध आफ्नो भाषण (बोली) मा पूर्णतः सभ्य रहनुहुन्छ भने यो कुरो भुटो ठहरिन्छ कि उहाँले स्थविर सुदिन्नलाई गाली गर्नुभयो । (ख) र, यदि उहाँले स्थविर सुदिन्नलाई साँच्चै गाली गर्नुभएको हो भने उहाँ आफ्नो भाषणमा सभ्य हुनु भएन । यो पनि एउटा दुविधायुक्त … ?”

१०. “महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले जो भन्नुभएको थियो कि बुद्ध आफ्नो भाषणमा पूर्णतः सभ्य रहनुहुन्छ, त्यो ठीक हो र सुदिन्नलाई गाली गर्नुभएको कुरो पनि ठीक हो । उहाँले सुदिन्नलाई जुन गाली गर्नुभएको थियो, त्यो रिसाएर होइन । तर मनमा कुनै रिस नल्याइकैनै सुदिन्न जस्तो थियो, त्यस्तै उहाँले भन्नुभयो ।” “जस्तो थियो त्यस्तै-यसको तात्पर्य के हो ?” “महाराज ! जसलाई यसै जन्ममा चारैवटा आर्यसत्यहरुको बोध हुन सक्दैन उसलाई मनुष्य हुनु व्यर्थ (मोघ) नै हो । यसरी जो एउटा काम गर्नुपर्नेमा अन्यथा गर्दै भने उसलाई मोघपुरुष भनिन्छ । महाराज ! त्यसैले भगवान्‌ले स्थविर सुदिन्न जस्तो थियो, त्यस्तै भनेर भनिएको हो । त्यसैले उहाँले कुनै बेठीक कुरो गर्नुभएको होइन ।”

“भन्ते नागसेन ! तर, यदि कसैले सत्य कुरा गरे पनि अरुलाई नीच भन्यो भने हामीहरु उसलाई एक कहापण (त्यस समयको पैसा) दण्ड गरिदिन्छौं । किनकि त्यो पनि त अपराध नै हो । त्यसैलाई लिएर उनीहरुमा बाभाबाभ हुन सक्छ ।”

“महाराज ! के तपाईंले कहिले सुन्नुभएको छ कि मानिसहरु कुनै अपराधी पुरुषलाई ढोग्छन्; उठेर स्वागत गर्दैन्, मान गर्दैन्, कोसेली दिन्छन् ?” “छैन भन्ते ! यदि कसैले कतै कुनै किसिमको अपराध गर्दै भने, मानिसहरुले उसको गिल्ला गर्दैन्, उसलाई थुक्छन् र यहाँसम्म कि उसको टाउको पनि काटिदिन्छन्, उसलाई कष्ट दिन्छन्, बाँध्छन् या मारिदिन्छन्, उसको सम्पूर्ण सम्पत्ति जफत गर्दैन् ।” “महाराज ! त्यसो हो भने भगवान्‌ले उचित गर्नुभयो कि अनुचित ?”

“भन्ते ! ठीक गर्नुभयो, जस्तो गर्नुपर्ने थियो । भन्ते ! यसलाई सुनेर देव र मनुष्य सबै पाप गर्न लाज मान्छन्, रोकिराख्छन् या त्यसलाई देखेर डर मान्छन्, पाप गर्ने ठाउँमा जादैनन् र पाप

पनि गर्दैनन् । महाराज ! रोग लागेमा के वैद्यले मीठो औषधि दिन्छ ?” “दिँदैन भन्ते ! स्थस्थ रहनका लागि उसले चर्को र तीतो औषधि पनि दिन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, सबै पाप मेट्न भगवानले उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँको शब्द कहिलेकाहीं कठोर हुन्छ, तैपनि मानिसहरुलाई शान्त र नम्र तुल्याउनका लागि । महाराज ! जसरी पानी तातो भएर पनि नरम हुन सक्ने वस्तुहरुलाई नरम बनाइदिन्छ, महाराज ! त्यसरी नै, भगवान् बुद्धको कठोर शब्द पनि बडो उपयोगी र करूणामय हुन्छ ।”

“महाराज ! बुवाको बोली छोराका लागि उपयोगी र करूणाले भरिएको हुन्छ, त्यस्तै, बुद्धको कठोर शब्द पनि उपयोगी र करूणामय हुन्छ । महाराज ! बुद्धको कठोर शब्द पनि मान्छेहरुको पाप मेट्ने खालको हुन्छ । महाराज ! जसरी नमिठो स्वाद भएको बडो गाहोसित पिइने गहुँतले शरीरका रोगहरुलाई हटाइदिन्छ, त्यसरी नै, बुद्धको कठोर शब्द पनि निकै उपयोगी र करूणामय हुन्छ । महाराज ! जस्तै रुवा (कपास) को एउटा ठूलो पोको शरीरमा खस्दा कर्नै घाउचोट लाग्दैन, त्यस्तै, बुद्धको शब्द कठोर भएमा पनि त्यसले कसैलाई चोट पुऱ्याउदैन ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले अनेक तर्क दिएर प्रश्नलाई राम्रोसँग सम्झाउनुभयो । साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दू ।”

५. रुखहरूमा अचेतन भाव विषयमा प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ :-

अचेतनं, ब्राह्मण, अस्तुषुणन्तं, जानं अजानन्तमिमं पलासं ।

आरद्धविरियो धुवमप्पमत्तो, सुखसेय्यं पुच्छासि किस्स हेतू'ति ॥९३॥

“ब्राह्मण ! यो सुन्न नसक्ने निर्जीव यस पलाँसको हो भन्ने कुरो बुझेर पन नबुझेउँ गरी साधान र होसियार हुँदाहुँदै पनि तिमी किन केही सोध्दैछौ ?”

साथै यसो पनि भनिएको छ :-

इति फन्दनरुखो पि, तावदे अञ्जभासथ ।

मय्यं पि वचनं अत्यि, भारद्वाज, सुणोहि मे ति ॥९४॥

“फन्दन वृक्षले उत्रर दियो – भारद्वाज म पनि बोल्न सक्छु, सुन ।”

(क) “भन्ते ! यदि रूखमा साँच्चै जीव छैन भने फन्दनले उत्तर दिएको कुरो भूटो ठहरिन्छ । (ख) र, यदि फन्दनले उत्तर दिएको कुरो ठीक हो भने रूखमा जीव छैन, भन्ते कुरो हुन सक्दैन । यो पनि दुविधायुक्त … ?”

१२. “महाराज ! दुवै कुरो ठीक हो । वृक्ष अचेतन हुन्छ । फन्दनले पनि भारद्वाजलाई सही उत्तर दिएका थिए । यो कुरो त मानिसहरुलाई बुझाउनका लागि मात्र भनिएको थियो । महाराज ! अचेतन वृक्ष के बोल्न सक्छ ? त्यसमा बस्ने देवताले बोलेकोले वृक्षले बोलेको हो भनेर भनियो ।”

“महाराज ! गाडामा धान लाङ्नाले मानिसहरु त्यसलाई धानका गाडा भन्न थाल्छन् । गाडा त काठले बनेको हुन्छ, धानले होइन । तर त्यसमाथि धान लादिनाले मान्छेहरुले त्यसलाई धानको गाडा भनेका हुन् । महाराज ! त्यसरी नै, खासमा रूख बोल्दैन, किनकि त्यो त अचेतन हो । त्यसमा बस्ने देवताले बोलेकोले मानिसहरुले रूखले बोलेको हो भनेर भन्छन् । यो लोकले भन्ने तरका मात्र हो ।” (क)

“महाराज ! खासमा त मान्छेहरुले दहीलाई पो मन्थन गर्दैन, तर भन्छन कि – ‘मही पादैछु (मथैछु) ।’ महीलाई त मथेको होइन नि, मथेको त दहीलाई पो हो । महाराज ! त्यसरी नै खासमा रूख बोल्दैन । रूख अचेतन छ … ।” (ख)

“महाराज ! मान्छेहरु भन्छन् – ‘म फलानो चीज बनाउँदै छु ।’ त्यो चीज त अहिले तयार भएकै छैन, अनि उसले त्यो कसरी बनाउँछ ? तर मान्छेहरुले भन्ने तरीका यही हो । महाराज ! त्यसरी नै, वास्तवमा रूख बोल्दैन । त्यसमा त चेतना नै छैन । त्यसमा बस्ने देवता बोल्नाले मान्छेहरु रूख बोल्छ भनेर भन्छन् । महाराज ! मान्छेहरु जुन भाषाको प्रयोग गर्दैन, त्यही भाषामा भगवान् बुद्धले पनि उनीहरुलाई धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ ।”

“ठीक हो भन्ते नागसेन !”

६. पिण्डपातको महत्फल विषयमा प्रश्न

१३. “भन्ते नागसेन ! धर्मसंगीति गर्ने स्थविरहरुले भनेका छन् :-

“सुनको काम गर्ने चुन्दले दिएको भोजन खाएर, यस्तो मैले सुनेको छ, बुद्धलाई भयझर रोग लाग्यो जसले गर्दा अन्तमा उहाँको प्राण नै गयो ।”

“फेरि भगवान्ले यसो पनि भन्नुभयो – ‘आनन्द ! मलाई दिएको भिक्षा (पिण्डपात) दुवै बराबर पुण्य दिने खालको छ । अरुहरुले दिएको भिक्षाको अपेक्षा त्यो दुवै बढी फल र पुण्य दिने खालको छ । कुनचाहिँ दुई भिक्षाहरु ? (क) ‘जुन भिक्षा खाएर मैले अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि (अलौकिक

बुद्धत्व) पाएँ र (ख) जुन भिक्षा खाएर मैले अनुपादिशेष निर्वाणधातुबाट (संसारबाट सधै छुटकारा पाउने) परिनिर्वाण पाएँ।' यी दुवै भिक्षा बराबर पुण्य दिने खालको हो।"^{९५}

(क) "भन्ते ! यदि चुन्दको भिक्षा खानाले भगवान्‌लाई यस्तो भयङ्गर रोग लाग्यो जसले गर्दा उहाँको प्राण नै गयो भने त्यो भिक्षा अरु कसैले दिएको भिक्षाभन्दा बढी पुण्य दिने खालको सम्भनुहुन्न । (ख) र, यदि त्यो भिक्षा यथार्थमा अरुबाट दिइएको भिक्षाभन्दा बढेर पुण्यप्रद थियो भने, यसो हुन सक्दैन कि त्यो खानाले भगवान्‌लाई यस्तो भयङ्गर रोग लाग्यो जसले गर्दा उहाँको मृत्यु नै भयो । विषभै काम गर्ने, रोग उत्पन्न गर्ने, प्राणलाई नै हरेर लाने, त्यो भिक्षा जो खानाले भगवान्‌को मृत्यु भयो त किन अरुले दिएको भिक्षाभन्दा बढी पुण्य दिने खालको हुन सक्छ ? विपक्ष मतहरुको कुतर्कलाई रोक्न तपाईं यसको कारण भनिदिनुहोस् । मानिसहरुलाई यहाँ यस्तो भ्रम हुन्छ कि भगवान्‌ले लोभमा परेर ठुसेर खानुभयो होला जसले गर्दा उहाँलाई रातो आउँ पच्यो … । यो पन एउटा दुविधायुक्त … ?"

१४. "महाराज ! धर्मसङ्गीति गर्ने महास्थविरहरुले जे भन्नुभएको छ, सो ठीक हो कि चुन्दको भिक्षा खाएर भगवान्‌लाई … । भगवान्‌ले जे भन्नुभएको हो, त्यो पनि ठीक छ कि चुन्दले दिएको भिक्षा अन्य भिक्षाभन्दा बढी पुण्य दिने खालको छ ।"

"महाराज ! देवताहरु भगवान्‌को यस अन्तिम भिक्षामा खुशी भए । उनीहरुले त्यस शूकरमद्वय^{९६} मा दिव्यओज भरिदिएका थिए । यसले गर्दा त्यो हलुका, चाँडै पच्चे भयो र धेरै स्वादिष्ट पनि भयो । महाराज ! भोजन खानुको कारणले उहाँलाई रोग लागेको होइन; उहाँको शरीर अति क्षीण भइसकेको र आयुसंस्कार पनि सकिइसकेको कारणले रोग लागेको हो, त्यसपछि उहाँको अवस्था विग्रेको हो ।"

"महाराज ! जसरी स्वयं बल्दै गरेको आगोमा इन्धन हाल्नाले त्यो भन् दन्केर बल्दै, त्यस्तै भगवान्‌को शरीर अति क्षीण भइसकेको र आयु पूर्ण भएको कारणले त्यो रोग बढ़दै गयो ।"

"महाराज ! जसरी धेरै वर्षा भयो भने खहरे खोला भन् उलेर बरन थाल्दै, त्यस्तै, भगवान् धेरै कमजोर हुनु भएकोले र आयु पूर्ण भएकोले त्यो रोग बढ़दै गयो ।"

"महाराज ! जसरी पेटमा कमजोरी हुँदा नपाकेको कुनै अन्न खाँदा भन् बढी आउँ पर्छ, त्यस्तै भगवान् कमजोर हुनुभई आयु पूर्ण भएको हुनाले त्यो रोग बढ़दै गयो । महाराज ! चुन्दको त्यस भिक्षामा कुनै दोष थिएन । उनीमाथि कसैले दोष लगाउन सक्दैन ।"

"भन्ते नागसेन ! त्यो दुवै भिक्षालाई कुन कारणले अरुले दिएको भिक्षाभन्दा बढी पुण्य दिने खालको सम्भनुपर्छ ?" "महाराज ! किनकि ती दुवै भिक्षा खानाले पछि उहाँले धर्मको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि पाउनुभएको थियो ।"

“भन्ते नागसेन ! कुनचाहिँ धर्मको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि ?” “महाराज ! नौ आनुपूर्विक-विहारको सभापतिको उल्टो (प्रतिलोम) र सीधा (अनुलोम) को साक्षात्कार गर्नु ।^{९७}”

“भन्ते ! के भगवान्‌ले बुद्धत्वप्राप्ति र परिनिर्वाण – दुवै समयमा त्यसलाई साक्षात्कार गर्नुभएको थियो ?” “हो महाराज !” “भन्ते ! बडो अचम्म छ !! अद्भुत छ !! कि बुद्धको क्षेत्रमा दिएको दुवै भिक्षालाई सबैभन्दा बढी गौरवमय सम्भनुपर्छ । नौ आनुपूर्विक विहारको सम्पत्ति पनि धन्य छ, जसले गर्दा यो दुवै भिक्षा यति महत्वपूर्ण भयो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

७. बुद्ध पूजा विषयमा प्रश्न

१५. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभयो – ‘आनन्द ! तिमीहरु बुद्धको शरीरपूजामा नलाग^{९८} ।’ साथै, यसो पनि भनिएको – ‘पूजा गर ती पूजनीय धातुहरुको । यस्तो गरेमा तिमीहरुलाई स्वर्ग प्राप्त हुनेछ ।’

(क) “भन्ते ! यदि भगवान्‌ले आनन्दलाई बुद्धको शरीरपूजा गर्नुबाट रोक्नुभएको भए पूजा गर त्यस पूजनीय धातुहरुको … । यसो कहिल्यै भन्नुभएको होइन । (ख) र, यदि उहाँले पूजा गर त्यस पूजनीय धातुहरुको … यसो साँच्चै भन्नुभएको हो भने, आनन्दलाई बुद्धको शरीरपूजा गर्नुबाट रोक्ने कुरा भूटो ठहरिन्छ । यो पनि दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

१६. “महाराज ! भगवान्‌ले दुझैटै कुरा भन्नुभयो । त्यो सबैका लागि होइन, बरु केवल भिक्षुहरुका लागि भन्नुभएको थियो – ‘आनन्द ! तिमीहरु बुद्धको शरीरपूजामा नलाग ।’ महाराज ! पूजा गर्नु भिक्षुहरुको काम होइन । सबै संस्कारहरुको नश्वरतालाई मनमा ल्याएर योनिसोमनसिकार (कारणसहित विचार गरी ध्यानभावना) को अभ्यास गर्नु र पवित्र काममा लागिरहनु नै भिक्षुहरुको कर्तव्य हो । देवता र मानिसहरुको काम धातुपूजा गर्नु बेस हो ।”

“महाराज ! जसरी हाती, घोडा, रथ, भाला र तीर चलाउने विद्याहरु सिक्नु, लेख्नु, पढनु, हिसाब-किताब हेर्नु, क्षत्रिय धर्मको पालन गर्नु, युद्ध गर्नु, सेना सञ्चालन गर्नु– यी सबै राजपुत्र (क्षत्रिय) हरुको कर्तव्य हो । वैश्य, शूद्र र अरुहरुका काम खेती गर्नु, व्यापार गर्नु, पशुपालन इत्यादि हुन् । महाराज ! यसरी नै, पूजा गर्नु भिक्षुहरुको काम होइन । सबै संस्कारहरुको नश्वरतालाई मनमा ल्याउनु … नै भिक्षुहरुको कर्तव्य हो । देवता र मानिसहरुको काम धातुपूजा गर्नु हो ।”

“महाराज ! जसरी ब्राह्मणका छोराहरुले ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अर्थवेद, शरीरको लक्षण, इतिहास, पुराण, निघण्ट, कैटुभ, अक्षरप्रभेद, पद, व्याकरण, ज्योतिषशास्त्र, शकुनविद्या, स्वप्नविद्या, निमित्त विद्या, छ वेदाङ्ग, सूर्य र चन्द्रग्रहणको विद्या, राहु आकाशमा आउनुको फलको विद्या, आकाशको गड्गडाई नक्षत्रहरुको संयोग हुनुको विद्या, उल्कापात, भूकम्प, दिशादाह, आकाश र

पृथ्वीको लक्षणलाई हेरेर फल बताउनु, गणित, सामुद्रिक, कुकुर, मृग, मुसा, भिशकोत्पाद र चराहरुको बोली बुझ्ने विद्या सिक्नुपर्छ । तर वैश्य, शूद्र तथा अरु व्यक्तिहरुको काम – कृषि, व्यापार र पशुपालन हो । महाराज ! त्यसरी पूजा गर्नु भिक्षुहरुको काम होइन । सबै संस्कारको नश्वरतालाई मनमा ल्याउनु … भिक्षुहरुको कर्तव्य हो । देवताहरु र मानिसहरुका लागि धातु पूजा गर्नु बेस हो । महाराज ! भिक्षुहरु अकार्थमा नलागेर आफ्नो कर्तव्यमै लागिरहन् भनेर, भगवान्‌ले भन्नुभयो – ‘आनन्द ! तिमीहरु बुद्धको शरीरपूजामा न लाग्न् ।’ यदि भगवान्‌ले यसो नभन्नुभएको भए भिक्षुहरु आफ्नो चीवर र पिण्डपातलाई एकातिर थन्काएर बुद्धको पूजा मात्र गर्नमा लागिरहन्थे होला ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

८. दुङ्गाको टुक्राबाट भगवान्‌को खुट्टामा लागेको चोट

१७. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ कि भगवान् बुद्ध हिंडनु हुँदा यो अचेतन पृथ्वी पनि जहाँ गहिरो भाग हुन्थ्यो त्यहाँ उठेर सम्म हुन्थ्यो अनि जहाँ उठेको थियो, त्यहाँ तल गएर सम्म हुन्थ्यो । साथै, यस्तो पनि भन्छन् कि भगवान्‌को खुट्टामा एकपल्ट दुङ्गाको टुक्रा भगवान्‌को खुट्टामा खस्यो र घाउ भयो^{१९} । त्यो उहाँको खुट्टाबाट हटेर किन खसेन ? (क) भन्ते ! यदि भगवान् हिंडदा यो अचेतन पृथ्वी पनि सम्म … हुन्थ्यो भने उहाँको खुट्टामा दुङ्गा खसेर घाउ लोको कुरा असत्य भयो । (ख) फेरि, यथार्थमा उहाँको खुट्टामा दुङ्गा खसेर घाउ लागेको कुरा सत्य हो भने यो कुरो मान्न सकिन्न कि उहाँ हिंडनु हुँदा यो अचेतन पृथ्वी सम्म … हुन्थ्यो । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न ?”

१८. “महाराज ! दुवै कुरा ठीक हो । तर दुङ्गाको त्यो टुक्रा आफै खसेको नभई देवदत्तले फ्याँकेको हुनाले भरेर उहाँको खुट्टामा लागेको हो । महाराज ! सयौं हजारौं जन्मदेखि भगवान्‌प्रति देवदत्तको मनमा डाहा चल्दै आएको थियो । त्यस डाहाले गर्दा उनले भगवान्‌माथि एउटा चट्टान खसाले । तर पृथ्वीबाट निस्केको दुईवटा चट्टानको माभमा आएर त्यो रोकिक्यो । ती दुई चट्टान ठोक्किएर दुङ्गाको टुक्रा चोइटियो अनि छरिएर एउटा टुक्रा भगवान्‌को खुट्टामा आएर खस्यो ।”

“भन्ते नागसेन ! जसरी दुईवटा चट्टानहरुले आएर खस्न लागेको चट्टानलाई बीचमै रोके, त्यसरी नै दुङ्गाको त्यो टुक्रा पनि बीचमै रोकिनुपर्ने थियो ?”

“महाराज ! रोकदारोकदै पनि केही न केही सरेर तल आउँछ नै । महाराज ! अँजुलीमा पानी लिँदा केही न केही मात्रामा पानी औंलाका कापबाट निस्केर तल भर्छ । दुध, मही, मह, घिउ, तेल, माछा वा मासुको रस अँजुलीमा लिँदा केही न केही मात्रामा औंलाका कापबाट रसाएर तल भर्छ । महाराज ! त्यसरी नै भर्न लागेको चट्टानलाई दुईवटा अन्य चट्टानहरुका माभ आएर रोकदा पनि ती ठक्कर खानाले तिनको एउटा टुक्रा उछिट्टिएर भगवान्‌को खुट्टामा आएर भन्यो ।” (क)

“महाराज ! जसरी धूलो हातमा लिएर मुझी पार्दा औलाको कापबाट अलिअलि गर्दै तल झर्छ । महाराज ! त्यसरी नै भर्दै … … आएर भन्यो ।” (ख)

“महाराज ! मुखमा गाँस राख्दा केही न केही मात्रामा खानाको टुक्रा तल झर्छ । महाराज ! त्यसरी नै … आएर भन्यो ।” (ग)

“भन्ते नागसेन ! ठी छ म मान्दछु कि चट्टान त्यसरी आएर बीचमा रोकियो; किन्तु त्यो टुक्रा महापृथ्वीभैं अवश्य भगवान्‌को गौरव मान्नु पर्दथ्यो ?”

“महाराज ! बाह्र प्रकारका व्यक्तिहरुले कुनै आदर, गौरव (सम्मान) गर्दैनन् । कुन बाह्र ? १. रागी पुरुष आफ्नो रागको वशमा परेर आदर, गौरव (सम्मान) गर्दैनन् । (२) द्वेषी पुरुष आफ्नो द्वेषमा आएर …, (३) मोही पुरुष आफ्नो मोहमा आएर …, (४) घमण्डी पुरुष आफ्नो घमण्डमा आएर …, (५) खराब पुरुष आफ्नो खराबीमा आएर, … (६) जिद्दी गर्ने मानिस आफ्नो ढिपीमा आएर …, (७) नीच पुरुष आफ्नो नीच स्वभावले गर्दा …, (८) गफाडी मानिस आफ्नो शेखीले गर्दा …, (९) पापी मानिस आफ्नो क्रुताले गर्दा …, (१०) सताइएको मानिसलाई सताइनाले …, (११) लोभी मानिस लोभमा परेर … र (१२) संसारी पुरुष आफ्नो अर्थसाधनामा लाग्नाले आदर गौरव गर्दैन । यी बाह्र प्रकारका मानिसहरु कुनै आदर गौरव गर्दैन । तर, दुङ्गाको त्यो टुक्रा चट्टानमा ठक्कर खाएर उछिट्टिएर कुनै खास कारण त्यसै उफ्र्दै भगवान्‌को खुट्टामा आएर खस्यो ।”

“महाराज ! जसरी बतास चल्दा पातलो र चिप्लो धूलो कुनै कारणले चारैतिर छरिएर फैलिन्छ, महाराज ! त्यसरी नै कुनै खास उद्देश्यबिना दुङ्गाको त्यो टुक्रा चट्टानको ठक्कर खानाले उछिट्टिएर त्यसै उफ्र्दै भगवान्‌को खुट्टामा आएर भन्यो, जसको फलस्वरूप ती (देवदत्त) ले धेरै दुःख उठाउनु पन्यो ।”

“ठीक हो भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

९. श्रेष्ठ र अश्रेष्ठ श्रमणका विषयमा प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभयो – आस्त्रवलाई क्षय गर्नाले नै श्रमण हुन्छ । साथै यसो पनि भन्नुभयो कि – चार धर्मले युक्त जो छ, त्यस मनुष्यलाई मान्छेहरुले श्रमण भन्दछन् ।”

“ती चार धर्महरु हुन् – (१) क्षान्ति (सहनशीलता), (२) अल्पाहार, (३) वैराग्य, (४) थोरै आवश्यकता भएको । यी चार धर्महरु त उनीहरुमा पनि पाइन्छ, जसको आस्त्रव क्षीण नभएर पनि कायम रहन्छ । (क) भन्ते नागसेन ! यदि आस्त्रवलाई क्षय गर्नाले नै श्रमण हुन्छ भने, यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि यी चार धर्महरुले युक्त हुनेलाई श्रमण भनिन्छ । (ख) र, यदि यो सत्य हो कि यी चार धर्मले युक्त हुनलाई श्रमण भनिन्छ भने, यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि आस्त्रवलाई क्षय गर्नाले श्रमण हुन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

२०. “महाराज ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – ‘आस्रव क्षय गर्नाले नै श्रमण हुन्छ, फेरि चार धर्मले युक्त हुनेलाई श्रमण भनिन्छ, यी दुवै कुरा सत्य हुन् । महाराज ! चार धर्मले युक्त भएका मानिसहरूलाई लोकमा श्रमण भनी भनेको यी पुद्गलहरूको गुणको कारणले श्रमण भनेको हुन् । आस्रव क्षय भइसकेकालाई श्रमण भनी नभनिएको वचनमा कुनै शङ्खा छैन ।”

“महाराज ! जस्तो कि जल-थलमा उत्पन्न हुने सबै प्रकारका फूलमध्ये वार्षिक फूल (जुही) सबैभन्दा श्रेष्ठ मानिन्छ; तैपनि सबै फूलहरूलाई फूल नै भनिन्छ । महाराज ! जसले क्लेशलाई उपसम (शान्त) गर्न प्रयत्न गर्ने वाला हुन् ती सबैलाई साधारणतः श्रमण भनिन्छ । जसले आफ्नो क्लेशलाई राम्ररी जितिसकेको छ, उनी क्षीणास्रवलाई सर्वश्रेष्ठ श्रमण भनिन्छ ।”

“महाराज ! जति पनि अन्नहरु छन्, ती सबै कामका लागि उपयोगी हुन्छन्, खाने लायक हुन्छन्, शरीरलाई फाइदा दिने हुन्छन् । तर तीमध्ये चामल नै सबैभन्दा श्रेष्ठ ठहरिन्छ । महाराज ! जसले क्लेशलाई उपसम (शान्त) का लागि प्रयत्न गर्ने हुन्छ, उनीहरु सबैलाई साधारणतः श्रमण भनिन्छ । जसले आफ्नो क्लेशलाई राम्ररी जितिसकेको छ, त्यस्ता क्षीणास्रवलाई सर्वश्रेष्ठ श्रमण भनिन्छ ।”

“ठीक हो भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

१०. गुण वर्णन विषयमा प्रश्न

२१. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! यदि अन्य व्यक्तिहरूले मेरो …, धर्मको …, अथवा सङ्को प्रशंसा गरेमा त्यहाँ तिमीहरूले आनन्द, खुसी र हर्षले विभोर भएर प्रफुल्लित हुनु हुँदैन ।’^{१००} तैपनि शैल नामको ब्राह्मणद्वारा आफ्नो साँचो प्रशंसा गरिएपछि स्वयं आनन्दित सौमनस्य भई चित्त उत्तेजित पारी खुसी हुँदै आफ्ना अन्य गुणहरु देखाउँदै भन्नुभयो :-

‘राजहमस्मि, सेल, धर्मराजा अनुत्तरो ।

धर्मेन चक्र वत्तेभि, चक्रं अप्पटिवत्तियंति ॥’

‘म राजा हुँ हे शैल ! अलौकिक धर्म-राजा ,

धर्म-चक्र प्रवर्तन गरें, जसलाई कोही कसैले गर्न सक्दैन ।’^{१०१}

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले साँच्चै भन्नुभएको – ‘भिक्षु हो ! यदि अन्य व्यक्तिहरूले मेरो …, धर्मको …, अथवा सङ्को प्रशंसा गरेमा त्यहाँ तिमीहरूले आनन्द, खुसी र हर्षले विभोर भएर प्रफुल्लित हुनु हुँदैन भन्ने कुरा सत्य हो भने, शैलको कुरो भूटो ठहरिन्छ । यदि शैलको कुरो …

सत्य हो भने, भिक्षुहरु हो ! यदि अन्य व्यक्तिहरुले मेरो …, धर्मको …, अथवा सङ्घको प्रशंसा गरेमा त्यहाँ तिमीहरुले आनन्द, खुसी र हर्षले विभोर भएर प्रफुल्लित हुनु हुँदैन भन्ने कुरा असत्य हुन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त ?”

२२. “महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थ कुरा भन्नुभएको – ‘भिक्षु हो ! यदि अन्य व्यक्तिहरुले मेरो …, धर्मको …, अथवा सङ्घको प्रशंसा गरेमा त्यहाँ तिमीहरुले आनन्द, खुसी र हर्षले विभोर भएर प्रफुल्लित हुनु हुँदैन’ भन्ने कुरा र यो पनि सत्य कुरो हो कि शैल नामक ब्राह्मणद्वारा आफ्नो साँचो प्रशंसा गरिँदा उहाँ स्वयं आनन्दविभोर भएर फुल्नुभएको थियो अनि आफ्ना अन्य गुण देखाउँदै भन्नुभएको थियो – ‘म राजा हुँ हे शैल ! अलौकिक धर्म-राजा, धर्म-चक्र प्रवर्तन गरे, जसलाई कोही कसैले गर्न सक्दैन ।’

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

११. अहिंसानिग्रह विषयमा प्रश्न

२३. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यो भन्नुभएको छ – ‘लोकमा कसैको हिंसा नगरी प्रेमपूर्वक एक आपसमा हेलमेल गरेर बस ।’”^{१०२}

“साथै यसो पनि भनिएको छ – ‘जो दण्ड दिन योग्य छन्, उनीहरुलाई दण्ड देऊ; जो साथ दिन योग्य छन्, उनीहरुलाई साथ देऊ । भन्ते नागसेन ! दण्ड दिनुको अर्थ हात काटिदिनु, खुद्दा काटिदिनु, मारी दिनु, भ्यालखानामा जाक्नु, मार्नु, कुट्नु वा देशनिकाला गरिदिनु । भगवान्‌ले यो कुरो भन्नु हुँदैन थियो र उहाँ भन्न पनि सक्नुहुन्न ।’

(क) “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यो पनि भन्नुभएको छ – ‘लोकमा कसैको हिंसा नगरी प्रेमपूर्वक एक आपसमा हेलमेल गरेर बस ।’ त्यसो हो भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि ‘जो दण्ड दिन योग्य छन्, उनीहरुलाई दण्ड देऊ र (ख) यदि उहाँले जसलाई दण्ड दिन योग्य छ, उनीहरुलाई दण्ड देऊ … भन्ने कुरो साँचो हो भने, लोकमा कसैको हिंसा नगरी प्रेमपूर्वक एक आपसमा हेलमेल गरेर बस भन्ने कुरा असत्य हुन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न हो, जुन तपाईंको सामु राखेको छु । तपाईं यसलाई स्पष्ट गर्नु होला ?’

२४. “महाराज ! भगवान्‌ले यो कुरो ठीकै भन्नुभएको छ – ‘लोकमा कसैको हिंसा नगर … र यसो पनि भन्नुभएको छ, कि – ‘जसलाई दण्ड दिन योग्य छ, उसलाई दण्ड देऊ, जसलाई साथ दिन योग्य छ, उनीहरुलाई साथ देऊ । कसैको हिंसा नगरी प्रेमपूर्वक आपसमा हेलमेल गरेर बस्नु ।’”

“महाराज ! सबै बुद्धहरुको यही उपदेश हो, यही धर्मदेशना हो । अहिंसा त धर्मको प्रधान लक्षण हो । बुद्धको यो स्वाभाविक वचन हो । महाराज ! अनि जो उहाँले भन्नुभएको छ – ‘जसलाई

दण्ड दिन योग्य छ … ।’ महाराज ! यसको मतलब यो हो कि उद्धत चित्तलाई साम्य पार्नुपर्छ, शान्त भएको चित्तलाई सोही रूपमा राख्नुपर्छ, अकुशल चित्त (खराब विचार) लाई दबाउनुपर्छ, कुशल चित्तलाई (राम्रो विचारलाई) बढाउनुपर्छ, असंयमित (अनुचित) मनलाई रोक्नुपर्छ, संयमित मनलाई वृद्धि गर्नुपर्छ, मिथ्या आचारण (भूटो सिद्धान्त) लाई दबाउनुपर्छ, सम्यक् आचरणलाई वृद्धि गर्नुपर्छ, अनार्य भावलाई दबाउनुपर्छ, आर्य भावलाई वृद्धि गर्नुपर्छ; चोरलाई वशमा राख्नुपर्छ, साधुलाई कायमै राख्नुपर्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! हो, अब तपाईंले मेरो कुरा बुझ्नुहुन्छ । म जे सोध्न चाहन्ये त्यसको अर्थ निस्केर आउन लाग्यो । भन्ते ! यो ठीक हो कि चोरलाई वशमा राख्नुपर्छ । तर कसरी ?” “महाराज ! चोरलाई कसरी वशमा राख्नुपर्छ – यदि उसलाई गाली गर्न उचित छ भने गाली गर्नुपर्छ, दण्ड दिन उचित छ भने दण्ड दिनुपर्छ, देशबाट निकाला गर्न उचित छ भने देशनिकाला गर्नुपर्छ र यदि फाँसी दिन उचित छ भने फाँसी दिनुपर्छ ।” “भन्ते ! जुन चोरलाई फाँसी दिने कुरो छ, के त्यो तथागतहरुको अनुकूल छ ?” “छैन महाराज !” “त्यसो हो भने तथागतहरुका अनुसार कसरी दमन गर्नुपर्छ ?”

“महाराज ! जुन चोरलाई फाँसी दिइन्छ, सो तथागतहरुको अनुमतिले होयन, वरु उसको आफ्नै कारणले । महाराज ! के धर्मले यस्तो अनुमति दिन्छ कि कोही बुद्धिमान् मानिसले कुनै निर्दोष व्यक्तिलाई, जो सङ्कमा हिँडिरहेकोछ, विनाकारण समातेर मारी देओस् ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! के कारणले दण्ड नदिएको हो त ?” “भन्ते ! किनभने उसले कुनै अपराध गरेकै छैन ।” “महाराज ! यसरी नै, तथागतहरुको अनुमतिले जसरी चोरहरुलाई अनुमति दिइनै, तर उनीहरुको आफ्नै कारणले । त्यसो भए के यसबाट तथागतलाई कुनै दोष लाग्छ ?” “लाग्दैन भन्ते !”

“महाराज ! तपाईंले तथागतको उपदेश सदा उपयुक्त नै हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुभएकै होला ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

१२. भिक्षु प्रणामितको (स्थविरहरूको निष्काशन) विषयमा प्रश्न

२५. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो कि – ‘मेरो मनमा न कुनै रिस छ न कुनै डाहा ।’^{१०३} फेरि पनि उहाँले स्थविर सारिपुत्र र महामौद्गल्यायनलाई सारा परिषद्सहित आफ्नो विहारबाट निकाला गर्नुभएको थियो^{१०४} (क) भन्ते ! के भगवान्‌ले रिस गरेर वा सन्तोषले उनीहरुलाई निकाली दिनुभएको थियो ? सो भन्नुहोस् । भन्ते ! यदि उहाँले रिसाएर उनीहरुलाई निकाली दिनुभएको थियो भने, यो कुरो सिद्ध हुन्छ कि बुद्ध पनि रिसबाट जोगिनुभएको छैन । (ख) र, यदि सन्तोषपूर्वक निकाली दिनुभएको भए, यसको कुनै कारण छैन कि त्यसै विनासिति निकाली दिनुभएको हो । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

२६. पृथ्वीको उपमा “महाराज ! भगवान्‌ले रिस गरेर उनीहरुलाई निकाला गर्नुभएको थिएन । महाराज ! जब कुनै जरामा, ठुटोमा, दुङ्गामा, काठमा वा उबडखाबड जमिनमा ठेस लागेर लड्छ भने के महापृथ्वीले नै रिस गरेर उसलाई लडाइदिन्छ ?” “लडाउदैन भन्ते !” “पृथ्वीलाई न त रिस उठ्छ, न प्रसन्नता नै हुन्छ । पृथ्वीलाई न कसैसँग प्रेम छ, न ईर्ष्या । आफै लापरवाहीले मानिसहरु ठेस लागेर लड्छन् ।” “महाराज ! यसरी भगवान्‌लाई न त रिस उठ्छ, न प्रसन्नता नै हुन्छ । बुद्ध प्रेम र ईर्ष्याको प्रश्नबाट छुटिसकेको हुनुहुन्छ । उहाँको सबै क्लेश नष्ट भइसकेका हुन्छन् । भिक्षुहरु त आफै कामले गर्दा निष्काशित गरिएका थिए ।”

समुद्रको उपमा “महाराज ! महासमुद्रले आफूमा कुनै शब राख्न दिँदैन । यदि कुनै शब वीच समुद्रमा पर्न आउँछ भने, त्यसले चाँडै नै किनारा लगाएर जमिनमा छाडिदिन्छ । महाराज ! त्यसो भए के समुद्रले रिस गरेर यसो गर्दै ?” “गर्दैन भन्ते ! समुद्रलाई न त रिस उठ्छ, न प्रसन्नता नै हुन्छ । समुद्रलाई न त कसैसँग प्रेम छ, न कसैसँग ईर्ष्या ।” “महाराज ! यसरी बुद्धलाई न त रिस उठ्छ, न प्रसन्नता नै हुन्छ । बुद्ध प्रेम र ईर्ष्याको प्रश्नबाट छुटिसकेका हुन्छन् । उहाँको सबै क्लेश नष्ट भइसकेका हुन्छन् । उहाँ सम्यक्सम्बुद्ध भइ सक्नुभएको छ । ती भिक्षुहरु आफै कारणले बाहिर निकालिएका थिए । महाराज ! जसरी ठेस लागेर कोही लड्छ, कुनै मानिस बुद्धशासनमा कुनै न कुनै गल्ती गर्नाले उसलाई निकालिन्छ ।”

“महाराज ! जसरी महासमुद्रले आफ्नो माभमा परेको शबलाई बाहिर प्याँकिदिन्छ; त्यसरी नै, बुद्धशासनमा कुनै गल्ती गर्नाले उसैलाई निकालिन्छ । महाराज ! जुन भगवान्‌ले ती भिक्षुहरुलाई निष्कासन गर्नुभएको थियो, उनीहरुको भलाइ होस् भन्ने विचारले उनीहरुकै हित गर्नका लागि उनीहरुको सुखका लागि उनीहरुलाई नै पवित्र तुल्याउनका लागि । यसो गर्नाले उनीहरु जम्न लिन, बूढा हुन, रोग लाग्न र मर्नबाट मुक्त हुन्छन् – यही विचार गरेर भगवान्‌ले उनीहरुलाई निकालिदिनुभएको थियो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

४. सर्वज्ञतावर्ग

१. अद्विकर्म विषयमा प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभयो – ‘भिक्षु हो ! मेरो शासनमा ऋद्धिमान् भिक्षु श्रावकहरुमध्ये महामौद्गल्यायन सर्वश्रेष्ठ छ ।’^{१०५} यसमा स्थविर भईकन पनि उहाँ (चोहरुको घेरामा परेर) लट्टीले कुटिएर टाउको फुटेर, हाडहरु चूरचूर भएर अनि मासु र नसा पिसिएर परिनिर्वाणलाई प्राप्त गर्नुपर्यो ।^{१०६} (क) भन्ते नागसेन ! यदि महामौद्गल्यायन साँच्चै एकदम ऋद्धिमान् भिक्षु थिए भने यो कुरो साँचो हो कि यसरी लट्टीले कुटिएर उहाँको परिनिर्वाण भएको कुरा असत्य हुन्छ । (ख)

र, यदि फेरि यसरी लट्टीले कुटिएर उहाँको परिनिर्वाण भएको कुरा सत्य हो भने, उहाँ एकदम ठूलो ऋद्धिमान् भिक्षु हुनुहुन्छ भन्ने कुरो असत्य हो । ऋद्धिबलले त कुनै पुरुष देव र मनुष्यसहित सबै लोकलाई शरण दिन सक्ने हुन्छ भने उहाँले ऋद्धिबलद्वारा आफै हत्या किन रोक्न सक्नु भएन त ? यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

२. “महाराज ! भगवान्‌ले ठीकै भन्नुभएको हो – ‘भिक्षु हो ! मेरो ऋद्धिमान् भिक्षु श्रावकहरुमध्ये महामौद्गल्यायन सबैभन्दा श्रेष्ठ छ’ र यो पनि सत्य हो कि उहाँ लट्टीले कुटिएर टाउको फुटेर, हाडहरु चूरचूर भएर अनि मासु र नसा पिसिएर परिनिर्वाणलाई प्राप्त गर्नुपर्यो । तर उहाँको पूर्वजन्मको फलको कारणले भएको थियो ।” “भन्ते नागसेन ! ऋद्धिमान् पुरुषको ऋद्धिबल र कर्मफल दुवै नै अचिन्तनीय छ । होइन त ? त्यसो भए अचिन्तनीयबाट अचिन्तनीयलाई किन रोक्न सक्नु भएन ? भन्ते ! जसरी एउटा अमिलो (कपित्थ) फललाई पर्याकेर अर्को फललाई भार्न सकिन्छ, त्यसरी नै एक अचिन्तनीयको बलले अर्को अचिन्तनीयलाई किन रोक्न सकिएन ?”

“महाराज ! जसरी अचिन्तनीय विषयहरुमध्ये पनि एउटा अर्कोभन्दा बढी शक्तिशाली हुन्छ । संसारमा सबै राजाहरुलाई राजा नै भनिन्छ । तर तीमध्ये कुनै एकजना सबैभन्दा बलशाली वा शक्तिशाली हुन्छ । उसले सबैलाई आफ्नो वशमा पार्छ, उसले भनेको आज्ञालाई सबैले मान्दछन् । महाराज ! यसरी नै, सबै अचिन्तनीय विषयहरु उही हुँदाहुँदै पनि आफ्नो कर्मको फलले सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्दछ; जसले अरुलाई दबाएर स्वयं माथि आउँछ कर्मफल पुष्ट भएपछि अन्य कर्महरुको कुनै सीप लाग्दैन ।” (क)

“महाराज ! यहाँ जसरी एउटा मानिसले कुनै अपराध गर्दछ भने, उसलाई आमा-बाबु, या दाजु-भाइ दिदी-बहिनी नाताकुटुम्ब वा साथीहरुले उसलाई बचाउन सक्दैनन् । राजाले नै उसप्रति न्याय गर्न सक्छ … । त्यसो के कारणले ? त्यही मानिस अपराधी बन्नाले ।”

“महाराज ! त्यसरी नै, सबै अचिन्तनीय विषयहरु एक भएको हुनाले पनि मानिसहरुको कर्मफलले सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्दछ, जसले अर्कालाई दबाएर त्यो स्वयं माथि आउँछ । कर्मफल पुष्ट रहनाले अन्य कर्मको केही लाग्दैन ।” (ख)

“महाराज ! जसरी जङ्गलमा आगो लाग्नाले त्यहाँ हजारौं गाग्रो पानी खन्याएमा पनि त्यसबाट आगो निभाउन सकिन्न । जे भए पनि आगो बढ्दै जान्छ । यसको के कारण हो ?” “आगो निकै चहकिलो भएको हुनाले ।” “महाराज ! यसरी सबै अचिन्तनीय … । महाराज ! त्यसैले आफ्नो कर्मफलले गर्दा लट्टीले चुटिए पनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको ऋद्धिबल त्यसै कायमै रह्यो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! कुरो यही हो । म यसलाई मान्दछु ।”

२. धर्मविनयप्रतिष्ठन्ता विषयक प्रश्न

(प्रातिमोक्ष उपदेश भिक्षुहरू एक आपसमा लुकेर किन गर्दैन्)

३. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्तुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! तथागतले भन्तुभएको – धर्म र विनय प्रकट भएपछि नै चम्कन्छ लुकाएर होइन ।^{१०७} तैपनि प्रातिमोक्षको उद्देश (उपदेश) लुकाएर नै गरिन्छ; समग्र विनयपिटकलाई लुकाएर राखिन्छ ।’^{१०८} भन्ते नागसेन ! यदि बुद्धशासनलाई युक्त र अनुकूल भएर हेत्यौं भने, विनय-प्रज्ञपितलाई खोलि दिन नै बेस हुन्छ । त्यो किन ? किनकि त्यसमा केवल शिक्षा, संयम, नियम, शील, राम्रा राम्रा गुण तथा पवित्र आचारबारे नै कुराहरु गरिएको छ, जो उपयुक्त छन्, धर्म सिकाउनेहरु छन् अनि जसले मुक्तितिर लैजान्छन् ।”

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले यथार्थमा यसो भन्तुभएको छ कि – ‘भिक्षु हो ! तथागतले उपदेश दिनुभएको धर्म र विनय खुल्नाले प्रकट गर्नाले नै चम्कन्छ लुकाएर होइन’ भन्ने कुरा सत्य हो भने प्रातिमोक्षका उद्देश लुकाएर गर्नु गल्ती हो, (ख) र, यदि प्रातिमोक्षका उपदेश र विनयपिटक लुकाउनु ठीक हो भने भगवान्‌ले भन्तुभएको यो कुरा असत्य ठहरिन्छ – ‘भिक्षु हो ! बुद्धका धर्म र विनय प्रकट हुनाले नै चम्कन्छ लुकाएर होइन ।’ यो पनि दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

४. “महाराज ! भगवान्‌ले यो ठीक भन्तुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! बुद्धका धर्म र विनय प्रकट भएपछि नै चम्कन्छ, लुकाएर होइन ।’ फेरि यसो पनि भन्तुभएको छ कि प्रातिमोक्षको उद्देश लुकाएर गर्नुपर्छ र विनयपिटकलाई पनि लुकाएर राख्नुपर्छ । किन्तु, यी सबै देखि लुकाएर राखिन्न; केही खास केही मानिसहरुदेखि नै लुकाइन्छ ।”

विनय-पिटकलाई लुकाएर राख्नुको कारण

“महाराज ! भगवान्‌ले तीन कारणले उनीहरुबाट लुकाएर प्रातिमोक्ष उपदेशको अनुमति दिनुभएको छ – (१) तथागतहरुको वंश परम्परादेखि चलि आएकोले (२) धर्मको गौरवको विचारले र (३) भिक्षु भूमिको गौरवको विचारले ।”

१. “कसरी पूर्व तथागतहरुको वंश परम्परा देखि चलि आएको थियो, जसले गर्दा प्रातिमोक्षको उद्देश केही व्यक्तिहरुमै लुकाएर उपदेश गर्नुपर्छ ?” “महाराज ! पूर्व तथागतहरुको परम्परा चलि आइरहेको छ कि प्रातिमोक्षको उपदेश भिक्षुहरुले आपसमा लुकाएर गर्नुपर्छ, अरुका सामु होइन । महाराज ! क्षत्रियको माया क्षत्रियहरुसँग नै रहन्छ । संसारभरिका क्षत्रियमा यो चलि आएको कुरा हो; अरुवाट यो कुरो लुकाइएको हुन्छ ।”

“महाराज ! यसरी नै, पहिलेका सबै तथागतहरुको वंशपरम्परा हो – प्रातिमोक्षको उद्देश भिक्षुहरुले आपसमा नै लुकाएर गर्नुपर्छ, अरुहरुका सामु होइन ।”

बुद्धकालका सम्प्रदायहरु

“महाराज ! जस्तै संसारमा अनेक प्रकारका सम्प्रदाय (गण) हरु छन्, जस्तै – मल्ल, अतोण, पर्वत, धर्मगिरि, ब्रह्मागिरि, नटक, नृत्यक, लङ्घक, पिशाच, मणिभद्र, चन्द्र, सूर्य, श्रीदेवता, कालिदेवता, शैव, वासुदेव, घनिका, असिपार्श भद्रिपुत्र । यी सबैका आफ्ना केही न केही रहस्य रहन्छ नै; जो उनीहरु आपसमा लुकाएर राख्छन् । अरुहरुलाई थाहा हुँदैन । पहिलेका सबै तथागतहरुको वंश परम्परा हो … । महाराज ! प्रातिमोक्ष उपदेश भिक्षुहरुले आपसमै लुकाएर गर्नुपर्छ, अरुहरुका सामु होइन ।”

२. “धर्मको गौरवबाट प्रातिमोक्षका उपदेशहरुलाई किन आपसमा लुकाएर गर्नुपर्छ ?” “महाराज ! धर्म एकदमै गौरवपूर्ण र भारी छ । एउटा धर्म जान्नेले अर्को धर्मको व्याख्या गर्न त्यसको अगाडि र पछाडिको कुरा बुझेन भने सम्भाउन सकिन्न । उसैले यस्ता कुराहरु ठीक तवरले सम्भन बुझ्न सक्छ जसको केही अगाडि पछाडिका कुरा जानेको होस् । कतै यो धर्म यति सारयुक्त र उच्च छ कि अगाडि पछाडि नजान्ने व्यक्तिहरुको हातमा परेमा ऊ निन्दा र अपमानका भागी नहोस्; कहीं कतै व्यक्तिहरुले उसको गिल्ला नगरोस्; कतै मानिसहरु उसलाई खराब र नीच नसम्भोस्; कहीं यो धर्म यति सारयुक्त र उच्च रहेर दुर्जनहरुको हातमा परेर निन्दा र अपमानको भागी नहोस्; कहीं कतै मानिसहरुले यसको गिल्ला नगरून; कहीं मानिसहरुले यसलाई खराब र नीच नभन्न । यस विचारले प्रातिमोक्षको उपदेश भिक्षुहरु एक आपसमा लुकाएर गर्नुपर्छ, अरुका सामु होइन ।”

“महाराज ! जस्तै – श्रेष्ठ, उत्तम, अप्राप्य, सुन्दर र असल जातिको रातो चन्दा (श्रीखण्ड) पनि चण्डालहरुको गाउँमा पर्दा निन्दित र अपमानित हुन्छ, उनीहरु यसको गिल्ला गर्छन्, यसलाई तुच्छ र बेकार ठाञ्छन् । महाराज ! त्यसरी नै, यो धर्म यति सारयुक्त र उच्च भएर पनि कतै अगाडि पछाडि नजान्ने दुर्जनहरुको हातमा परेर निन्दा र अपमानको भागी नहोस्; कतै मानिसहरुले यसको गिल्ला गरेखै नहोस्; कतै मानिसहरुले यसलाई खराब र नीच नभन्न थालून् । यो धर्म यति सारयुक्त र उच्च हुँदाहुँदै दुर्जनहरुको हातमा परेर निन्दा र अपमानको भागी नहोस्; कहीं कतै मानिसहरुले यसको हाँसो नउडाउन थालून्; कतै मानिसहरुले यसलाई खराब र नीच नभन्न थालून् । यस विचारले भिक्षुहरुले एक आपसमा प्रातिमोक्षको उपदेश लुकाएर गर्नुपर्छ, अरुका सामु होइन ।”

३. “भिक्षु भूमि (पद) को गौरवको विचारले प्रातिमोक्षको उपदेश किन आपसमा लुकाएर गर्नुपर्छ ?” “महाराज ! भिक्षुभाव, अतुल्य, अत्यन्त श्रेष्ठ र अमूल्य छ । कसैले पनि यसलाई न तौलन सक्छ, न अड्कल गर्न सक्छ, न मूल्याङ्कन नै गर्न सक्छ । कतै यो भिक्षुभाव अरुहरुको बराबरीमा नजाओस् भन्ने विचारले भिक्षुहरुले एक आपसमै नै लुकाएर प्रातिमोक्षको उपदेश गर्नुपर्छ, अरुका सामु होइन ।”

“महाराज ! जसरी सबैभन्दा असल वस्तुहरु – कपडा, ओछ्यान, हाती, घोडा, रथ, सुन, चाँदी, मणि, मोती, स्त्री, रत्न आदि अथवा सबैभन्दा महँगो रक्सी (सुरा) राजाहरुले नै पाउँछन् । महाराज ! त्यसरी नै बुद्धले भन्नुभएको जति शिक्षाहरु छन् ती सबै आचार, संयम, शील, संवर

इत्यादि सद्गुण सबै भिक्षु-सङ्घलाई नै प्राप्त हुन्छ । यसरी भिक्षु भूमि (पद) को गौरवको विचारले प्रातिमोक्षको उपदेश भिक्षुहरूले एक आपसमा लुकाएर गर्नु राम्रो हो, अरुका सामु होइन ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

३. मिथ्या भाषणको गरुत्व-लघुत्व

५. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको हो कि – ‘जानेर बुझेर असत्य बोल्नु पाराजिक दोष लाग्छ ।’ फेरि यसो पनि भनिएको छ – ‘जानेर बुझेर असत्य बोल्नुमा लघु आपत्ति (कम दोष) लाग्दछ, जुन कुनै अर्को भिक्षुका सामु स्वीकार गर्नुपर्छ ।’ भन्ते नागसेन ! के कारण हो कि एउटा भूटो बोल्दा सङ्घबाट निकाला गरिन्छ र अर्को भूटो बोलदा उसले क्षमा पाउँछ ?”

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले साँच्चै भन्नुभएको हो कि – जानेर बुझेर भूट बोल्नु पाराजिक दोष सत्य हो, भने उहाँको यो भनाई मिथ्या सिद्ध हुन्छ कि जानेर बुझेर भूटो बोल्नमा कम दोष लाग्छ, जो कुनै अर्को भिक्षु सामु स्वीकार गर्नुपर्छ । (ख) र, यदि जानेर बुझेर भूटो बोलनमा कम दोष लाग्छ भन्ने कुरा सत्य हो भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि जानेर बुझेर भूटो बोल्नु पाराजिक दोष हो । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

६. “महाराज ! भगवान्‌ले ठीक भन्नुभएको छ – जानेर बुझेर भूट बोल्नुमा पाराजिक दोष लाग्छ । उहाँले यो पनि भन्नुभएको छ कि – जानेर बुझेर भूट बोल्नुमा कम दोष लाग्छ जो कुनै अर्को भिक्षुका सामु स्वीकार गर्नुपर्छ । दुवै ठीक छ ।”

“महाराज ! विषयको विचारले भूटो बोल्नु दुई प्रकारका हुन्छन् – (१) भारी र (२) हल्का । महाराज ! तपाईं के विचार गर्नुहुन्छ – यदि एउटाले अर्कोलाई एक थप्पड वा मुक्का (घुस्सा) हान्दा तपाईं उसलाई के दण्ड दिनुहुन्छ ?” “भन्ते नागसेन ! यदि उसले भन्छ कि – ‘म क्षमा गर्दिन’, हामी उसलाई एक कार्षापण (त्यस समयको पैसा) जरिमाना गराउँदछौं ।” “महाराज ! यदि त्यो मान्छेले तपाईंलाई एक थप्पड या मुक्का हान्यो भने तपाईं उसलाई के दण्ड दिनुहुन्छ ?” “भन्ते ! म उसका हात र खुट्टा काटिदिन्छु, जिउँदै छाला काढ्छु । उसको सर्वस्व हरण गरिदिन्छु, उसको सम्पत्ति, घर, जग्गा आदि जफत गरिदिन्छु, उसको परिवारमा दुवैतिर का सात पुस्तासम्म जति आफन्तहरु छन्, ती सबैलाई मारिदिन्छु ।”

“महाराज ! यहाँ यो कस्तो कुरो हो, के कारण हो कि एक ठाउँमा त थप्पड हान्नाले एक कार्षापण मात्र जरिमाना गरे पुग्छ भने अर्को ठाउँमा हात काटिन्छ, खुट्टा काटिन्छ, जिउँदै छाला काढिन्छ, उसको सर्वस्व हरण गरिन्छ, उसको सम्पत्ति, घर, जग्गा जफल गरिन्छ, उसको परिवारमा दुवैतिर का सात पुस्तासम्म जति पनि आफन्तहरु छन्, सबैलाई मारिन्छ ।”

“भन्ते ! दुवै मानिसमा भेद भएको हुनाले ।”

“महाराज ! यसरी नै विषयको विचारले भूटो बोल्नु दुई किसिमका हुन्छन् – (१) भारी र (२) हल्का ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

४. बोधिसत्त्वको धर्मता (स्वभाव) बारे प्रश्न

६. “भन्ते नागसेन ! धर्मका कुरा बताउदै भगवान्‌ले धर्मताका विषयमा भन्नुभएको छ कि – ‘बोधिसत्त्वका आमा-बुबा पहिलेदेखि नै निश्चित हुन्छन् । कुन रुखको मन्त्रर बुद्धत्व प्राप्त गर्ने हुन् – सो पनि पहिलेदेखि नै निश्चित हुन्छ, को को अग्रश्रावकहरु हुन्छन्, यो पनि पहिलेदेखि नै निश्चित रहन्छ, र उपस्थापक (भगवान्‌लाई सेवा गर्ने) को हुन्छ, सो पनि पहिलेदेखि नै निश्चित भउको हुन्छ ।’ साथै, तपाईंहरु यसो भन्नुहुन्छ कि – ‘तुषित लोकमा रहँदा नै बोधिसत्त्वले यी अष्ट महाअवलोकन (आठ मुख्य-मुख्य कुरा) हरु हेर्नु हुन्छ – (१) मनुष्यलोक (पृथ्वी) मा जन्म लिन कुन उचित काल (समय) हो, त्यो हेर्नु हुन्छ, (२) कुन द्वीपमा जन्म लिनुपर्ने हो, त्यता पनि हेर्नु हुन्छ, (३) कुन देशमा जन्म लिनुपर्ने हो, त्यो पनि हेर्नु हुन्छ, (४) कुन कुलमा जन्म लिनु पर्ने हो, त्यो पनि हेर्नु हुन्छ, (५) को आमा हुनेछिन, सो पनि हेर्नुहुन्छ, (६) कति आयु हुनेछ, त्यो पनि हेर्नुहुन्छ, (७) कति समयसम्म गर्भमा बस्नुपर्ने हो, सो पनि हेर्नुहुन्छ र (८) कहिले घरबार छाडेर जानुपर्ने हो, त्यो पनि हेर्नुहुन्छ ।’ भन्ते नागसेन ! जबसम्म ज्ञान परिपक्व हुँदैन, तबसम्म यस्तो कुनै कुरो थाहा हुँदैन । ज्ञान परिपक्व भएपछि एक क्षण पनि टिक्न सकिन्न । यस्तो कुनै पनि कुरो छैन, जो ज्ञान परिपक्व भएपछि बुभन नसकियोस् । अनि त उहाँ बोधिसत्त्वले कुल हेर्नुपर्ने के खाँचो कि – ‘म कुन कुलमा जन्मुँला ? (क) भन्ते ! यदि बोधिसत्त्वका आमा-बुबा पहिलेदेखि नै निश्चित रहन्छन् भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि उनीहरु कुलबारे विचार गर्दैन् कि कुन कुलमा जन्म लिनुपर्ला । (ख) र, यदि उनीहरु यो सोच्छन् कि कुन कुलमा जन्म लिनुपर्ला, त यो कुरो असत्य ठहरिन्छ कि उनका आमा-बाबु पहिलेदेखि नै निश्चित हुन्छन् । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?’

८. “महाराज ! बोधिसत्त्वका आमा-बाबु पहिलेदेखि नै निश्चित हुन्छन्, यो कुरो एकदम ठीक हो र, यो पनि ठीक हो कि उहाँले तुषित लोकमा रहँदा यो हेर्नुहुन्छ कि ‘कुन कुलमा जन्म हुनेछ, कुनचाहिँ कुल हो? हुने आमा-बाबु क्षत्रिय हुनेछन् वा ब्राह्मण ?’ यसरी कुललाई पनि हेर्नु हुन्छ ।”

“महाराज ! आठ कुराहरु ती हुनुभन्दा पहिले नै हेर्नुपर्ने हुन्छ । कुनचाहिँ आठ करा ? (१) श्रेष्ठीले आफ्नो माल-सामान बिक्री गर्नुभन्दा पहिलेदेखि नै हेर्नुपर्ने हुन्छ । (२) हातीले खुद्दा चाल्नुभन्दा पहिले नै सुँडले अगाडिको जमीनबारे अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ । (३) गाडावानले अनजान नदी तर्नु अगावै सो हेर्नुपर्ने हुन्छ । (४) बोटेले तीरमा पुग्नभन्दा पहिले सो हेर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसपछि आफ्नो ढुङ्गालाई त्यतातिर लैजानुपर्ने हुन्छ । (५) वैद्यले उपचार थाल्नुभन्दा पहिले नै रोगीको स्थिति हेर्नुपर्ने हुन्छ । (६) बाँसको पुल पारि पुग्नु भन्दा पहिले नै हेर्नु पर्ने हुन्छ, कि त्यो बलियो छ कि छैन

। (७) भिक्षुले भोजन गर्नु अगावै हेनु पर्ने हुन्छ कि-सूर्य कहाँसम्म पुरयो । (८) बोधिसत्त्वले पहिले कुललाई हेनुपर्ने हुन्छ – ब्राह्मण कुल वा क्षत्रिय कुल ? महाराज ! यस्ता आठ कुरालाई काम हुन अगावै बुझन बेस हुन्छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

५. आत्महत्याविषयक प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! भगवान्ले यसो भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! आत्महत्या गर्न हुँदैन, जसले त्यसो गर्दै उसलाई विनयअनुसार दोषी ठहराइन्छ ।’ फेरि तपाईंहरु यसो पनि भन्नुहुन्छ कि – ‘आफ्ना शिष्यहरुलाई भगवान्ले जुनसुकै विषयमा उपदेश दिँदा भन्नुहुन्थ्यो, सधैं नै अनेक प्रकारको जन्म लिने, बूढा हुने, विमार हुने र मृत्युबाट छुट्कारा पाउनका लागि नै भन्नुहुन्थ्यो, यसबाट छुट्कारा पाउनेहरुको भगवान्ले निकै प्रशंसा गर्नुहुन्थ्यो ।’

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्ले यथार्थमा आत्महत्या गर्न रोक्नुभएको थियो भने यो कुरो असत्य ठहरिन्छ कि आफ्ना शिष्यहरुलाई जुनसुकै विषयमा उपदेश दिँदा भन्नुहुन्थ्यो, सधैं अनेक प्रकारको जन्म लिनु, बूढो हुनु, रोगी हुनु र मृत्युबाट छुट्कारा पाउनका लागि नै भन्नुहुन्थ्यो (ख) र, यदि यो ठीक हो कि भगवान्ले आफ्ना शिष्यहरुलाई जुनसुकै समयमा उपदेश दिँदा भन्नुहुन्थ्यो, त्यसमा सदैव अनेक प्रकारले जन्म लिनु, बूढो हुनु, रोगी हुनु र मृत्युबाट छुट्कारा पाउनका लागि भन्नुहुन्थ्यो, भने यो कुरो असत्य ठहरिन्छ, कि उहाँले आत्महत्या गर्नका लागि निषेध गर्नुभएको थियो । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

१०. “महाराज ! भगवान्ले ठीक भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! आत्महत्या गर्नु हुन्न । जसले गर्दै, उसलाई विनयको अनुसार दोषी ठहराइन्छ ।’ हाम्रो भनाइ पनि ठीकै हो कि ‘आफ्ना शिष्यहरुलाई भगवान्ले जुनसुकै विषयमा उपदेश दिँदा भन्नुहुन्थ्यो, सधैं अनेक प्रकारले जन्म लिनु, बूढा हुनु, रोगी हुनु र मृत्युबाट छुट्कारा पाउनको लागि नै भन्नुहुन्थ्यो । महाराज ! भगवान्ले यसरी निषेध गर्ने र बताउने कारण छ ।”

“भन्ते नागसेन ! यहाँ कुन कारण हो जसबाट भगवान्ले एक ठाउँमा निषेध गर्नुभएको थियो र अर्को चाहिँ बताउनुभयो ।” “महाराज ! प्राणीहरुको क्लेशरूपी विषलाई विनाश गर्न शीलवान् हुनु सबैभन्दा असल ओखतीमूलो हो । क्लेशरूपी रोगलाई हटाउन शीलवान् हुनु सबैभन्दा राम्रो औषधी हो । क्लेशरूपी धूलोलाई सफा गर्नका लागि शीलवान् हुनु सबैभन्दा असल पानी हो । सबै सम्पत्तिहरु प्राप्त गर्नका लागि शीलवान् हुनु सबैभन्दा असल मणि हो । चार ओघहरु (बाढ) काम ओघ,^{१०९} भव ओघ,^{११०} अविद्या ओघ,^{१११} र दिव्यी ओघ^{११२} (मिथ्यादृष्टि) लाई पार गर्नका लागि शीलवान् हुनु सबैभन्दा उपयुक्त साधन हो । तीन प्रकारको आगो (लोभ, द्वेष, मोह) को तापलाई मेट्न शीलवान्

हुनु सबैभन्दा असल वायु हो । मानिसको मनोरथ पूर्ण गर्न शीलवान् हुनु बादलसरि हो । असलभन्दा असल शिक्षापद दिनका लागि शीलवान् हुनु आचार्यभै हो । निरापद मार्ग बताउन शीलवान् हुनु पथप्रदर्शक हो । महाराज ! यसरी शीलवान् को गुणसमूह अनन्त छ । शीलवान् सबै जीवहरूलाई वृद्धि गर्ने हुन्छ । सबैमा निकै निग्रह गरेर भगवान्‌ले यस शिक्षापदको उपदेश दिनुभएको थियो— ‘भिक्षु हो ! आत्माहत्या गर्न हुँदैन । जसले गर्दै, उसलाई विनयअनुसार दोषी ठहराइन्छ ।’ यही कारण हो जसबाट भगवान्‌ले यसलाई निषेध गर्नुभएको थियो ।”

“महाराज ! परलोकको विषयमा पायासि राजालाई बताउँदै विचित्रवक्ता स्थविर कुमार काश्यपले भन्नुभएको छ — ‘राजन ! शीलवान् र धर्मात्मा श्रमण वा ब्राह्मण बाँचुन्जेल मानिसहरूको भलोमा लागेका हुन्छन्, मानिसहरूलाई सुखको बाटो बताइरहन्छन्, मानिसहरूप्रति कृपा गरिरहन्छन् अनि देवता र मानिसहरूका काम, कल्याण र सुखमा सहायक हुन्छन् ।’^{११३}

“के कारणले उहाँले जन्म इत्यादिबाट छुट्कारा पाउन बताउनुभएको थियो ?” “महाराज ! जन्म लिनु पनि दुःख हो, बूढो हुनु पनि दुःख हो, रोग लाग्नु पनि दुःख हो, मर्नु पनि दुःख हो, शोक गर्नु दुःख हो, रुनु-कराउनु पनि दुःख हो, दुःख पनि दुःख हो, दौर्मनस्य पनि दुःख हो, हैरानी पनि दुःख हो । प्रियदेखि बिघ्नोड हुनु पनि दुःख हो, आमा-बाबु, भाइ-बहिनी, छोरा-छोरी, दास-दासी मर्नु पनि दुःखै हो । साथी र आफन्तहरूलाई आपत्ति आइपर्नु, रोगले पीडित हुनु, सम्पत्ति नष्ट हुनु, शीलबाट खस्कनु, सिद्धान्तबाट भर्नु, राज भय, चोर भय, शत्रु भय, अनिकाल पर्नु, घरमा आगो लाग्नु, भुमरीमा पर्नु, गोही (पशु) को जालमा पर्नु, आफ्नो निन्दा हुनु, अन्य कसैको निन्दा हुनुको भय, दण्ड पाउनुको भय, दुर्गति हुनुको भय, ठूलो सभामा अलमलिनु, जीविका नचल्नुको भय, मरण भय, बेतले चुटिने भय, कोराले पिटिने, डण्डाले पिटिने, हात काटिने, खुट्टा काटिने, हात र खुट्टा दुवै काटिने, कान काटिने, नाक काटिने इत्यादि पनि दुःखै हो । कान नाक दुवै काटिने, विलङ्घथालिक,^{११४} शङ्खमुडिक,^{११५} राहुमुख,^{११६} ज्योतिर्मालिका,^{११७} हस्तप्रज्योतिका,^{११८} एरकर्वर्तिका,^{११९} चीरकवासिका,^{१२०} ऐणेयक,^{१२१} बलिसमंसिका,^{१२२} कार्षापणक,^{१२३} खारापतच्छका,^{१२४}, परिघपरिवर्तिका,^{१२५} पलासपीठक,^{१२६} तातो छर्किङ्नु, कुकुरद्वारा चिथरिनु, फाँसीमा भुन्ड्याइनु, तरबारले शिर काटिनु पनि दुःख हुन् । महाराज ! मानिसहरु यस्ता अरु पनि अनेक दुःख संसारमा रहेर भोग्छन् ।”

“महाराज ! जसरी हिमालय पहाडमा पानी पर्दा रुख र ढुङ्गाहरूलाई ढाल्दै पानी वार पार हुन्छ, त्यसरी नै संसारमा जीवहरु पापमा फँसेर अनेक दुःख भोग्छन् । संसारमा बारम्बार जन्म लिनु नै सबैभन्दा ठूलो दुःख हो । जन्म र मृत्युको यो प्रवाह रोकिनु नै यथार्थ सुख हो । सोही प्रवाहलाई रोक्ने उपदेश दिई भगवान्‌ले जन्म लिनु आदिबाट मुक्त हुनु हो, भनेर भन्नुभयो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले दुविधायुक्त प्रश्नलाई सारै राम्री सम्भाउनुभयो । अनेक तर्कना दिएर जो भन्नुभयो मलाई स्वीकार छ ।”

६. मैत्री भावनाको बारे प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्तुभएको छ कि – ‘भिक्षु हो ! चित्तलाई विमुक्त गर्ने मैत्रीको अनुसार आचरण गर्दै त्यसको भावना गर्नाले, घरिघरि अभ्यास गर्नाले, आफूमा विस्तार गर्नाले, आधार बनाउनाले, अनुष्ठान गर्नाले, राम्रो तवर सिक्नाले र त्यसमा सर्वथा लाग्नाले एघार प्रकारको लाभ पाउन सकिन्छ । कुनचाहिँ एघार वटा ? (१) सुखको निन्द्रामा सुत्थं, (२) सुखपूर्वक निदाएर उठ्छं, (३) नराम्रो सपना देख्दैन, (४) मानिसहरुको प्रिय हुन्छ, (५) अमनुष्यहरुको प्रिय हुन्छ, (६) देवताहरुले उसको रक्षा गर्दछन्, (७) आगो, विष अथवा शस्त्रबाट कुनै हानि नहुने, (८) चाँडै नै उसलाई समाधि लाग्छ, (९) उसको अनुहार सधै प्रसन्न रहन्छ, (१०) होशमा उसको मृत्यु हुन्छ (विना कुनै व्याकुलता उसको मृत्यु हुन्छ) र (११) यदि अर्हत्पदसम्म पुग्न नसके, उसले अवश्य ब्रह्मलोकमा जन्म ग्रहण गर्दछ । तैपनि तपाईंहरु भन्तुहुन्छ कि – सामकुमार मैत्री भावनाको अभ्यास गर्दै मृगहरुका साथ वनमा विचरण गर्दथे । एक दिन प्रियाक्ष (पिलियक्ख) नामक राजाले हानेको विषमा डुबाएको वाण लाग्नाले उनी मूर्छित भएर लडे ।”

(क) “भन्ते ! यदि भगवान्‌ले यथार्थमा मैत्री भावनाको फल बताउनुभएको हो भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि सामकुमार मैत्री-भावनाको अध्यासी हुँदाहुँदै पनि वाण लागेर मूर्छित भई लडेका थिए । (ख) यदि यथार्थमा सामकुमार मैत्री-भावनाको अभ्यासी भएर पनि वाण लाग्नाले मूर्छित भएर लडेका थिए भने, माथि मानिएको मैत्री-भावनाको लाभ भूटो ठहरिन्छ । यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न हो, जो निकै सूक्ष्म र गम्भीर छ । भन्ते ! निकै बाठा मानिसलाई पनि यसो प्रश्न सोध्दा पसिना आउन थाल्छ । त्यसैले यो प्रश्न तपाईंका सामु राखेको छ । अत्यन्त जटिल यो प्रश्नलाई समाधान गरिदिनुस् । भविष्यमा हुने बुद्ध-पुत्रहरुलाई यो स्पष्ट तवरले हेर्न आँखा (ज्ञान) दिनुहोस् ।”

१२. “महाराज ! भगवान्‌ले ठीकै भन्तुभएको छ – भिक्षु हो मैत्री भावनाको अभ्यास गर्नाले … उसलाई आगो, विष वा शस्त्र कुनैले पनि नोक्सान गर्न सक्दैन … । र, यो पनि सत्य हो कि सामकुमार मैत्री-भावनाको अभ्यास गर्दै मृगका साथ वनमा विचरण गर्दथे । एक दिन प्रियाक्ष नामका राजाले विषमा राखेको वाण हान्नाले उनी मूर्छित भएर लडे । महाराज ! यसो हुनुको एक कारण छ ।” “कुनचाहिँ कारण ?” “महाराज ! माथि भनिएको गुण कुनै मानिसको होइन; मैत्री-भावनाकै हो । महाराज ! त्यसबेला गाग्रोबाट पानी खन्याउँदा सामकुमारले मैत्री-भावना गरिरहेका थिएनन् । महाराज ! जुन बेला मानिस मैत्री-भावनामा लागेको हुन्छ, त्यस बेला आगो, विष वा शस्त्रले उसलाई कुनै प्रभाव पादैनन् ।”

“महाराज ! जुन बेला मानिस मैत्री-भावनाले युक्त हुन्छ त्यसबेला न आगो, न विष, न शस्त्रले उसलाई हानि गर्न सक्छ । त्यस बखत यदि कोही उसलाई हानि गर्न आयो भने, उसलाई देख्न पनि सक्दैन र उसको कुनै बिगार गर्ने अवसर पाउदैन । महाराज ! माथि भनिएको गुण कुनै व्यक्तिको नभई, मैत्री-भावनाकै हो ।”

“महाराज ! कुनै योद्धा सिपाही अभेद्य जालीदार कवच लगाएर युद्धक्षेत्रमा आयो । उसमाथि जतिसुकै बाण लागे पनि सबै ठोक्किएर खसे पनि, उसको केही बिगार्न सक्दैनन् । महाराज ! यो गुण

त्यो सिपाहीको होइन । त्यो गुण त अभेद्य कवचको हो । महाराज ! यसरी यो गुण कुनै व्यक्तिको नभई मैत्री-भावनाको हो ।”

“महाराज ! जुन बेला, व्यक्ति मैत्री-भावनाले युक्त हुन्छ, त्यस बेला न आगो, न विष, न शस्त्रले उसलाई हानि गर्न सक्छ । त्यस बखत यदि कोही उसको बिगार गर्न आएमा त्यसले उसलाई देख्न पनि सक्दैन र उसको कुनै बिगार गर्ने अवसर पाउँदैन । माथि भनिएको गुण कुनै व्यक्तिको नभई, मैत्री-भावनाको हो ।”

“महाराज ! कुनै मानिसले दिव्य गुण भएको जादुको जडिबुटी आफ्नो हातमा लेओस् । त्यो लिने बित्तिकै अलप होस् अनि मानिसहरुले साधारण आँखाले देख्न नसकिने होस् । महाराज ! त यो गुण त्यो मानिसको नभई त्यो दिव्य गुण भएको जादुको जडीको हो । महाराज ! यसरी नै, यो गुण कुनै मानिसको नभई, मैत्री-भावनाकै हो ।”

“महाराज ! जुन बेला मानिस मैत्री-भावनाले युक्त भएको हुन्छ, त्यस बेला न आगो, न विष, न शस्त्रले उसको बिगार गर्न सक्छ । त्यस बखत यदि कोही उसको बिगार गर्न आएमा उसलाई देख्नै नसक्ने हुँदा उसको केही बिगार गर्ने मौका पाउने छैन । महाराज ! माथिको गुण कुनै मानिसको नभई, मैत्री-भावनाकै हो ।”

“महाराज ! कुनै मानिस राम्ररी बनाइएको पहाडको एउटा गुफा (कन्दरा) मा प्रवेश गयो । त्यस समय बाहिर मुसलधारे पानी परे पनि ऊ भिज्न सक्दैन । महाराज ! यसमा त्यो मानिसको गुण होइन कि पहाडको गुफाको हो ।”

“महाराज ! जुन बेला मानिस मैत्री-भावनाले युक्त हुन्छ, त्यस बेला न आगो, न विष, न शस्त्रले उसको बिगार गर्न सक्छ । त्यस बेला कोही उसको खति गर्न आयो भने उसलाई न देख्न सक्नेछ, न बिगार नै गर्ने अवसर पाउने छ । महाराज ! माथिको यो गुण कुनै मानिसको नभई, मैत्री-भावनाकै हो ।”

“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ ! अद्भुत छ !! मैत्री-भावना सबै पाप मेट्नको लागि हो । मैत्री-भावनाबाट सबै पुण्य पाइन्छ । जो भलो वा कुभलो गर्ने छन् ती सबैप्रति मैत्री-भावना गर्नुपर्छ । संसारमा जति जीवहरु छन्, सबैको बीच मैत्री-भावनाको महान् फल बाँझनुपर्छ ।”

७. पाप पुण्य समविषम विषयमा प्रश्न

१३. “भन्ते नागसेन ! पुण्य र पापको फल समान हुन्छ वा भिन्दाभिन्दै ?” “महाराज ! पुण्य गर्ने र पाप गर्नेहरुको फल भिन्दाभिन्दै हुन्छ । महाराज ! पुण्य गर्नेहरु सुख पाउँछन् र स्वर्ग जान्छन् भने पाप गर्नेहरु दुःख पाउँछन् र नरकमा जान्छन् ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्तुहुन्छ कि देवदत्तको हृदय सर्वथा कालो र खराबभन्दा खराब गुणहरुले भरिएको थियो अनि बोधिसत्त्वको हृदय पूर्णतः स्वच्छ थियो; असलभन्दा असल गुणहरुको खानी थियो । तैपनि अनेक जन्ममा देवदत्त बोधिसत्त्वको समान भएर या उहाँभन्दा बढेर यश पाउने भएको थियो । उसको पक्ष सधैं पुष्ट नै रहेको छ ।”

“भन्ते ! जब देवदत्त वाराणसीमा राजा ब्रह्मदत्तको पुरोहितको छोरो थियो त्यस बेला बोधिसत्त्व एउटा नीच जातिको ऐन्द्रजालिक डुम थियो, जो आफ्नो मन्त्रबलले विनामौसम आँपलाई पकाइदिन्थ्यो । यो एउटा उदाहरण हो जसमा बोधिसत्त्व देवदत्तभन्दा जाति र यश दुवैमा हीन थियो ।”^{१२७}

“भन्ते ! अनि फेरि जब देवदत्त बडो शक्तिशाली राजा थियो, जसलाई काम-भोगका सबै वस्तुहरु प्राप्त थियो, त्यस बेला बोधिसत्त्व उसको सवारीको शुभ लक्षणसम्पन्न हात्ती थियो । त्यस (हात्ती) को मनोहर चालढाल देख्दा राजा (देवदत्त) को मनमा डाह उत्पन्न हुन्थ्यो । उसले त्यस (हात्ती) लाई मारिदिने मनसायले माहुतेसँग भन्यो – ‘माहुत ! यस हातीलाई राम्ररी सिकाइएको छैन; यसलाई आकाश-गमन नामको चाल सिकाएर त हेर ।’ यहाँ पनि बोधिसत्त्व देवदत्तभन्दा जातिमा नीच, पशुयोनिमा जन्मेका थिए ।”^{१२८}

“अनि फेरि जब देवदत्त मानिस भएर जङ्गलमा व्याधा (सिकारी) भएर घुम्दथे, त्यस बखत बोधिसत्त्व महापृथ्वी नामको एउटा बाँदर भएर जन्मेका थिए । यहाँ पनि मानिस र पशुमा कति ठूलो अन्तर छ । यहाँ पनि बोधिसत्त्व देवदत्तभन्दा जातिमा नीच थिए ।”^{१२९}

“फेरि, जब देवदत्त शोणोत्तर नामको बलिष्ठ निषाद (व्याधा) थिए, त्यस बखत बोधिसत्त्व छहन्त नामका हस्तिराज थिए । एक दिन त्यस निषादले हस्तिराजलाई मारिदियो । यस जन्ममा पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च थिए ।”^{१३०}

“फेरि, जब देवदत्त मानिस भएर घरबेगर वन-वनमा चाहर्थे त्यस बेला बोधिसत्त्व तित्रो नाउँको चरो थिए र वेद मन्त्र पढाउने गर्दथे । त्यस जन्ममा त्यस वनचरले तित्रो चरोलाई मारिदिएको थियो । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरिए ।”^{१३१}

“फेरि, जब देवदत्त कलाबु नामको काशिराज थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व क्षान्तिवादी तपस्वी थिए । त्यसपछि त्यस राजाले तपस्वी माथि रिसाएर उनका हात र खुद्दा काटि दिएर मारी दिएका थिए । त्यस जन्ममा पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”^{१३२}

“फेरि, जब देवदत्त मानिस भएर वनचर थियो त्यस बखत बोधिसत्त्व नन्दिय नामका बाँदरहरुका राजा थिए । त्यहाँ पनि वनचरले आमा र भाइका साथ बाँदरलाई मारिदियो ।”^{१३३}

“फेरि, जब देवदत्त मनुष्य योनिमा कारम्भय नामको नाङ्गो साधु थियो, त्यस बेला बोधिसत्त्व पण्डरक नामका नागराज थिए । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”

“फेरि, जब देवदत्त जङ्गलमा बस्ने जटाधारी साधु थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व एक ठूलो सुँगुर थिए । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”^{१३४}

“फेरि, जब देवदत्त चेतिय देशमा सुरपरिचर नामको राजा थियो, जसमा यस्तो शक्ति थियो कि एक पोरसा (मानिसजटिको उँचाई) माथि आकाशमा विचरण गर्न सक्दथ्यो । त्यस समय बोधिसत्त्व कपिल नामका एक ब्राह्मण थिए । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”^{१३५}

“फेरि, जब देवदत्त साम नामको एउटा मानिस थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व रुरु नामका मृगराज थिए । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”^{१३६}

“फेरि, जब देवदत्त एक वनचर व्याधा थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व हात्ती थिए । वनचर व्याधाले सात चोटी हात्तीको दाँतलाई काटेर लगेको थियो । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”^{१३७}

“फेरि, जब देवदत्त एक पटक कुशल योद्धा र बहादुर सिपाही थियो । उसले जम्बुद्वीपका सबै राजाहरुलाई आफ्नो वशमा पारेको थियो । त्यस बेला बोधिसत्त्व विघुर नामका एक पण्डित थिए । यहाँ पनि देवदत्त बोधिसत्त्वभन्दा उच्च नै ठहरियो ।”

“अनि फेरि, जब देवदत्त हात्ती भएर लटुकिका (पक्षिविशेष) का बचेरालाई मारिदिएको थियो, त्यस बेला बोधिसत्त्व एक गजराज थिए । यहाँ ती दुवै बराबर थिए ।”^{१३८}

“अनि फेरि, जब देवदत्त ‘अर्धम’ नामको एउटा यक्ष थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व पनि ‘धर्म’ नामका यक्ष थिए । यहाँ पनि ती दुवै बराबर भए ।”

“फेरि, जब देवदत्त पाँच सय माझी कुलको मालिक थियो, त्यस बेला बोधिसत्त्व पनि अन्य पाँच सय माझी कुलका मालिक थिए । यहाँ पनि दुवै बराबर भए ।”

“फेरि, जब देवदत्त पाँच सय गाडाहरु भएको सार्थवाह थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व पनि अन्य पाँच सय गाडाहरु भएको सार्थवाह थियो । यहाँ पनि दुवै बराबर भए ।”^{१३९}

“फेरि, जब देवदत्त साख नामको सेनापति थियो, त्यस बखत बोधिसत्त्व निग्रोध नामका राजा थिए । यहाँ पनि दुवै बराबर भए ।”^{१४०}

“फेरि, जब देवदत्त खण्डहाल नामको ब्राह्मण थियो, त्यस समय बोधिसत्त्व चन्द नामका राजकुमार थियो । यहाँ त खण्डहाल नै उच्च थिए ।”

“फेरि, जब देवदत्त ब्रह्मदत्त नामको राजा थियो, त्यस बेला बोधिसत्त्व उसका छोरा थिए जसको नाम महापद्म थियो । त्यहाँ राजाले आफ्नो छोरालाई सात पटक पहाडबाट खसाएका थिए,

जहाँबाट चोरलाई लडाएर मारिन्थ्यो । बाबु छोरोभन्दा ठूला हुन्छन् नै । त्यसो हुँदा पनि यहाँ देवदत्त नै ठूलो थियो ।”^{१४१}

“फेरि, जब देवदत्त महाप्रताप नामको राजा भएको थियो, त्यस बेला बोधिसत्त्व उसको छोरा कुमार धर्मपाल थिए । राजाले आफ्नो छोराका हात, खुट्टा र शिर काटि दिएका थिए । यहाँ पनि देवदत्त नै ठूलो थियो ।”^{१४२}

“फेरि, यस जन्ममा ती दुवै शाक्यकुलमै उत्पन्न भए र बोधिसत्त्व सर्वज्ञ लोकनायक बुद्ध हुनुभयो । देवदत्तले पनि प्रव्रजित भएर ती देवातिदेव बुद्धको शासन ग्रहण गन्यो । जब उसले अतिशय ऋद्धिहरु प्राप्त गन्यो, त उसको मनमा पनि बुद्ध बन्ने उत्सुकता जार्यो ।”

१४. “भन्ते नागसेन ! हेर्नुस्, मैले भनेजति कुरा उचित हो या अनुचित ?” “महाराज ! तपाईंले जे भन्नुभयो, सो सबै सर्वथा उचित छ, अनुचित छैन ।” “भन्ते नागसेन ! यसबाट यो थाहा पाइन्छ कि हृदयमा कालो हुनु वा हृदय सफा हुनु दुवै बराबर हो । त्यसको फल समान हुन्छ ।” “होइन महाराज ! पुण्य र पापको फल समान हुँदैन । महाराज ! देवदत्तको पक्षमा मानिसहरु थिएनन् । बोधिसत्त्वका विरुद्धमा कोही पनि रहन्न थियो । देवदत्तको मनमा बोधिसत्त्वप्रति जुन वैरभाव थियो, त्यो हरेक जन्ममा पाक्वै गयो र त्यसको फल पनि उसले पाउन थाल्यो । महाराज ! देवदत्तले पनि ऐश्वर्य प्राप्त गरेर मानिसहरुको रक्षा गर्दथे; पुल, न्यायसभा र धर्मशाला बनाउँथे । उनले श्रमण, ब्राह्मण, दरिद्र, यात्री र अनाथहरुलाई उनीहरुको आवश्यकताअनुसार दान दिन्थे । उनी त्यसैको फलले हरेक जन्ममा सम्पत्तिशाली भए । महाराज ! कसले यसो भन्न सक्छ कि कसैले दान, दम, संयम र पोसथ-कर्मवेगर सम्पत्ति पाउन सक्छ । महाराज ! तपाईं जो भन्नहुन्छ कि देवदत्त र बोधिसत्त्व दुवै साथै जन्म लिई आए, त्यो केही सयौं वा हजारौं जन्मदेखि मात्र होइन; अनादि कालदेखि । महाराज ! भगवान्ले जसरी मनुष्यत्व प्राप्त गर्न चेष्टा गर्ने कानो कछुवाबारे उपमा दिई भन्नुभयो, त्यसरी नै, यी दुवैले साथै जन्म लिई आएको भन्ने बुझ्नुपर्छ ।”

“महाराज ! बोधिसत्त्वको देवदत्तका साथ मात्र भेट भई आएको नभई स्थविर सारिपुत्र पनि सयकडौं र हजारौं जन्ममा बोधिसत्त्वका बुबा भएका थिए, ठूलाबा, काका, दाई, छोरा, भान्जा र साथी भएका थिए । महाराज ! बोधिसत्त्व पनि सयकडौं र हजारौं जन्ममा सारिपुत्रका बुबा … भएका थिए । महाराज ! नाना प्रकारका जति पनि जीवहरु छन्, तिनीहरु संसारको धारामा बगि रहेका छन् । सो वेगमा परेर प्रिय र अप्रिय दुवै प्रकारका साथीसँग मिलन हुन्छ; त्यसरी नै जसरी पानी धारामा आएर असल खराब सबै प्रकारका वस्तुसँग मिल्न आउँछ । महाराज ! देवदत्तले पापी यक्ष भएर अनेक व्यक्तिहरुलाई पापमा लगाइदिएको थियो । यसले गर्दा ऊ धेरै कालसम्म नरकमा पर्नुपर्यो । तर बोधिसत्त्वले एकदम पुण्य-शील यक्ष भएर मानिसहरुलाई पुण्यमा लगाएका थिए । अतः धेरै कालसम्म स्वर्ग र सुखभोग गरे । यस जन्ममा पनि बुद्धलाई घात गरी सङ्गलाई भेद गरेर देवदत्त जमिनमा धाँस्यो । उता बुद्धले जान्नुपर्ने सबै कुरा जानेर बुद्धत्व प्राप्त गरे र जीवनको रक्षाका जति कारणहरु छन् ती सबैलाई नष्ट गरेर परम्निर्वाण प्राप्त गरे ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जे भन्नुहुन्छ, मलाई स्वीकार छू ।”

८. अमरादेवी विषयबारे प्रश्न

१५. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – आकाश र एकान्त स्थान पाए सबै स्त्रीहरु व्यभिचार गर्न सक्छन् र यदि कोही पनि पाएन भने बेकम्मा विकलाङ्गका साथ नै ।”^{१४३}

“फेरि यसो पनि भनिन्छ – महोसधकी स्वास्नी अमरा नामकी स्त्री लोग्ने विदेश जाँदा आफ्नो पतिको नाउँमा एकलै र एकान्तमा रहेर पन आफ्ना लोग्नेलाई नै आफ्नो सर्वस्व मान्दै हजारौं रुपियाँको प्रलोभन दिँदा पन पाप गर्न राजी भईन^{१४४} ।” (क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌को यो भनाई मनासिब हो भने अमरा देवीको कुरा अवश्य भूटो ठहरिन्छ । (ख) र, यदि अमरा देवी यति पतिव्रता थिई भने भगवान्‌को यो कुरो भूटो सिद्ध हुन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त … ?”

१६. “महाराज ! भगवान्‌ले स्त्रीहरुका विषयमा यथार्थमा त्यसो भन्नुभएको हो । मानिसहरु जुन अमरा देवीबारे जे भन्छन् त्यो पनि ठीकै हो । महाराज ! उनले यस्तो पापकर्म गरून् वा नगरून् यसको परीक्षा तब नै हुन सक्दथ्यो, जब उनलाई उपयुक्त अवकाश एकान्त स्थान र कामुक पुरुष भेट्टिएको होस् । महाराज ! अमरा देवीलाई त्यस्तो उपयुक्त अवकाश एकान्त स्थान र लोग्नेमान्छे नै प्राप्त भएन ।”

“संसारमा निन्दा हुने भयले उनले उचित अवसर नै देखिन । मरे पछि नरकमा जानुपर्छ भन्ते डरले उचित अवकाश देखिनन् । पापको फल नजाति हुन्छ – यस विचारले पनि उनले उचित अवसर पाइनन् । आफ्नो प्यारो लोग्नेलाई छाडिदिनु उनलाई सह्य भएन – यसले गर्दा पनि उनले उचित ठानेनन् । आफ्नो लोग्नेको प्रतिष्ठालाई विचार गरेर पनि उनले उचित अवसर देखिनन् । धर्मको विचार गरेर पनि उनले उचित अवसर देखिनन् । खराब कामप्रति घृणा गर्दा गर्दै पनि उनले उचित अवसर देखिनन् । कतै मेरो व्रत भङ्ग नहोस् भन्ने सोचेर पनि उनले उचित अवसर देखिनन् । यस्ते प्रकारका अरु पनि थुप्रै कारणहरुबाट अमरा देवीले उचित अवसर देखिनन् ।”

“मानिसहरुबाट लुकाउन नसक्ने भयले उनले पाप गरिनन् । यदि मानिसहरुबाट कुरा लुकाए पनि, अमनुष्यहरुबाट कुरा लुकाए पनि परचित्त ज्ञान भएका (अरुहरुको चित्त बुझ्ने) भिक्षुहरुबाट लुकाउन सक्ने थिइन । यदि परचित्त ज्ञान भएका भिक्षुहरुबाट लुकाए पनि परचित्त ज्ञान भएका देवताहरुबाट लुकाउन सक्ने थिइन । यदि परचित्त देवताहरुबाट लुकाउन सके पनि आफूले आफ्नैबाट लुकाउन सक्दैन थिइन । आफैले आफूलाई मनमा लुकाउन सके पनि अर्धर्म हुन्थ्यो । यस प्रकार अनेक कारणहरुले एकान्त स्थान पाउन नसकेको कारण अमरा देवीले पाप गरिनन् । लोकमा योग्य पुरुष नपाएर पनि अमरादेवीले पाप गरिनन् । महाराज ! महोसध पण्डित अड्ठाइस गुणले युक्त थिए । कुन अद्वाइस गुणहरुले युक्त थिए ? महाराज ! महोसध पण्डित (१) शूरवीर, (२) पापकर्म गर्नमा लज्जा मान्ने, (३) पापकर्म गर्नमा सङ्गोच गर्ने, (४) धेरै सहयोगी, (५) अनेक मित्रहरु भएको,

(६) क्षमापरायण, (७) शीलवान्, (८) सत्यवादी, (९) पवित्र, (१०) क्रोधरहित, (११) घमण्डरहित, (१२) द्वेषरहित, (१३) वीर्यवान्, (१४) असल काममा लागिपर्ने, (१५) लोकप्रिय, (१६) आपसमा बाँडेर कुनै वस्तु खाने, (१७) मित्रताको व्यवहार गर्ने, (१८) तडकभडकबाट टाढा रहने, (१९) मानिसहरुमा भगडा नगराउने, (२०) निष्कपट, (२१) बुद्धिमान्, (२२) सम्पत्तिशाली, (२३) यशस्वी, (२४) विद्या जान्ने, (२५) आफूछेउ आएका मानिसको भलो चाहने, (२६) सबैबाट प्रशंसित, (२७) धनवान्, (२८) प्रसिद्ध थिए । महाराज ! महोसध पण्डितमा यस्ता अट्टाइस गुणहरुले युक्त थिए । त्यसैले अमरा देवीले यस्तो गुण भएको कुनै अर्को लोग्नेमान्छे नपाएर पाप गरिनन् ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो । म यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

९. क्षीणस्त्रव (अर्हत्) को अभयत्व

१७. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – अर्हत्हरु डर र भयबाट छुटिसकेका हुन्छन् । फेरि पनि, राजगृह नगरमा धनपाल नामको हात्ती भगवान्‌माथि जाइलागेको देखेर पाँच सय क्षीणस्त्रव भिक्षुहरु बुद्धलाई छाडेर, आफ्नो ज्यान जोगाउनका लागि यताउता भागे, स्थविर आनन्द मात्र त्यहाँ रहे ।^{१४५} भन्ते नागसेन ! त्यसो किन ? के तिनीहरु डराएर भागेका थिए ? अथवा, भगवान्‌लाई एकलै मर्न दिने मनसायले कि – दशबल बुद्ध स्वयंले जान्नु हुनेछ – भनेर यिनीहरु भागेका हुन् कि अथवा तथागतले कसरी आफ्नो अतुल्य अनन्त बल देखाएर प्रातिहार्य देखाउनुहुन्छ – सो हेर्न भनी यिनीहरु भागेका हुन् कि ?”

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले भन्नुभएको – अर्हत्हरु डर र भयबाट छुट्छन् भन्ने कुरा सत्य हो भने, धमपाल हात्तीको कुरो भूटो ठहरिन्छ । (ख) र, यदि धनपाल हात्तीले आक्रमण गर्दा क्षीणस्त्रव भिक्षुहरु साँच्चै भागेका थिए भने भगवान्‌को यो भनाइ भूटो ठहरिन्छ कि अर्हत्हरु डर र भयबाट छुटेका हुन्छन् । यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न … तपाईंका सामु राखेको छु ?”

१८. “महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थ नै भन्नुभएको हो – अर्हत्हरु डर र भयबाट छुट्छन् र, यो कुरो पनि सत्य हो कि राजगृह नगरमा धनपाल नामको हात्ती भगवान्‌माथि जाइलागेको देखेर पाँच सय क्षीणस्त्रव भिक्षुहरु बुद्धलाई छाडेर … यताउता भागेका थिए, स्थविर आनन्द मात्र एकलै रहनुभएको थियो । तर न त ती भिक्षुहरु, डरले र न भगवान्‌लाई एकलै मर्न दिनको इच्छाले नै उनीहरुलाई छाडेर भागेका हुन् ।”

“अर्हत् व्यक्तिहरुमा भयका जति कारणहरु छन्, ती सबै नष्ट भइसकेका हुन्छन् । महाराज ! जब कुनै मानिसले जमिन खन्दा के महापृथ्वी डराउँछिन् ?”

“डराउन्नन् भन्ते !” “त्यो किन ?” “किनकि महापृथ्वीमा डर या भयको कारण छैन ।” “महाराज ! त्यसरी नै, अर्हत्मा यस्तो कुनै कारण रहदैन जसमा उनीहरुमा डर र भय कायम होस् ।”

“महाराज ! के ठूलठूला पहाडलाई फुट्ने वा छुट्ने वा खस्ने वा आगो लाग्ने भय हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते !” “त्यसो किन ?” “किनकि ठूलो पहाडमा डर या भयको कारण हुँदैन ।” “महाराज ! त्यसरी नै, अर्हत्हरुमा यस्तो कुनै कारण रहदैन जसमा उनीहरुलाई डर वा भय होस् ।”

“महाराज ! यदि सयौं हजारौं लोकधातुका जति नाना रूपक सत्वहरु छन्, ती सबै एक साथ मिलेर कुनै एक अर्हत्लाई तर्साउन आए पनि उसको चित्तमा कुनै प्रकारको विकार आउँदैन । त्यो के कारणले ? डर वा भय उत्पन्न हुने जुन हेतु या प्रत्ययहरु छन्, ती सबै उनको चित्तमा नष्ट भइसकेकोले ।”

“महाराज ! ती क्षीणास्ववहरुको मनमा यो विचार आएको थियो – ‘आज नरश्रेष्ठ तथा जितेन्द्र वा अग्रबुद्ध नगरहरुमा श्रेष्ठ राजगृहमा प्रवेश गर्दा सामुन्नेको सङ्कबाट धनपाल नामको हातीले आक्रमण गर्नेछ । यदि हामी बाटोबाट हटेन भने ती देवाधिदेव बुद्धको सेवक उपस्थापक (स्यहार सुसार गर्ने) स्थविर आनन्दको गुण प्रकट हुँदैन न तथागतका सामुसम्म हाती नै पुग्न सक्छ । हामीहरु छुट्नु नै राम्रो हुनेछ ।’ यसरी धेरै मानिसहरु क्लेश-बन्धनले छुट्छन्, चारैतिर स्थविर आनन्दको गुण पनि प्रकट हुन्छ । यही विचारले उनीहरु हटेका थिए ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले राम्री सम्भाउनुभयो । कुरा यथार्थमा यस्तै नै हो । अर्हत्हरुलाई डर, त्रास वा भय भएको थिएन, तर राम्रो कुरा विचार गरेर नै उनीहरु चारैतिर छारिएका थिए ।”

१०. बुद्ध-सर्वज्ञता विषयमा प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ – ‘बुद्ध सर्वज्ञ थिए ।’ फेरि यस्तो पनि भनिन्छ कि सारिपुत्र र मौद्गल्यायनलाई सङ्घका साथ निकालिदिनाले चातुमाका शाक्य र ब्रह्मा सहम्पति भगवान्‌लाई भेट्न गएका थिए । उनीहरुले बीज र बाढ्होको उपमा दिएर भगवान्‌लाई बिन्ती गरेर क्षमा गराइ दिए ।^{१४३} भन्ते नागसेन ! तथागतलाई ती उपमाहरु थाहा थिएन, जुन उपमा सुनेर उहाँले मान्नुभयो र क्षमा गरिदिनुभयो ? (क) भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌लाई ती उपमाहरु थाहा थिएन भने उहाँ सर्वज्ञ हुनु भएन (ख) र, यदि उहाँलाई त्यो उपमा थाहा थियो भने उहाँले नवुभिक कठोरताले गर्दा उनीहरुको परीक्षा लिनका लागि निकाला गरिदिएका थिए । यसरी उहाँ करुणविहीन हुनुभयो । यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न … ?”

२०. “महाराज ! तथागत सर्वज्ञ हुनुहुन्थ्यो । तैपनि ती उपमाहरुबाट प्रसन्न भएर मान्नुभएको थियो र क्षमा गरिदिनुभएको थियो । महाराज ! तथागत धर्मगुरु हुनुहुन्छ । ती दुवै उपमाहरु उहाँद्वारा नै

भनिसिएको थियो । महाराज ! जसरी लोगनेको आफ्नै वस्तुहरूले श्रीमतीले पतिलाई खुसी तुल्याउँछिन् र मनाउँछिन् अनि लोगनेले जुनसुकै कुरा पनि स्वीकार गर्दछन् । महाराज ! यसरी नै, चातुमाका शाक्य र ब्रह्मा सहम्पतिले तथागतलाई उहाँले नै भन्नुभएको उपमाद्वारा प्रसन्न गराएर मनाउनुभएको थियो । तथागतले पनि साधु भनेर अनुमोदन गर्नुभएको थियो ।”

“महाराज ! जसरी राजालाई हजामले काइयोद्वारा कपाल कोरेर खुसी तुल्याउँछ अनि राजाले ‘धेरै राम्रो’ भनेर आफ्नो स्वीकृति दिन्छन् अनि हजामलाई प्रशस्त पुरस्कार दिन्छन् । महाराज ! यसरी नै, चातुमाका शाक्य र ब्रह्मा सहम्पतिले तथागतलाई उहाँले नै भन्नुभएको उपमाद्वारा प्रसन्न तुल्याएर मनाउनुभएको थियो । तथागतले पनि ‘साधु’ भनेर अनुमोदन गर्नुभएको थियो ।”

“महाराज ! जसरी सेवा सुश्रुषा गर्ने अन्तेवासिक (श्रामणेर) ले आफ्नो उपाध्यायले नै ल्याएको पिण्डपात भोजन भिक्केर, सामुन्ने राम्ररी पस्की दिन्छ, जसबाट ती उपाध्याय प्रसन्न भएर ‘साधु’ भन्दै अनुमोदन गर्दछ । महाराज ! यसरी नै, चातुमाका शाक्य र ब्रह्मा सहम्पतिले तथागतलाई उहाँले नै भन्नुभएको उपमाद्वारा प्रसन्न गराएर मनाउनुभएको थियो । तथागतले पनि ‘साधु’ भनेर अनुमोदन गर्नुभएको थियो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

(यस वर्गमा दश प्रश्नहरु छन् ।)

चौथो सर्वज्ञताज्ञानवर्ग समाप्त ।

५. संसर्ग वर्ग

१. संसर्ग विषयमा प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यस्तो भन्तुभएको छ –

‘सन्ध्यवतो भयं जातं, निकेता जायते रजो ।

अनिकेतम सन्ध्यवं, एवं वे मुनिदस्सनं’ति ॥१४७

‘संसर्गले॑४८ भय उत्पन्न हुन्छ, घर गृहस्थीमा पर्नाले रज (मल= राग, द्वेष, मोह) उत्पन्न हुन्छ । असंसर्ग र घर गृहस्थीमा नपर्नु, मुनिहरु यही चाहन्छन् ।’

साथै यसो पनि भन्तुभएको छ –

‘विहारे कारये रम्भे, वासयेत्थ बहुस्सुते’ति ॥१४९

‘सुन्दर विहार, बनाएर त्यसमा विद्वानहरुलाई राख्नु ।’

(क) “भन्ते ! यदि भगवान्‌ले यथार्थमा भन्तुभएको संसर्गले भय उत्पन्न हुन्छ, … भन्ते कुरा सत्य हो भने, ‘सुन्दर विहार बनाएर त्यसमा विद्वानहरुलाई राख्नु’ भन्ते कुरा असत्य ठहरिन्छ (ख) र, यदि ‘सुन्दर विहार बनाएर त्यसमा विद्वानहरुलाई राख्नु’ भन्ते कुरा सत्य हो भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि मित्रता जोड्नाले … । यो पनि एक दुविधा … ।”

२. “महाराज ! भगवान्‌ले संसर्गबाट भय उत्पन्न हुन्छ भन्तुभएको कुरा सत्य हो र फेरि यो पनि ठीक हो कि भगवान्‌ले भन्तुभएको सुन्दर विहार बनाएर त्यसमा विद्वानहरुलाई राख्नु । महाराज ! भगवान्‌ले जे भन्तुभएको हो, संसर्गबाट भय उत्पन्न हुन्छ … भन्ते वचन, स्वभाव वचन, अशेष वचन, निशेष वचन, निष्परियाय वचन हुन् । श्रमणहरुका निमित्त अत्यन्तै उपयुक्त छ, प्रतिपदानुरूप पनि छ । महाराज ! जस्तै कि जङ्गलको मृग विनाघर स्वच्छन्द घुमफिर गर्दछ, जहाँ चाहन्छ त्यहाँ सुत्थ । महाराज ! यसरी, ती भिक्षुहरुका विषयमा एकदमै उचित सम्झनुपर्द्ध संसर्गबाट भय उत्पन्न हुन्छ … ।”

“महाराज ! भगवान्‌ले जो भन्तुभएको हो – ‘सुन्दर विहार बनाएर विद्वानहरुलाई राख्नु’ … ती दुई कुरा दृष्टिमा राखेर भनिएको हो । कुनचाहिँ दुई कुरा ? – (१) विहार दान गर्ने कामको सबै बुद्धहरुले प्रशंसा गर्नुभएको छ, त्यसको धेरै धेरै प्रशंसा गर्नुभएको छ, तथा त्यसलाई निकै श्रेष्ठ भन्तुभएको छ । यसरी विहार दान गर्ने व्यक्ति जन्म, जरा र मरणबाट छुट्दछ । विहार दान गर्नुको यो पहिलो फल (आनिशंस) हो । फेरि, (२) विहार बनेमा भिक्षुहरुका लागि बस्ने ठाउँ हुन्छ । जसले भिक्षुहरुको दर्शन गर्न चाहन्छन्, उनीहरुका लागि बस्ने स्थान हुन्छ जसले भिक्षुहरुको दर्शन गर्न चाहन्छन्, उनीहरुका लागि पर्याप्त सुविधा हुन्छ । यदि भिक्षुहरु बस्नका लागि कुनै विहार नभएमा उनीहरुसँग भेट्नु निकै गाहो हुन्छ । विहार दान गर्नुको यो दोस्रो फल हो – यी दुई कुरा दृष्टिमा

राखेर भगवान्‌ले ‘सुन्दर विहारहरु बनाएर तिनमा विद्वान्‌हरुलाई राख्नू’, यसको अर्थ यो होइन कि बुद्धपुत्रहरुले नै विहारलाई आफ्नो घर बनाउन् ।

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

२. भोजन संयम विषयमा प्रश्न

३. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – ‘जाग ! प्रमादी नबन, भोजन गर्नमा संयम गर ।’ उहाँले यो पनि भन्नुभयो कि ‘उदायि ! कहिलेकाहीं मैले यो पात्रभरि वा सो भन्दा बढी खाएको छु ।’

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको हो कि उहाँले पात्रभरि वा त्योभन्दा अधिक खानुहुन्थ्यो (ख) र, यदि भगवान्‌ले पात्रभरि वा त्योभन्दा बढी खानुहुन्थ्यो भन्ने कुरा साँचो हो भने, उहाँले भन्नुभएको – ‘जाग ! प्रमादी नबन, भोजन गर्नमा संयम गर’ भन्ने कुरा भूटो ठहरिन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

४. “महाराज ! भगवान्‌ले भन्नुभएको – ‘जाग ! भोजन गर्नमा संयम गर’ । फेरि भगवान्‌ले यसो पनि भन्नुभयो – ‘उदायि ! कहिलेकाहीं मैले यो पात्रभरि वा सो भन्दा बढी खाएको छु’ भनी यथार्थतः भन्नुभएको हो । महाराज ! भगवान्‌ले जो भन्नुभएको छ – ‘जाग ! प्रमादी नबन, भोजन गर्नमा संयम गर’, भन्ने वचन (१) स्वभाव वचन (स्वाभाविक वचन-प्रकृति वचन) (२) अशेष वचन (एकदम सत्य वचन) (३) निशेष वचन (एकदम सत्य वचन) (४) निष्परियाय वचन (एकदम भूटो नभएको वचन) (५) भूत वचन (यथार्थ वचन) (६) तच्छ वचन (तथ्य वचन) (७) यथार्थ वचन (८) अविपरीत (उल्टाउन नसक्ने) वचन, ऋषि वचन, भगवान् वचन, प्रत्येकबुद्ध वचन, जिन वचन, सर्वज्ञ वचन, तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध वचन हुन् ।”

“महाराज ! भोजनमा संयम नगर्नाले मानिस हिंसा पनि गर्दछ, चोरी पनि गर्दछ, परस्त्रीगमन पनि गर्दछ, भूटो पनि बोल्छ, रक्सी पनि पिउँछ, आमालाई पनि मारिदिन्छ, बाबुलाई पनि मारिदिन्छ, अर्हत्तलाई पनि मारिदिन्छ, सङ्घ भेद गरिदिन्छ, दुष्ट चित्तले तथागतको रगत पनि बगाइदिन्छ । महाराज ! भोजनमा संयम नगर्नुको कारणले नै देवदत्तले सङ्घलाई भेद गरेका थिए, जसले गर्दा उसले कल्पभर नरकमा रहने कर्मफल पायो । महाराज ! यस्ता यस्ता अरु पनि थुप्रै कुराहरु ध्यानमा राखेर बुद्धले भन्नुभएको थियो – ‘जाग ! प्रमादी नबन, भोजन गर्नमा संयम राख ।’

“महाराज ! जसले भोजनमा संयम गर्दछ, उसलाई चार आर्यसत्यहरुको ज्ञान प्राप्त हुन्छ, चार श्रामण्य फल (ब्रह्मचर्यवासको चार ठूलो फल) पाउँछ । चार प्रतिसम्भदामा, आठ समापत्तिमा तथा छ अभिज्ञानमा पूर्णता पाउँदछ सबै श्रमण धर्म पूर्ण हुन्छ । महाराज ! के त्यो सुगाले भोजनमा संयम गरेर तावतिंससम्म सारा लोकलाई कम्पित गराएर देवेन्द्रलाई आफ्नो सेवामा लगाएको थियो

होइन र ? महाराज ! यसरी नै अरु पनि धेरै कुराहरुबारे विचार गरेर नै भगवान्‌ले भन्नुभयो – ‘जाग ! प्रमादी नबन, भोजन गर्नमा संयम राख ।’

“महाराज ! भगवान्‌ले जे भन्नुभएको थियो – ‘उदायि ! कहिलेकाहीं यो पात्रभरि वा सो भन्दा बढी खाएको छु’ त्यो उहाँको कुरो थियो, उहाँले जे गर्नु थियो सो सबै पूर्ण गर्नु भइसकेको थियो, जसले परम फल पाइसक्नुभएको थियो, जसको ब्रह्मचर्य सफल भइसकेको थियो, उहाँको सबै मल हटिसकेको थियो, जो सर्वज्ञ हुनुहुन्थ्यो, स्वयम्भू हुनुहुन्थ्यो र बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।”

“जस्तै महाराज ! जसलाई बान्ता गराइएको छ, जसलाई जुलाव दिइएको छ, वा जसलाई कडा औषधि खुवाइएको छ, त्यस्ता रोगीले खाना बार्नुपर्छ । त्यस्तै, जसका साथ क्लेश लागेको छ, जसले सत्यको साक्षात्कार गरेको छैन; उसले भोजनमा संयम गर्नुपर्छ । महाराज ! जस्तै – चम्कने, असल जातिको, सफा मणिरत्नलाई माभन, घस्न वा धुनु पर्दैन । महाराज ! त्यस्तै तथागत बुद्ध – विषय पारमी भइसक्नुभएकोले ‘के गर्न उचित छ र के गर्न अनुचित’ यस प्रश्नबाट मुक्त भइसक्नुभएको छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

३. बुद्धको निरोगी विषयमा प्रश्न

५. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! म ब्राह्मण हुँ, आत्मत्यागी, आचरणमा आबद्ध, अन्तिम शरीरलाई धारण गर्ने र अलौकिक वैद्य या शल्यचिकित्सक ।’ उहाँले यो पनि भन्नुभयो कि – ‘भिक्षु हो ! मेरो श्रावक भिक्षुहरुमा सबैभन्दा निरोगी रहनेमा वक्कुल (वाकुल) हो ।’^{१५०} यस्तो देखिन्छ कि भगवान् अनेकपल्ट अस्वस्थ हुनुभएको थियो । (क) भन्ते नागसेन ! यदि भगवान् साँच्चै अलौकिक हुनुहुन्थ्यो भने, स्थविर वक्कुलको विषयमा जे भनिएको हो, त्यो भूटो ठहरिन्छ, (ख) र, यदि स्थविर वक्कुल यथार्थमा सबैभन्दा बढी निरोगी थिए भने भगवान् अलौकिक हुनु भूटो ठहरिन्छ । यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

६. “महाराज ! भगवान्‌ले यर्थार्थमा भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! म ब्राह्मण हुँ, आत्मत्यागी, आचरणमा आबद्ध, अन्तिम शरीरलाई धारण गर्ने र अलौकिक वैद्य या शल्यचिकित्सक ।’ उहाँले यो पनि ठीक भन्नुभयो – ‘भिक्षु हो ! मेरो श्रावक भिक्षुहरुमा सबैभन्दा निरोगी रहनेमा वक्कुल हो ।’ तर यो ती भिक्षुहरुलाई लक्ष्य गरेर भनिएको थियो जो भगवान्‌को उपदेशलाई कण्ठ गरेर आफ्ना तर्फबाट केही थपेर आगामी पुस्तालाई बढाइदिन्थे ।”

“महाराज ! भगवान्‌का श्रावक भिक्षुहरुमध्ये कति जना यस्ता थिए, जो दिन रात उठेर या चक्रमण गर्दै भावना (ध्यान) मा बिताइदिन्थे । तर भगवान् उठ्नु पनि हुन्थ्यो, चक्रमण पनि गर्नु

हुन्थ्यो । बस्तु पनि हुन्थ्यो र सुन्तु पनि हुन्थ्यो । यसरी उनीहरु यस कुरोमा भगवान्‌भन्दा अगाडि बढ़दथे ।”

“महाराज ! भगवान्‌का श्रावक भिक्षुहरुमध्ये कति यस्ता थिए, जो एक पल्ट मात्र भोजन गर्दथे । बरु प्राण गए पनि दोस्रोपल्ट भोजन ग्रहण गर्दैनथिए । महाराज ! फेरि, भगवान्‌ले त दुईपल्ट या तीन पल्ट पनि भोजन गर्नु हुन्थ्यो । यसरी उनीहरु यस कुरोमा भगवान्‌भन्दा पनि अगाडि बढ़दथे ।”

“महाराज ! यस्तै भिन्न-भिन्न श्रावकहरुका विषयमा भिन्न-भिन्न कुरा भनिन्छ । महाराज ! तर भगवान्‌ त सबैभन्दा अलौकिक हुनुहुन्थ्यो – शीलमा, समाधिमा, प्रज्ञामा, विमुक्ति ज्ञानदर्शन (मोक्षलाई साक्षात्कार) गर्नमा, दस बलमा, चार वैशारद्यमा, अड्डार बुद्ध गुणमा^{१५१} छ, असाधारण ज्ञानमा र बुद्धमा मात्र पाइने अन्य सबै गुणहरुमा । त्यसैको विषयमा भनिएको हो – ‘भिक्षु हो ! म ब्राह्मण हुँ, आत्मत्यागी, आचरणमा आबद्ध, अन्तिम शरीरलाई धारण गर्ने र अलौकिक वैद्य या शत्यचिकित्सक ।’ महाराज ! जस्तै, यहाँ मानिसहरु जो कोही उच्च कुलको हुन्छ, कोही धनवान्‌ हुन्छ, कोही विद्वान्‌ हुन्छ, कोही शिल्पमा निपुण हुन्छ, कोही शूरवीर (बहादुर) हुन्छ र कोही अत्यन्त बाठो । तर राजा सबैभन्दासबै कुरामा बढेर उच्च हुन्छन् । महाराज ! यसरी भगवान्‌ सबै प्राणीभन्दा अग्र ज्येष्ठ र श्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।”

“जुन आयुष्मान्‌ वक्कुल निरोगी थियो, त्यो आफ्नो अभिनीहार (सङ्गत्य) ले गर्दा त्यसो भएको हो । महाराज ! जब भगवान्‌ अनोमदस्सीलाई वातरोग भएको थियो र फेरि जब भगवान्‌ विपस्सी आफ्नो अठसट्टी हजार शिष्यहरुका साथ तृण पुष्पक रोगबाट पीडित हुनुभएको बेला वक्कुल एउटा तपस्वी भएर, अनेक औषधिले उहाँलाई स्वस्थ गरिदिएका थिए । त्यसैले भनिएको हो – मेरा श्रावक भिक्षुहरुमध्ये वक्कुल सबैभन्दा निरोगी छ ।”

“महाराज ! रोग हुनु या नहुनु, अथवा धुताङ्ग पालन गर्ने या नगर्नेभन्दा पनि भगवान्‌भै अरु कोही छैन । महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले संयुतनिकायमा पनि भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! जति पनि सत्त्व जीवहरु छन् – विना खुद्दा, दुई खुद्दा, चार खुद्दा, धेरै खुद्दा भएको, रूप भएको, रूप नभएको, संज्ञा भएको, संज्ञारहित भएको, न संज्ञा भएको न संज्ञारहित’ – सबैभन्दा तथागत नै प्रथम गनिन्छन्, जो अर्हत् र सम्यक्सम्बुद्ध हुन् ।”^{१५२}

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

४. मार्गोत्पादन विषयमा प्रश्न

७. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले त्यस अनुत्पन्न मार्ग (बाटो) लाई उत्पन्न गरिदिनुहुन्छ । साथै, यसो पनि भनिएको छ

— ‘भिक्षु हो ! मैले त्यस सनातन-मार्गलाई देखें, जहाँ पूर्व सम्यक्सम्बुद्धहरु हिँडेका थिए । (क) भन्ते नागसेन ! यदि बुद्धले अनुत्पन्न मार्गलाई उत्पन्न गरिदिनुभएको कुरो सत्य हो भने सनातन मार्गलाई देख्नुभयो … भन्ते कुरा असत्य हुन्छ । (ख) र, यदि उहाँले सनातन मार्गलाई देख्नुभएको छ भने, यो कुरो असत्य ठहरिन्छ कि तथागतले अनुत्पन्न मार्ग उत्पन्न गरिदिनुभएको कुरा असत्य हुन्छ । यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

“महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थ भन्तुभएको छ — ‘भिक्षु हो ! अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले अनुत्पन्न मार्ग उत्पन्न गरिदिनुभयो ।’ उहाँले यो पनि ठीक भन्तुभएको छ कि — ‘भिक्षु हो ! अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले अनुत्पन्न मार्ग उत्पन्न गरिदिनुभयो ।’ उहाँले यो पनि ठीक भन्तुभएको छ कि — ‘भिक्षु हो ! मैले त्यस सनातन-मार्गलाई देखें, जसमा पूर्व बुद्धहरु हिँडेका थिए ।’ महाराज ! यी दुवै कुरा सत्य हुन् । महाराज ! पूर्व तथागतहरुको परिनिर्वाण भएको हुनाले र शासन लुप्त भएको हुनाले मार्गको पनि लोप हुन्छ, हराउँछ, बिलाउँछ, देखिन्न, निष्क्रिय हुन्छ । लुप्त भएको त्यो सनातन मार्गलाई तथागतले आफ्नो प्रज्ञाचक्षुले देख्नु भएको थियो । त्यसैले उहाँले भन्तुभयो — ‘भिक्षु हो ! मैले त्यस सनातन-मार्गलाई देखें, जसमा पूर्व बुद्धहरु हिँडेका थिए ।’”

“महाराज पूर्व तथागतहरुको परिनिर्वाण भएको हुनाले र शासन लुप्त भएको हुनाले मार्गको पनि लोप हुन्छ, हराउँछ, बिलाउँछ, देखिन्न, निष्क्रिय हुन्छ । लुप्त भएको त्यो सनातन मार्गलाई तथागतले आफ्नो प्रज्ञाचक्षुले देख्नु भएको थियो । त्यसैले उहाँले भन्तुभयो — ‘भिक्षु हो ! मैले तयस सनातन मार्गलाई देखें, जसमा पूर्वबुद्धहरु हिँडेका थिए ।’

“महाराज ! जस्तै चक्रवर्ती राजा मरेपछि मणिरत्न पहाडमा गएर अन्तर्धान हुन्छ । यदि अर्को चक्रवर्ती राजाले सबै व्रतहरु पूरा गर्दै भने, फेरि प्रकट भएर आउँछ ।”^{१५३}

“महाराज ! त्यसो हो भने, तपाईं भन्तुहुन्छ कि उनले मणिरत्न उत्पन्न गरिदिए ?” “होइन भन्ते ! त्यो मणिरत्न त पहिलेदेखि नै थियो । हो उसले दोस्रो पटक प्रकट गराइदिए ।” “महाराज ! त्यसरी नै, जो पूर्वबुद्धहरुको वास्तविक, श्रेष्ठ अष्टाङ्गिग मार्ग थियो र जो शासन नरहनाले लुप्त … भएको थियो, त्यसलाई भगवान्‌ले आफ्नो प्रज्ञा-चक्षुबाट फेरि खोजेर निकालेका थिए । त्यसैले भगवान्‌ले भन्तुभएको हो — ‘भिक्षु हो ! अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले त्यस मार्गलाई उत्पन्न गराउनुहुन्छ ।’” (क)

“महाराज ! जस्तै आमाको कोखमा बच्चा त रहन्छ नै । बच्चा जन्मेपछि मानिसहरु भन्छन् – ‘आमाले बच्चा जन्माइन् ।’ “महाराज ! त्यसरी नै, पहिलाको मार्ग शासन नरहनाले लुप्त … भएको थियो, त्यसलाई तथागतले आफ्नो प्रज्ञा-चक्षुबाट फेरि खोजेर उत्पन्न गराउनुभएको थियो । त्यसैले भनिएको हो — अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले त्यस मार्गलाई उत्पन्न गराउनुहुन्छ ।” (ख)

“महाराज ! जस्तै कुनै हराएको वस्तु कुनै मानिसले फेला पाएँदौ भने मानिसहरुले भन्दछन् – यसले यी चिजहरु फेला पाएँदौ । महाराज ! त्यसरी नै, पहिलाको मार्ग शासन नरहनाले लुप्त … भएको थियो, त्यसलाई तथागतले आफ्नो प्रज्ञा-चक्षुबाट फेरि खोजेर उत्पन्न गराउनुभएको थियो । त्यसैले भनिएको हो — अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले त्यस मार्गलाई उत्पन्न गराउनुहुन्छ ।” (ग)

“महाराज ! जस्तै कुनै मानिसले जङ्गललाई फाँडेर सफा पार्दछ भने मानिसहरु भन्दछन् । उसले जमिन बनाइदियो । यथार्थमा त जमिन त पहिलेदेखि नै थियो; त्यो व्यक्तिले त त्यसलाई काममा ल्याउने मात्र हुन्छ । महाराज ! त्यसरी नै, पहिलाको मार्ग शासन नरहनाले लुप्त … भएको थियो, त्यसलाई तथागतले आफ्नो प्रज्ञा-चक्रबाट फेरि खोजेर उत्पन्न गराउनुभएको थियो । त्यसैले भनिएको हो – अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले त्यस मार्गलाई उत्पन्न गराउनुहुन्छ ।” (घ)

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

५. बुद्धको अहिंसा अभ्यास विषयमा प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘पूर्व मनुष्यजन्महरुमा नै मैले अहिंसाको अभ्यास गरिसकेको थिएँ ।’ साथै यो पनि भन्नुभएको छ – ‘लोमस काश्यप नामको ऋषि भएर मैले सयौं प्राणीहरुको हत्या गरेर वाजपेय नामको महायज्ञ गरेरै ।’”^{१५४}

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले यो ठीक भन्नुभएको हो – – ‘पूर्व मनुष्यजन्महरुमा नै मैले अहिंसाको अभ्यास गरेको थिएँ ।’ – त्यसो हो भने उहाँको भनाइ भूटो ठहरिन्छ कि – ‘लोमस काश्यप नामको ऋषि भएर मैले सयौं प्राणीहरुको हत्या गरेर वाजपेय नामको महायज्ञ गरेको थिएँ, (ख) र, यदि उहाँले यो सत्य भन्नुभएको हो कि ‘लोमस काश्यप नामको ऋषि भएर सयौं प्राणीहरुको हत्या गरेर वाजपेय नामको महायज्ञ गरेको थिएँ भने, उहाँको यो भूटो ठहरिन्छ कि, – ‘पूर्व मनुष्यजन्महरुमा नै अहिंसाको अभ्यास गरिसकेको थिएँ ।’ यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

१०. “महाराज ! भगवान्‌ले सो यथार्थ भन्नुभएको हो – ‘पूर्व मनुष्यजन्महरुमा नै मैले अहिंसाको अभ्यास गरेको थिएँ ।’ उहाँले यो पनि ठीक भन्नुभयो कि – – ‘लोमस काश्यप नामको ऋषि भएर मैले सयौं प्राणीहरुको हत्या गरेर वाजपेय नामको महायज्ञ गरेको थिएँ । तर यो त उहाँले रागको वशमा परेर बेहोस भई अचेतन अवस्थामा गर्नुभएको थियो । शान्त बुद्धिले होइन ।”

“भन्ते नागसेन ! यही आठ प्रकारका व्यक्तिहरुले जीव-हिंसा गर्दछन् । कुनचाहिँ आठ ? (१) रागीले आफ्नो रागको वशमा आएर जीव-हिंसा गर्दछ, (२) द्वेषीले आफ्नो द्वेषको वशमा आएर …, (३) अज्ञानीले आफ्नो मोहको वशमा परी …, (४) घमण्डी आफ्नो घमण्डको वशमा, (५) गरीब (निर्धन) ले आफ्नो जीविकाको लागि …, (६) मूर्खहरु खेल सम्भेर र (८) राजा राज्यको विजयको वशमा परेर जीव-हिंसा गर्दछ । भन्ते ! यिनै आठ प्रकारका व्यक्तिहरु जीव-हिंसा गर्दछन् । भन्ते नागसेन ! बोधिसत्त्वले (त्यस्ता कारणहरुबेगर) स्वाभाविक रूपले जीव-हिंसा गरेका हुन् त ?” “होइन महाराज ! बोधिसत्त्वले स्वाभाविक रूपले जीव-हिंसा गरेका होइन । महाराज ! यदि बोधिसत्त्वले स्वाभाविक रूपले महायज्ञ गर्न चाहेको भए, यो गाथा अवश्य भन्नु हुने थिएन ।”

‘ससमुद्दपरियायं महिं सागरकृण्डलं ।

न इच्छे सह निन्दाय, एवं, सर्व, विनानही’ति^{१५५}

“समुद्रसम्म फैलिएको चारैतिर सागरले धेरिएको पृथ्वीलाई निन्दाका साथ म लिन चाहन्नथिएँ सख ! यस्तो बुझ ।”

“महाराज ! यसो भन्नुहुने बोधिसत्वले चन्द्रावती राजकुमारीलाई देख्नासाथ मोहमा परेर मनलाई वशमा राख्न सकेनन् । स्त्रीको उत्कण्ठा र विह्वलताले गर्दा बहुलाले या कुनै विर्सिएको व्यक्तिजस्तै हतारहतारमा उनले महायज्ञ गराए । यज्ञमा धेरै पशुहरुको हत्या भयो । पशुहरुको गर्दन काटिनाले रक्तधारा बगेको थियो ।”

“महाराज ! जस्तो कि बहुला जसको बुद्धिले काम गर्न छाडिसकेको छ, उसले बलिरहेको आगोलाई पनि समात्छ, रिसाएको सर्पलाई पनि समात्छ, पागल हात्तीको नजिक पनि जान्छ, जसको किनारा अगम्य छ, त्यस्तो समुद्रमा पनि हाम फाल्छ, खाडल वा कुवामा हाम फाल्छ, काँडैकाँडा भएको ठाउँमा पनि हिँड्छ, पहाडको उच्च भागवाट पनि ओरालोतर्फ दगुर्छ, फोहर तथा मैला पनि खान थाल्छ, सडकमा नाङ्गै पनि डुल्छ र अरु पनि विभिन्न प्रकारका गर्न नहुने काम गर्छ । महाराज ! यसरी नै, बोधिसत्वले चन्द्रावती राजकुमारीलाई देख्नासाथ उसको मोहमा परेर मनलाई वशमा राख्न सकेनन् । स्त्रीको उत्कण्ठा र विह्वलताले गर्दा बहुलाले या कुनै विर्सिएको मानिसजस्तै हतारहतारमा उनले महायज्ञ गराए । यज्ञमा धेरै पशुहरुको हत्या भयो । पशुहरुको गर्दन काटिनाले रक्तधारा बगेको थियो ।”

“महाराज ! राज-दण्ड (विधान, कानून, नियम) अनुसार पनि बहुलाले गरेको अपराध त्यति ठूलो मानिन्न । परलोकको कुरा पनि यस्तै हो ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै बहुलाले कसैको ज्यान लियो भने तपाईं उसलाई के-कस्तो दण्ड दिनुहुन्छ ?” “भन्ते ! पागललाई के दण्ड दिनु । उसलाई कुटेर छाडिन्छ । उसका लागि बस यही नै दण्ड हो ।” “महाराज ! खासमा पागलका लागि दण्ड नै छैन । पागलको अपराध कुनै अपराध होइन, उसलाई, उसलाई क्षमा गरिदिन्छौं । बोधिसत्वले चन्द्रावती राजकुमारीलाई देख्नासाथ उसको मोहमा परेर मनलाई वशमा राख्न सकेनन् । स्त्रीप्रति उत्कण्ठा र विह्वलताले गर्दा बहुलाले या कुनै कुरो विर्सिएको व्यक्तिजस्तै हतारहतारमा उसले महायज्ञ गराए । यज्ञमा धेरै पशुहरुको हत्या भयो । पशुहरुको गर्दन काटिनाले रक्तधारा बगेको थियो ।”

“महाराज ! यसरी नै, बोधिसत्वले चन्द्रावती राजकुमारीलाई देख्नासाथ उसको मोहमा परेर मनलाई वशमा राख्न सकेनन् । स्त्रीको उत्कण्ठा र विह्वलताले गर्दा बहुलाले या कुनै विर्सिएको व्यक्तिजस्तै हतारहतारमा उनले महायज्ञ गराए । यज्ञमा धेरै पशुहरुको हत्या भयो । पशुहरुको गर्दन काटिनाले रक्तधारा बगेको थियो । जब उनको होस आयो, स्वस्थ भएपछि प्रव्रजित भई पाँच अभिज्ञाहरुलाई प्राप्त गरेर ब्रह्मलोक गए ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

६. छहन्त र ज्योतिपाल विषयमा प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले गजराज छहन्तका विषयमा भन्तुभएको छ -

‘यसलाई मार्छु ।’ यस्तो विचार गर्दा उसले काषायवस्त्र देखे जो ऋषिहरुको ध्वजा हो । धेरै दुःख सहेर उनको मनमा यो कुरा आयो - साधु, शीलवान् अर्हत्हरुको हत्या गर्न योग्य हुँदैनन् ।”^{१५६}
“फेरि, यसो पनि भन्तुभएको छ -

ज्योतिपाल माणवक भएर उनले अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् काश्यपलाई चण्डाल ! ‘मुण्डक ! ढोंगी !’ आदि अनुचित र रूखो शब्दहरुद्वारा चिद्याएर अपमानित गरे ।”^{१५७}

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि बोधिसत्त्वले पशुयोनिमा जन्म लिएर पनि काषायवस्त्रको प्रतिष्ठालाई स्वीकार गरेको भए ज्योतिपाल माणवकको कुरा भूटो ठहरिन्छ (ख) र, यदि ज्योतिपाल माणवले साँच्चै काश्यप भगवान्‌लाई ‘चण्डाल, मुण्डक, ढोंगी’ इत्यादि अनुचित र रूखो शब्दहरुले चिद्याएर अपमानित गरेको कुरा सत्य हो भने, छहन्त गजराजका विषयमा जे कुरा भनिएको हो, त्यो कुरा भूटो ठहरिन्छ । यदि पशुयोनिमा जन्म लिएर बोधिसत्त्वले कठोर दुःख सहेर पनि काषायवस्त्रको प्रतिष्ठा गरेका थिए भने, परिपक्व ज्ञान भएका मानिस भएर काश्यप भगवान्‌का साथ यस्तो व्यवहार किन गरियो, जो अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध, दशबल, लोकनायक तथा प्रतापी थिए, जसको चारैतर्फ व्यामधरि दिव्य तेज फैलिरहन्थ्यो, जो मानिसमा श्रेष्ठ थिए र जसले बनारसी सुन्दर चीवर धारण गर्नुभएको थियो । यो पनि एउटा दुविधायुक्त … ।”

१२. “महाराज ! भगवान्‌ले छहन्त नामको गजराजका विषयमा ठीक भन्तुभयो - ‘यसलाई मार्छु ।’ यस्तो सोच्चा उनले काषाय वस्त्र देखे जो ऋषिहरुको ध्वजा हो । बडो मुस्किलले उनको मनमा यो कुरो आयो कि साधु, शीलवान्, अर्हत्हरु हत्या गर्न योग्य छैनन् ।” र, उहाँले यो पनि ठीक भन्तुभएको हो कि - ज्योतिपाल माणवक भएर उनले अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् काश्यपलाई चण्डाल ! ‘मुण्डक ! ढोंगी !’ आदि अनुचित र रूखो शब्दहरुले चिद्याएर अपमानित गरेका थिए । महाराज ! ज्योतिपाल जुन कुलमा जन्मेका थिए, त्यस कुलमा श्रद्धा वा धर्मप्रति कुनै भुकाउ थिएन । उनका आमा-बाबु, भाई-बहिनी, धाईआमा, नोकर, कामदार र परिवारका सबै सदस्यहरु ब्रह्माका उपासक थिए, ब्रह्माको पूजा गर्दथे । ब्रह्मा नै सबैभन्दा श्रेष्ठ र उत्तम छन् भन्ने मानेर अन्य साधुहरुलाई नीच र घृणित सम्झन्थ्ये । उनीहरुका कुरा बारबार सुनिरहनाले भगवान् काश्यपलाई भेटका लागि घटीकार नामक कुम्हालेले डाकदा ज्योतिपालले भने - त्यस्ता चण्डाल, मुण्डक श्रमणहरुलाई देख्नाले के लाभ ?”

“महाराज ! जसरी अमृतमा विष मिलाउँदा तीतो हुन्छ, चिसो पानी आगोमा बसाउँदा उम्लन्छ, यसरी नै, जोतिपाल माणवक जुन कुलमा जन्मेका थिए, त्यहाँ श्रद्धा या धर्मप्रति कुनै प्रकारको भुकाउ थिएन । त्यसकारण उनले आफ्नो कुलको विचारमा परेर, मानौं अन्धो भएर, तथागतप्रति निन्दा र अपमानका शब्द बोलेका थिए । महाराज ! एकदमै बल्दै गरेको आगोको ज्वालामा पानी हालेमा त्यो निभ्छ, त्यसको सबै तेज (चमक) हराउँछ, शान्त हुन्छ, र पाकेको निर्गुण्डि फलभै, कालो कोइलाको थुप्रो हुन्छ । महाराज ! यसरी नै, जोतिपाल माणवक पुण्यवान्

श्रद्धालु र एकदमै ज्ञानी भएर पनि उनले श्रद्धा र धर्मरहित कुलमा जन्म लिएकाले र सोही कुलको विचारमा परेर अन्धोजस्तो भएर तथागतप्रति निन्दा र अपमानका शब्द बोलेका थिए । तर जब उनले बुद्धको गुण बुझे पछि उनी उहाँकै क्रीत-दासजस्तै भएर बुद्धशासनमा प्रवर्जित भएर उनले अभिज्ञा र समापत्तिहरु प्राप्त गरेर मरेपछि सिध्ये ब्रह्मलोक गए ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

७. घटीकार विषयमा प्रश्न

१३. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘घटीकार कुम्हालेको घरमा पूरा ती महिनासम्म छानारहित बसे, तर पानी परेन ।’^{१५८} “साथै, यसो पनि भनिएको छ – ‘काश्यप तथागतको कुटीमा वृष्टि भएको थियो ।’ भन्ते नागसेन ! यो कस्तो कुरा हो कि बुद्धजस्ता पुण्य कुशलले युक्त तथागतको कुटीमा वृष्टि भएको थियो ? तथागतको तेज पनि त्यस्तै हुनुपर्ने थियो । (क) भन्ते नागसेन ! यदि घटीकार कुम्हालेको घरमा पूरा तीन महिनासम्म छानारहित बसे, तर पानी परेन भन्ने कुरा सत्य हो भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि काश्यप तथागतको कुटीमा वृष्टि भएको थियो । (ख) फेरि, यदि काश्यप तथागतको कुटीमा वृष्टि भएको थियो भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि घटीकार कुम्हालेको घरमा पूरा तीन महिनासम्म छाना बेगर बसे, तर पानी परेन । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

१४. “महाराज ! भगवान्‌ले यो ठीक भन्नुभएको छ – घटीकार कुम्हालेको घरमा पूरा तीन महिनासम्म छानारहित बसे, तर पानी परेन । यो पनि सत्य हो कि काश्यप तथागतको कुटीमा वृष्टि भएको थियो । महाराज ! घटीकार कुम्हाले शीलवान्, कल्याणधर्मी, पुण्यवान् थिए । उनले आफ्ना बूढा र अन्धा आमा-बाबुको पालन-पोषण गरिरहेका थिए । उनी कतै टाढा जाँदा उनलाई नसोधी मानिसहरूले उनको खरको छाना भिक्केर बुद्धको कुटीमा छाएका थिए । छानालाई त्यसरी लगे पनि उनको हृदयमा कुनै दुःख या क्षोभ भएन । उल्टै उनमा बडो प्रीति उत्पन्न भएको थियो । अत्यन्त आनन्दित भएर उनको मनमा यो कुरा आयो – ‘अहो ! लोकमा उत्तम भगवान् मप्रति प्रसन्न रहनुभयो । दृष्ट धर्म फल उनलाई प्राप्त भयो । महाराज ! बुद्ध त्यति कुरोले चञ्चल (उद्धिग्न) हुनुहुन्न ।’

“महाराज ! जसरी पर्वतराज सुमेरु जस्तै भीषण आँधी आउँदा पनि हल्लन्न । अनगिन्ती ठूलठूला खोला, नदी महासागर न पानी भरिएर पोखिन्छ न तिनमा बाढी नै आउँछ । महाराज ! यसरी बुद्ध त्यति कुराले चञ्चल हुनुहुन्न ।”

“तथागतको हृदयमा संसारका व्यक्तिहरुप्रति जो अनुकम्पा थियो, त्यसै कारण उनको कुटीमा वृष्टि भएको थियो । महाराज ! दुई कुरालाई ध्यानमा राखेर आफ्नो योगबलले कुनै चीजलाई उत्पन्न गरेर तथागतले त्यसलाई प्रयोगमा ल्याउदैनन् । कुनचाहाँ दुई कुरा ? (१) देवता र मानिस बुद्धका लागि आवश्यक वस्तुहरु दान गरेर त्यस पुण्यले गर्दा आवागमनको दुःखमय जंजालबाट छुटनेछन् र (२) कतै अन्य व्यक्तिहरुले आलोचना नगर्न थालून कि ऋद्धिबलको सहाराले उनीहरु आफ्नो जीविका

चलाउँछन् । यी दुई कुरा ध्यानमा राखेर बुद्ध आफ्नो योग-बलले कुनै चीजलाई उत्पन्न गरेर त्यसलाई उपयोगमा ल्याउनुहुन्न । महाराज ! यदि देवेन्द्र या स्वयं ब्रह्माले उहाँको कुटीमा वृष्टि हुन नदिएको भए यो पनि भनै अनुचित र निन्दनीय हुँदोहो । त्यसो भएको भए मानिसहरुले यसो भन्न सक्छन्— ‘यस्ता बुद्धहरु आफ्नो माया फैलाएर संसारलाई मोहित पार्छन्, र आफ्नो वशमा गर्दछन् ।’ त्यसैले, उहाँले केहीगर्न उचित ठान्नु भएन । महाराज ! तथागतहरु आफ्ना लागि कुनै वस्तु कहिल्यै माग्नु हुन्न । यसैले गर्दा उहाँमाथि कसैले पनि दोषारोपण गर्न सक्दैन ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

८. ब्राह्मण र राजवाद विषयमा प्रश्न

१५. “भन्ते नागसेन ! तथागतले यसो भन्नुभएको छ — ‘भिक्षु हो ! म आत्म-यज्ञ गर्ने ब्राह्मण हुँ ।’ फेरि यो पनि भन्नुभएको छ — ‘शैल ! म राजा हुँ’^{१५९} (क) भन्ते ! यदि भगवान्‌ले यो ठीक भन्नुभएको हो कि — ‘भिक्षु हो ! म आत्म-यज्ञ गर्ने ब्राह्मण हुँ’ भन्ने कुरा सत्य हो भने, ‘शैल ! म राजा हुँ’ भनी भन्नुभएको कुरा असत्य हुन्छ । (ख) र, यदि तथागतले ‘शैल ! म राजा हुँ’ भनी भन्नुभएको कुरा सत्य हो भने, आत्म-यज्ञ गर्ने ब्राह्मणको कुरो असत्य हुन्छ । उहाँ क्षत्रिय वा ब्राह्मण एउटै जन्ममा दुईटै कुल हुन सक्दैन । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

१६. “महाराज ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ — ‘भिक्षु हो ! म आत्म-यज्ञ गर्ने ब्राह्मण हुँ ।’ फेरि यो पनि भन्नुभएको छ — ‘शैल ! म राजा हुँ ।’ यहाँ कारण छ, जुन कारणले गर्दा तथागत बुद्ध ब्राह्मण र क्षत्रिय दुवै हुनुभयो ।”

१७. “भन्ते नागसेन ! त्यो कुनचाहिँ कारण हो, जसले गर्दा तथागत ब्राह्मण र क्षत्रिय दुवै हुनुभयो ?”

“महाराज ! जति पनि पाप र अकुशलहरु छन्, ती सबै प्रहीण भइसकेका हुन्छन् नष्ट भइसकेका हुन्छन्, टाढा गइसकेका हुन्छन्, काटिएका हुन्छन्, क्षीण भइसकेका हुन्छन्, बन्द भइसकेका हुन्छन्, शान्त भइसकेका हुन्छन् । त्यसैले तथागतलाई ब्राह्मण भनी भनेको हो । ब्राह्मण त्यसैलाई भनिन्छ, जसले आफ्ना संशयहरुलाई हटाएको छ, भ्रमलाई टाढा राखेको छ । भगवान् पनि संशयहरुलाई हटाइसकेको र भ्रमलाई टाढा राखिसकेको हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँलाई ब्राह्मण भनिएको हो ।”

“महाराज ! ब्राह्मण त्यसैलाई भनिन्छ, जसको तृष्णा मेटिएको छ, जो आवगमनदेखि छुटिसकेको छ, जसले फेरि जन्म ग्रहण गर्दैनन्, जसले खराब विचार र रागलाई नष्ट गरेर ऊ एकदमै शुद्ध भइसकेको छ र जो बेगर अरु कसैको भरोसा नगरी आफूमै निर्भर रहन्छ । बुद्ध वास्तवमा यस्तै हुनुहुन्छ — यसैले उहाँलाई ब्राह्मण भनिन्छ ।”

“महाराज ! ब्राह्मण त्यसैलाई भनिन्छ, जो उच्च अग्र (श्रेष्ठ), प्रवर (सुन्दर) र दैवी भावनाहरुमा विचरण गर्दछ । बुद्ध वास्तवमा यस्तै हुनुहुन्छ — त्यसैले उहाँलाई ‘ब्राह्मण’ भनिन्छ ।”

“महाराज ! ब्राह्मण उसैलाई भनिन्छ, जो स्वयं अध्ययन अध्यापन गर्दछ, दान प्रतिग्रहण गर्दछ, आफ्ना इन्द्रियहरुलाई वशमा ल्याउँछ, आत्मसंयम गर्दछ, कर्तव्यपरायण रहन्छ, र जसले रामो वंशको परम्परालाई कायम राख्दछ। बुद्ध साँच्चै यस्तै हुन्। त्यसैले उहाँलाई ‘ब्राह्मण’ भनिन्छ ।”

“महाराज ! ब्राह्मण उसैलाई भनिन्छ, जो ब्रह्म सुख विहार (समाधिको एक अवस्था) मा संलग्न रहन्छ। बुद्ध वास्तवमा यस्तै हुन्। त्यसैले उहाँलाई ‘ब्राह्मण’ भनिन्छ ।”

“महाराज ! ब्राह्मण उसैलाई भनिन्छ, जसले आफ्नो भवाभव गति (पूर्व जन्महरुका कुरा) लाई पूरापूर जान्दछ। बुद्ध साँच्चै यस्तै हुन्। त्यसैले उहाँलाई ‘ब्राह्मण’ भनिन्छ ।”

“महाराज ! भगवान्‌लाई ‘ब्राह्मण’ भन्ने नाम न त आमाले दिएका थिए, न बुबाले, न दाजु-भाई, न दिदी-बहिनी, न मित्र, न साथीहरुले, न आफन्तहरुले, न श्रमण वा ब्राह्मणहरुले र न देवताहरुले नै । विमोक्ष पाउनाले नै उसलाई यो नाम दिइन्छ । बोधिवृक्ष मन्त्रिर मार-सेनालाई पराजित गरेर, तीनै कालको (अतीत, अनागत, वर्तमान) अकुशललाई प्रहीण गरी, सर्वज्ञ-ज्ञान प्राप्त गर्नुभएकोले नै उहाँको नाम ब्राह्मण रहन गएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! के कारणले तथागतलाई ‘राजा’ भनिएको हो ?” “महाराज ! ‘राजा’ उसैलाई भनिन्छ, जसले शासन गर्दछ र लोकलाई अनुशासित गर्दछ । महाराज ! तथागतले पनि दस हजार लोकधातुहरुसम्म धर्मपूर्वक शासन गर्नुहुन्छ । देव, मार, ब्रह्मा, श्रमण र ब्राह्मणसहित साथमा सारा लोकलाई अनुशासित गराइरहनुहुन्छ । त्यसैले भगवान्‌लाई ‘राजा’ भनेको हो ।”

१८. “महाराज ! ‘राजा’ उसैलाई भनिन्छ जसले सबै जनालाई आफ्नो वशमा राख्छ, आफ्ना मित्र र आफन्तहरुलाई राजीखुशी तुल्याइराख्दछ, शत्रुहरुलाई सताउँछ, जसको नाम र यश धेरै फैलिएको छ, जो एकदमै बलसम्पन्न छ र जो आफ्नो निर्मल सेतोछातालाई उच्च पार्छ । महाराज ! भगवान्‌ पनि दुष्ट मार-सेनाहरुलाई सताएर देव र मनुष्यहरुलाई आनन्दित तुल्याउँछन्, दस हजार लोकहरुमा आफ्नो महान् यशलाई फैलाउँछन्, क्षान्ति-बलले दृढ रहन्छन्, सबै ज्ञानले युक्त हुन्छन्, सेतो निर्मल र श्रेष्ठ विमुक्तिरूपी सेतो छातालाई माथि उच्च पार्छ । त्यसैले भगवान्‌लाई ‘राजा’ भनेको हो ।”

“महाराज ! ‘राजा’ उसैलाई भनिन्छ, जो भेट गर्न आएका धेरै जनाहरुको वन्दनीय हुन्छ । महाराज ! भगवान्‌ पनि देवसहित सामु आउने सबै मानिसहरुको वन्दनीय हुन्छन् । त्यसैले तथागतलाई ‘राजा’ भनेको हो ।”

“महाराज ! ‘राजा’ उसैलाई भनिन्छ, जसले प्रसन्न गराइदिनेलाई पुरस्कार (वर) दिएर सन्तुष्ट गरिदिन्छ । महाराज ! भगवान्‌ पनि मन, वचन र कर्मले प्रसन्न गर्नेहरुलाई दुःखबाट मुक्त गरिदिने निर्वाण-फल दिनुहुन्छ, जो संसारका सबै वरहरुमध्ये श्रेष्ठ हो । त्यसैले राजाले न्यायका विरुद्ध आचरण गर्नेहरुलाई गाली गर्दछ, जरिमाना गर्दछ र अरु पनि अनेक प्रकारका दण्ड दिन्छ । महाराज ! त्यसरी नै, भगवान्‌ले पनि निर्लज्ज र असन्तुष्ट भएर बुद्धको प्रज्ञप्त शासनका विरुद्ध आचरण गर्दछन् त्यसलाई निन्दित गर्दछन्, अपमानित गर्दछन् र शासनबाट पनि बाहिर निकालिदिनुहुन्छ । त्यसैले तथागतलाई ‘राजा’ भनेको हो ।”

“महाराज ! ‘राजा’ उसैलाई भनिन्छ, जो पूर्वकालदेखि धार्मिक राजाहरुले बताएको न्याय र नियमहरुलाई लागू गर्दछ, धर्मपूर्वक शासन गरेर मानिसहरुको निकै प्रिय होस्, तथा धर्मगुण बलले आफ्नो वंशलाई चिरकालसम्म गद्दीमा कायम राख्छ । महाराज ! यसरी नै, भगवान्‌ले पनि पूर्व-बुद्धहरुले बताएको न्याय र नियमहरुलाई लागू गर्दछन् लोकलाई धर्मानुशासन गर्द्धन्, देव र मनुष्यहरुका प्रिय हुन्छन् तथा आफ्नो धर्म-गुण बलले शासनलाई चिरकालसम्म कायम राख्दछन् । त्यसैले तथागतलाई ‘राजा’ भनेको हो ।”

“महाराज ! यस्ता अनेक उदाहरणहरु छन्, जुन कारणले तथागत ब्राह्मण र राजा दुवै हुनुभयो । यस्ता कारणहरुको गन्ती चतुरभन्दा चतुर भिक्षुले एककल्प सम्ममा पनि वर्णन गर्न सक्दैन । त्यसकारण, मैले धेरै भन्तु के लाभ ! मैले जे संक्षेपमा भनेको छु, त्यसैबाट तपाईं बुझ्नुहोस् ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्तुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

९. धर्मोपदेशान्तर भोजन विषयमा प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्तुभएको छ – आजीवपरिशुद्धिको दृष्टिले हेर्दा यसमा धर्मता छैन । गाथा गाएर पाएको भोजनलाई बुद्धले स्वीकार गर्दैनन् । ब्राह्मण आजीवपरिशुद्धि छउञ्जेल यस्तै वृत्ति कायम रहने छ ।^{१६०} फेरि पनि, व्यक्तिहरुलाई धर्मोपदेशको भूमिकामा भगवान्‌ले सर्वप्रथम दानबारे धेरै-धेरै प्रशंसा गर्नुहुन्यो र त्यसपछि शील आदिका विषयमा केही भन्तुहुन्यो । सर्वलोकेश्वर उहाँ भगवान्‌को उपदेश सुनेर, देवता र मानिस, सबैले दान दिन्थे । उहाँको लागि ल्याएको दान भिक्षुहरुले ग्रहण गर्दथे । (क) भन्ते नागसेन ! यदि भगवान्‌ले यथार्थ भन्तुभएको – ‘ब्राह्मण ! गाथा गाएर पाएको भोजन मेरा निम्ति अभोज्य छ, …’ भन्ते कुरा सत्य हो भने, यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि धर्मोपदेश गरेको समयमा भगवान्‌ले सर्वप्रथम दानको प्रशंसा गर्नुहुन्यो । (ख) र, यदि वास्तवमा धर्मोपदेश गरेको समयमा भगवान्‌ले सर्वप्रथम दानको प्रशंसा गर्नुहुन्यो भने उहाँले भन्तुभएको ‘ब्राह्मण ! गाथा गाएर पाएको भोजन मेरा निम्ति अभोज्य छ, …’ भन्ते कुरा असत्य हुन्छ । त्यो कसरी भन्ते ! जो यथार्थमा दक्षिणेय (दानको पात्र) छ, यदि उहाँले गृहस्थहरुका सामु दानको प्रशंसा गर्नु भएमा उहाँको उपदेशले श्रद्धामा आएर अरु पनि धेरै दान दिन्छ । जसले त्यस दानलाई ग्रहण गर्द्धन् ती सबै धर्मोपदेश गर्नुको कारण हो भनेर भनिन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

२०. “महाराज ! भगवान्‌ले भन्तु भएको ‘ब्राह्मण ! गाथा गाएर पाएको भोजन …’ फेरि भगवान्‌ले धर्मानुकूल सर्वप्रथम दानकै कुरा भन्तुभएको कुरो ठीक हो । सबै तथागतहरुको यस्तो परम्परा छ – दानको प्रशंसाले पहिले उनीहरुको चित्त आकृष्ट गरेपछि शीलपालनको उपदेश दिनुहुन्यो । महाराज ! जसरी साना बच्चाहरुलाई पहिले मानिसहरुले खेलौना दिन्छन्, जस्तै वङ्क (खेलौना हलो), घटिक (पाँगो), चिङ्गुलक (पंखा), पत्ताल्हकन (डन्डीबियो), खेल्ले रथ, धनुष-वाण इत्यादि । त्यसपछि उनीहरुलाई आफ्नो जे इच्छा छ गराइन्छ । महाराज ! यसरी तथागतले दानको प्रशंसा गर्दै पहिले उनीहरुको चित्तलाई आकृष्ट गर्नु हुन्यो, पछि शीलपालनको उपदेश दिनुहुन्यो ।”

“महाराज ! जस्तै – वैद्यले रोगीलाई पहिले चार-पाँच दिनसम्म तेल पिउन लगाउँछ । जसले गर्दा उसको शरीर चिल्लो र नरम हुँछ । त्यसबाट ऊ केही बलियो भएर आउँछ । पछि विरेचन दिइन्छ । महाराज ! दान गर्ने दाताहरुको चित्त एकदमै कमलो र नरम हुँछ । उनीहरु दानरूपी पुल या डुङ्गामा चढेर संसारसागरको पारि जान्छन् । यसै कारण, भगवान्‌ले पहिले उनीहरुलाई आफ्नो कर्मभूमिको उपदेश दिनुहुँछ । यसको अर्थ यो होइन कि उहाँले उनीहरुसित विज्ञति गरी अप्रत्यक्ष वा प्रत्यक्ष माग्नुहुन्थ्यो ।”

२१. “भन्ते नागसेन ! तपाईंले विज्ञति (विज्ञप्ति) भनी भन्नुभयो । विज्ञति कति प्रकारका हुँछन् ?”

“महाराज ! विज्ञति दुई प्रकारका हुँछन् – (१) काय विज्ञति र (२) वची विज्ञति । काय विज्ञति पनि दुई प्रकारका छन् – (१) राम्रो र (२) नराम्रो । त्यस्तै, वची विज्ञति पनि दुई प्रकारका छन् – (१) राम्रो र (२) नराम्रो ।”

“कुन काय विज्ञति नराम्रो हुँछ ? कुनै भिक्षु गृहस्थको घरमा गएर अनुचित स्थानमा उभिइन्छ । यो ठीक नभएको काय विज्ञति हो । आर्यहरुले यस्तो कहिल्यै गर्दैनन् । जो व्यक्तिले यस्तो गर्दै, बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (क)

“महाराज ! फेरि कुनै भिक्षु भिक्षाटनका लागि कुनै गृहस्थको ढोकामा अनुचित स्थानमा उभिएर मयूर जस्तो गर्दन लामो पारी यताउता ताक्छ जसले गर्दा मानिसहरुले उसलाई देखोस् र आएर मिक्षा देओस् । यो पनि नराम्रो काय विज्ञति हो । आर्यहरुले यस्तो कहिल्यै गर्दैनन् । जसले त्यस्तो गर्दै ऊ बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (ख)

“महाराज ! फेरि कुनै भिक्षु टाउको हल्लाएर, आँखीभौं चलाएर या औलाको ईसाराले विज्ञति गर्दै (भिक्षा माग्दै) । यो पनि नराम्रो काय विज्ञति हो । आर्यहरुले यस्तो कहिल्यै गर्दैनन् । जसले त्यसो गर्दै, ऊ बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (ग)

“कुनचाहिँ काय विज्ञति राम्रो (दोष नभएको) हो ? यहाँ कुनै भिक्षु भिक्षाटनका लागि निस्केर कुनै गृहस्थको ढोकामा उचित स्थानमा उभिइन्छ, सावधान शान्त र सतर्क रहन्छ । यदि कोही केही दिन चाहन्छ भने उभिन्छ, होइन भने अगाडि बढ्छ । यो राम्रो काय विज्ञति हो । यसरी नै, अर्हत्हरुले पनि गर्नुहुँछ पुद्गल भए पनि यसरी … ऊ बुद्धशासनमा प्रशंसित, असल, उच्च र उचित छ भनेर जानिन्छ । ऊ परिशुद्ध जीविका गर्ने भनी जानिन्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ –

‘न वे याचन्ति अप्पञ्चा, अरिया गरहन्ति याचनं ।

उद्दिस्स अरिया तिष्ठन्ति, एसा अरियान याचनाति ॥’

‘ज्ञानी व्यक्तिले माग्दैनन् आर्यजनहरु माग्ने कार्यमा निन्दा गर्दछन् । आर्य व्यक्तिहरु भिक्षाका लागि चुपचाप उभिइन्छन् । यही नै उनीहरुको माग्ने तरिका हो ।’

“कुनचाहिँ वची विज्ञति नराम्रो (दोष भएको) हो ? महाराज ! यहाँ कोही भिक्षुले वचनद्वारा नाना प्रकारले विज्ञति गर्छ – चीवर, पिण्डपात, शयनासन या ग्लानप्रत्यय चाहियो । यसरी माग्नु नराम्रो विज्ञति हो । आर्यहरु यसो कहिल्यै गर्दैनन् । जुन मानिसले यसो गर्छ, ऊ बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (क)

“महाराज ! कोही भिक्षु अरुहरुलाई सुनाएर भन्दछ – ‘मलाई फलानो वस्तु (चीज) चाहियो ।’ यसरी अरुबाट केही माग्दा ऊ लोभी ठहरिन्छ । यसरी माग्नु पनि नराम्रो वची विज्ञति हो । आर्यहरु यस्तो कहिल्यै गर्दैनन् । जुन मानिसले यसो गर्छ, ऊ बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (ख)

“महाराज ! फेरि कोही भिक्षु वचनद्वारा परिषद्लाई सुनाएर भन्दछ कि – ‘यस्ता यस्ता भिक्षुहरुलाई दान दिनुपर्छ ।’ यस्ता कुरा सुनेर व्यक्तिहरुले दान दिन्छन् । यो पनि नराम्रो वची विज्ञति हो । आर्यहरु यस्तो कहिल्यै गर्दैनन् । जुन मानिसले यसो गर्छ, ऊ बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (ग)

“महाराज ! एकपल्ट सारिपुत्र महास्थविर सूर्यास्तपछि रातमा विमार पर्नुभयो । त्यसपछि महामौद्गल्यायन महास्थविरले औषधी सोध्दा सारिपुत्रले भन्नुभएको औषधी ल्याई दिनुभयो । त्यस बेला त्यो औषधी ल्याइयो । तर पछि स्थविर सारिपुत्रलाई होस आयो, ‘अरे ! मैले मागेर यो औषधी लिएँ । यो गलत कुरो हो । यसो गर्दा मेरो जीविका मिथ्या हुन्छ ।’ त्यसपछि उहाँले त्यो औषधी खानु भएन । यो पनि नराम्रो वची विज्ञति हो । आर्यहरु यसो कहिल्यै गर्दैनन् । जुन मानिसले यसो गर्छ, ऊ बुद्धशासनमा निन्दित, गलत, पतित र अनुचित भएको बुझिन्छ । ऊ मिथ्याजीविका गर्ने भनेर जानिन्छ ।” (घ)

“कुनचाहिँ वची विज्ञति राम्रो (दोष नभएको) हो ? यहाँ कुनै भिक्षुको आवश्यक परेमा आफ्ना आफन्त मित्रहरुलाई या वर्षावासका लागि जुन व्यक्तिहरुले निमन्त्रणा दिएका छन्, उनीहरुलाई सूचित गरिन्छ । यो दोष नभएको राम्रो वची विज्ञति हो । यो आर्यहरुले परिभोग गर्ने विज्ञति हो । जसले यसो गर्दछ, ऊ बुद्धशासनमा प्रशंसित, असल, उच्च र उचित छ भनेर जानिन्छ । ऊ परिशुद्ध जीविका गर्ने भनी जानिन्छ । भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले पनि यसको अनुमति दिनुभएको छ ।”

“महाराज ! कसीभारद्वाज नामका ब्राह्मणको निमन्त्रणालाई तथागतले अस्वीकार गर्नुभएको थियो, किनकि कसीभारद्वाजले उनलाई दोष दिएर अनावश्यक व्यंग्य हानी, निग्रह गरी गाली गर्न चाहेका थिए । यसै कारण तथागतले त्यस भोजनलाई अस्वीकार गर्नुभयो ।”

२२. “भन्ते नागसेन ! भोजनमा देवताहरुले के सधैँ दिव्य ओज भरिदिन्ये वा केवल सूकरमद्व^{१६१} र मधुपायस^{१६२} यी दुवै भोजनमा मात्र ?”

२३. “महाराज ! सधै भगवान्‌ले हरेक गाँस उठाउँदा देवताहरुले त्यसमा दिव्य ओज भरिदिन्ये ।”

“महाराज ! जस्तो कि राजाको मान्छेले हरेक गाँस उठाउँदा सूप दिई जान्छ; यसरी नै, भोजन गर्ने बेलामा हरेक गाँस उठाउँदा देवताहरुले त्यसमा दिव्य ओज भरिदिन्ये । महाराज ! वेरञ्जनामा पनि सुख्खा जौको खाना खाँदाको समयमा पनि देवताहरुले दिव्य ओजले घरिघरि भिजाएका थिए; जसले गर्दा तथागतको शरीर पुष्ट भइरह्यो ।”

“भन्ते नागसेन ! धन्य छन् ती देवताहरु, जो तथागतको सेवा गर्न पाएर लाभान्वित भए । उनीहरु जहिले पनि, जहाँ पनि तैयार रहन्ये ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

१०. धर्मदेशनामा भगवान्‌को अल्प उत्सुकका विषयमा प्रश्न

२४. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरु भन्नुहुन्छ – बुद्धले चार असंख्य एक लाख कल्पदेखि संसारको उद्धारका लागि विस्तारै-विस्तारै आफ्नो ज्ञानलाई बढाउँदै अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेर सर्वज्ञ हुनुभयो । तर सर्वज्ञता प्राप्त गरेपछि धर्मोपदेश गर्नका लागि होइन; बरु शान्त रहनको लागि उहाँलाई इच्छा हुन थाल्यो ।”^{१६३}

“भन्ते नागसेन ! जस्तै – कुनै धनुर्धर वा उनको शिष्य महायुद्धमा जानका लागि धेरै दिनसम्म धनुबाण चलाउन सिकेर तयार भए तर ठीक मौकामा लडाई गर्ने बेलामा दुवै जना लडाईबाट पछि हटे । भन्ते नागसेन ! त्यस्तै, तथागत पनि चार असंख्य एक लाख कल्पदेखि संसारको उद्धारका लागि विस्तारै-विस्तारै आफ्नो ज्ञान बढाउँदै अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेर सर्वज्ञ भएपछि धर्मदेशना गर्नबाट विरत हुनुभयो ।”

“भन्ते नागसेन ! जस्तै – कुनै मल्ल र उसको शिष्य धेरै दिनदेखि कुस्तीको सबै दाउपेच सिकेर तयार भए, तर जुन दिए मल्लयुद्धको बाजी लाग्यो, त्यस दिन उपस्थित भएनन्; भन्ते नागसेन ! त्यसरी नै, बुद्ध पनि चार असंख्य एक लाख कल्पदेखि संसारको उद्धारका लागि विस्तारै-विस्तारै आफ्नो ज्ञान बढाउँदै अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेर सर्वज्ञ भएपछि धर्मदेशना गर्नमा उत्सुक हुनुभएन ।”

“भन्ते नागसेन ! तथागत कसैको भयबाट पन्छिनुभएको हो अथवा सम्भाउन नसकेर वा आफ्नो असमर्थताले वा यथार्थमा सर्वज्ञता प्राप्त नगर्नाले वा के कारण थियो ? कृपया मलाई सम्भाएर मेरो शङ्खालाई मेटिदिनुस् । (क) भन्ते नागसेन ! यदि यो कुरो सत्य हो कि ‘तथागतले चार असंख्य एक लाख कल्पसम्म संसारको उद्धारका लागि विस्तारै-विस्तारै आफ्नो ज्ञानलाई बढाएर अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेर सर्वज्ञ हुनुभयो’ भने यो कुरो भूटो ठहरिन्छ कि ‘सर्वज्ञता प्राप्त गरेर धर्मोपदेश गर्नका लागि होइन; शान्त रहनका लागि उहाँको इच्छा भयो’ (ख) र यदि यो कुरो ठीक हो कि ‘सर्वज्ञता प्राप्त गरेपछि धर्मोपदेश गर्नका लागि नभई शान्त रहने इच्छा जाग्रत भयो’ भने यो

कुरो भूटो ठहरिन्छ कि ‘बुद्धले चार असंख्य एक लाख कल्पदेखि संसारको उद्धारका लागि विस्तारै-विस्तारै आफ्नो ज्ञान बढाउदै अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेर सर्वज्ञ हुनुभयो’, यो पनि एक दुविधायुक्त प्रश्न …।”

२५. “महाराज ! दुवै कुरा ठीक हो । बुद्धले यथार्थमा चार असंख्य एक लाख कल्पसम्म संसारको उद्धरका लागि विस्तारै-विस्तारै आफ्नो ज्ञानलाई बढाएर अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेर सर्वज्ञ हुनुभयो ।” तर सर्वज्ञता प्राप्त गरेपछि यथार्थ धर्मोपदेश नगरेर केवल शान्त रहने उहाँको इच्छा हुन लाग्यो । यस्तो इच्छा हुनुको कारण यो थियो कि पहिले त उहाँले धर्मलाई यति गम्भीर, सूक्ष्म, दुर्ज्ञेय (बुझ्नै गाह्नो) र दुर्बोध छ र अर्को, संसारका व्यक्तिहरुलाई कामवासनामा अत्यन्तै लिप्त देख्नुभयो तथा भूटो सत्काय दृष्टिमा कसिसएर बाँधिएको पाउनुभयो । सो देखेपछि उहाँको मनमा वितर्क हुन लाग्यो – ‘कसलाई म सिकाऊँ ? कसरी म सिकाऊँ ?’ ती मानिसहरुको अल्पसामर्थ्य देख्न थाल्नुभयो ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै वैद्य वा चिकित्सक अनेक रोगहरुले पीडित कुनै रोगीका सामु गएर विचार गर्दछन् –‘कुन उपचारले, कुन औषधीले यसको रोग निको हुन्छ ?’ त्यसरी नै, पहिले त तथागतले धर्म यति गम्भीर देख्नुभयो र दोस्रो – संसारको मानिसहरुलाई कामवासनाहरुमा अत्यन्त लिप्त देख्नुभयो तथा सत्काय दृष्टिले कसिसएर बाँधिएको पाउनुभयो । सो देखेपछि उहाँको मनमा विचार उठन थाल्यो – ‘कसलाई म सिकाऊँ ? कसरी म सिकाऊँ ?’ ती मानिसहरुको अल्पसामर्थ्य देख्न थाल्नुभयो ।”

“महाराज ! जस्तै, कुनै क्षत्रिय राजगद्दी पाएर आफ्नो द्वारपाल, अङ्गरक्षक, सभासद, नागरिक, सिपाही, सेना, कोष अधिकारी र मातहतमा रहेका राजाहरुलाई अन्य मानिसहरुलाई देखेर राजाले विचार गर्दछन् – ‘कसरी, कुन प्रकारले यसको सञ्चालन गर्नुँ ?’ महाराज ! त्यसरी नै, पहिले त तथागतले धर्मलाई यति गम्भीर देख्नुभयो देख्नुभयो र अर्कोतिर संसारका व्यक्तिहरुलाई कामवासनामा लिप्त देख्नुभयो तथा सत्काय-दृष्टिले आबद्ध देख्नुभयो । सो देखेपछि उहाँको मनमा यो वितर्क हुन लाग्यो – ‘कसलाई म सिकाऊँ ? कुन प्रकारले सिकाऊँ ?’ ती मानिसहरुको अल्पसामर्थ्य देख्न थाल्नुभयो ।”

“महाराज ! अनि सबै तथागतहरुको यही परम्परा छ कि ब्रह्माद्वारा प्रार्थना गरिएपछि मात्र धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । यसको के कारण हो ? यसको कारण यो हो कि सबै त्यस समयमा मानिसहरु तपश्ची, परिव्राजक, श्रमण र ब्राह्मण-ब्रह्मोपासक हुन्ये, ब्रह्मालाई नै मान्ये, ब्रह्माकै पूजा गर्दथे । त्यस बलवान्, यशस्वी, विख्यात, ज्ञानी, अलौकिक र सबैभन्दा अग्र ब्रह्मा स्वयं भुक्नाले देवतासहित सबै लोक भुक्छ, धर्मलाई मान्दछ, र ग्रहण गर्दछ । महाराज ! यही कारणले हो कि सबै तथागत ब्रह्माद्वारा प्रार्थना गरेपछि मात्र धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, कुनै राजा वा राजमन्त्री कुनै मानिसको धेरै सत्कार गर्दछ । उसले यसो गरेपछि प्रजा पनि उसको सम्मानमा लाग्दछ । महाराज ! यसरी बुद्धका सामु ब्रह्मा भुक्नाले देवताहरुका साथ सारा लोक भुक्दछ । जसको पूजा हुन्छ, उसको पूजा संसारले गर्दछ । यसै

कारणले ब्रह्मा स्वयं सबै तथागतहरुबाट धर्मोपदेशका लागि प्रार्थना गर्दछन् । यसरी, ब्रह्माद्वारा प्रार्थना गरिएपछि मात्र तथागतले धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले स्पष्ट पारिदिनुभयो । अनेक तर्कयुक्त व्याख्या राम्ररी गर्नुभयो । तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म त्यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

११. बुद्धका कोही आचार्य नभएकोबारे प्रश्न

२६. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले भन्नुभएको छ :-

न मे आचरियो अत्थि, सदिसो मे न विज्ञाति ।

सदेवकस्मिं लोकस्मिं, नत्थि मे पटिपुग्गलो’ति ॥^{१६४}

न मेरो कोही आचार्य छ न मजस्तो अरु कोही,

सदेव मनुष्यलोकमा संसारमा मेरो बराबर कोही पनि छैन ।

“साथै, यो पनि भन्नुभएको छ, भिक्षु हो ! आलारकालाम त्यस बेला मेरा गुरु थिए र म उनको शिष्य । तैपति उनले मलाई आफू बराबर स्थानमा बसाए र धेरै सम्मान दिए ।”^{१६५}

(क) “भन्ते नागसेन ! यदि तथागतले भन्नुभएको – ‘न मेरा कुनै आचार्य छ, न मजस्तो अरु कोही, सदैव मनुष्यलोकमा संसारमा मेरो बराबर कोही पनि छैन’ भन्ने कुरा सत्य हो भने, ‘भिक्षु हो ! आलारकालाम त्यस बेला मेरा गुरु थिए र म उनको शिष्य’ भन्ने कुरा असत्य हुन्छ (ख) र फेरि तथागतले भन्नुभएको – ‘भिक्षु हो ! आलारकालाम त्यस बेला मेरा गुरु थिए र म उनको शिष्य …’ भन्ने कुरो सत्य हो भने – ‘न मेरो कोही आचार्य छ, न मझै कोही …’ भन्ने कुरो असत्य हुन्छ । यो पनि एउटा दुविधायुक्त प्रश्न … ।”

२७. “महाराज ! तथागतले यो ठीक भन्नुभएको छ – ‘न मेरो कुनै आचार्य छ न मजस्तो अरु कोही …’ उहाँले यो पनि सत्य भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! आलारकालाम त्यस बेला मेरा गुरु थिए र म उनको शिष्य …’ तर, यो त उहाँले बुद्धत्व प्राप्तिभन्दा पहिलेको कुरो भन्नुभएको थियो । त्यस समयमा उहाँ सम्यक्सम्बुद्ध हुनुभएको थिएन, बोधिसत्त्व नै हुनुहुन्थ्यो । यो त्यस समयको आचार्य भावका बारेमा भन्नुभएको हो ।”

“महाराज ! सम्यक्सम्बुद्ध हुनुभन्दा पहिले, बोधिसत्त्व रहेको समयमा उहाँका पाँच आचार्यहरु भइसकेका थिए, जसबाट शिक्षा लिएर उहाँले समय व्यतीत गर्नुभएको थियो । कुनचाहिँ पाँच जना^{१६६} (१) महाराज ! ती आठ ब्राह्मणहरु, जसले बोधिसत्त्व जन्मदा आएर उहाँको लक्षण भनिदिएका थिएन । उनीहरुको नाम हो (१) राम, (२) धज, (३) लक्खण, (४) मन्त्री, (५) यज्ञ, (६) सुयाम, (७)

सुभोज र (८) सुदत्त । उनीहरुले उहाँको भविष्यवाणी भनेर स्वस्तिवाचन गरेका थिए । उनीहरु पहिलो आचार्यहरु भए ।”

“महाराज ! उहाँको दोस्रो आचार्य सब्बमित्त नामका आचार्य थिए । उनी उच्च कुलका, शब्द-शास्त्र जान्ने, व्याकरण र वेदका छ अङ्गहरुका पण्डित थिए । बुवा शुद्धोदनले उनलाई प्रशस्त धन दिएर अनि सुनको कलशले सङ्कल्प गराएर यो कुमार सिद्धार्थ^{१५७} लाई विद्याध्ययनका लागि जिम्मा दिएका थिए । यो उहाँको दोस्रो आचार्य भए ।”

“महाराज ! उहाँका तेस्रो आचार्य ती देवता थिए जसले उहाँको हृदय ज्ञानको खोजीमा जान संवेग उत्पन्न गराइदिए, जसको कुरा सुनेर तत्क्षण नै बोधिसत्त्व अभिनिष्ठमण गरी प्रव्रजित हुनुभयो । यी देवता तेस्रो आचार्य भए ।”

“महाराज ! फेरि, आलारकलामले आकिञ्चन्यायतनको परिकर्म सिकाईदियो । यो चोथौ (त्यस बेलाको) आचार्य भयो ।”

“महाराज ! फेरि, उद्धकरामपुत्रले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनवादीको परिकर्म सिकाईदियो । यो पाँचौ (त्यस बेलाको) आचार्य भयो ।”

“महाराज ! सम्यक्सम्बुद्ध हुनुभन्दा पहिले नै बोधिसत्त्व हुँदाखेरि नै उहाँका यी पाँच आचार्यहरु भएका थिए । तर यी सबै लौकिक धर्मका आचार्यहरु हुन् ।”

“महाराज ! लाकोत्तर धर्ममा सर्वज्ञ बुद्धलाई सिकाउने, पढाउने कोही पनि छैन । महाराज ! तथागतले त स्वयं नै बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभएको थियो, तथागतको (यस विषयमा) कोही अर्को आचार्य थिएन । त्यसैले तथागतले भन्नुभयो :–

‘न मेरो कोही आचार्य छ न मजस्तो अरु कोही,

सदेव मनुष्यलोकमा संसारमा मेरो बराबर कोही पनि छैन ।’

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म त्यसलाई स्वीकार गर्छु ।”

(यस वर्गमा एघार प्रश्नहरु छन् ।)

मेण्डकप्रश्न समाप्त ।

पाँचौ संसर्गवर्ग समाप्त ॥

“पञ्चा नरान् रतन”

कम्मटान दीपनी

परियत्ति सद्बुद्धम् कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, तृतीय पत्र)

कम्मटान दीपनी प्राप्ताङ्क ३० अंक, १० घण्टा



लेखक – लेडी सयादो

अनुवाद – भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर

नमो तस्स भगवतो अरहतो समसम्बुद्धस्स

कम्मटान-दीपनी

पाँच प्रकारका दुर्लभ धर्महरु

पाँच दुर्लभ धर्म □ उपलब्ध भएको अवस्थामा सत्वहरुले अत्यन्त उत्तम, महान्, आनिशं फल अनन्त रूपले प्राप्त गर्न सक्छन् । लोकमा बुद्ध आदि विज्ञजनहरुले देव मनुष्यहरुलाई पाँच दुर्लभ धर्मको महत्व बोध गराउनको निमित यो धर्मदेशना गर्नुभएको हो ।

अनन्त आनिशंस भएका यी पाँच दुर्लभ धर्म बुझन सक्नेहरुलाई मात्र दुर्लभ भावको अवसर प्राप्त भएकाहरु भन्न सुहाउँछ । परन्तु जसले पाँच दुर्लभ धर्मलाई बुझन सक्दैन, तिनीहरुका निमित दुर्लभ भाव अवसर प्राप्त भएता पनि प्राप्त भएकाहरु भन्न सुहाउँदैन ।

अब यहाँ पाँच दुर्लभ धर्ममध्ये मनुष्यभाव दुर्लभ भन्ने बारे प्रस्तुत गर्न चाहन्छु । १) कसरी मनुष्यभाव दुर्लभ छ ? २) दुर्लभ मनुष्य जन्म प्राप्त भएपछि कस्तो महान् आनिशंस प्राप्त हुन्छ ?

■ पाँच दुर्लभ धर्म भन्नाले – १. बुद्ध उत्पन्न हुनु, २. मनुष्यभाव प्राप्त हुनु, ३. प्रव्रजितभाव प्राप्त हुनु, ४. श्रद्धा सम्पत्ति हुनु र ५. सद्धर्म श्रवण गर्नु ।

१. कसरी मनुष्यभाव दुर्लभ छ ?

एक समय भगवान् बुद्ध श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डको आराम जेतवनमा विहार गर्नुभएको थियो । त्यस बेला भगवान् बुद्धले आफ्नो (हातको औलाको) नडमा अलिकति धूलो राख्नु भई भिक्षुहरुलाई सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षुहरु ! तिमीहरु विचार गछौ – जुन यो मेरो नडमा धूलो छ त्यो धेरै छ कि यो महापृथ्वीमा भएको धूलो धेरै छ ?”

भिक्षुहरुले भन्नुभयो – “भन्ते ! महापृथ्वीमा भएको धूलो अत्यन्तै बढी छ, भगवान्‌ले नडमा राख्नु भएको धूलो अत्यन्तै अल्प छ, जुन यो तुलना गर्न योग्य छैन ।”

भगवान्‌ले भन्नुभयो – “भिक्षुहरु ! ठीक यसरी नै यो सुगति भूमिमै उत्पत्ति हुन सक्ने सत्वहरु यो नडको धूलोभै थोरै मात्र छन् । परन्तु अपाय दुर्गतिमा उत्पन्न हुने सत्वहरु महापृथ्वीमा धूलो समान धेरै छन् ।”

यो भयो नखसिख-सुत्त देशनामा भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको कुरा ।

यो कुरा मृत्यु पछि दुर्गतिमा पतन हुनेहरु धेरै भएको तथा सुगति भूमिमा उत्पत्ति हुनेहरु अल्प मात्र भएको कारणले नडमा भएको धूलोको उपमा देखाउन भएको हो भनी जान्नुपर्छ ।

यो सूत्रअनुसार आदि नभएको अनन्त (अनमतग) संसारमा प्रत्येक सत्त्व प्राणी जन्म मृत्यु हुँदै घुम्दै गरेको अवस्थामा सुगति र दुर्गति भूमिमा जन्मेको विषयलाई लिएर पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । जस्तै सुगति भूमिमा मैले जन्म लिएर आएको संख्या नडमा भएको धूलो प्रमाणले अल्प मात्र छ । दुर्गति भूमिमा मैले जन्म लिएर आएको संख्या महापृथ्वीमा भएको धूलो समान धेरै धेरै नै छ भन्ने कुरा यसरी थाहा पाउन सकिन्छ । यसमा कुनै सन्देह छैन । अनमतग संसारमा घुमिरहेका प्रत्येक प्राणीको सुगति भव ज्यादै अल्प भएको कारण सुगति भूमिमा भएका प्राणीहरु सबैलाई एक समूह गरी यो नडमा भएको धूलो समान अल्प मात्र छ भनी देखाउनु भई संक्षिप्त देशना गर्नुभएको हो । यसरी नै अनागत संसारमा घुमिरहनेहरुका बारे पनि यही रूपले हुन्छ भनी जान्नुपर्छ ।

यो नखसिख-सुत देशनाअनुसार उल्लेख भएको कुरा भयो ।

यो सूत्र देशनाअनुसार यहाँ केही कुरा स्पष्ट गर्न अभिधर्मअनुसार उल्लेख गर्दूँ । चित्त क्षण भनेको आँखा फिर्म्क्याउने क्षण भित्रै अथवा बिजुली चम्कने क्षण भित्रै एक लाख कोटीभन्दा अधिक उत्पत्ति भइसकेको हुन्छ ।

सब्बं अकुसलं अधो गमनियं

सब्बं कुसलं उद्धं गमनियं

सबै अकुशलले तलतिर लान्छ । सबै कुशलले माथितिर लान्छ ।

जनकशक्ति र उपनिस्सयशक्तिअनुसार अकुशल भएमा एक एक चित्त क्षणले एउटा एउटा दुर्गतिमा जन्म लिन सक्छ । कुशल भएमा पनि एक एक चित्त क्षणले एउटा एउटा सुगतिमा जन्म लिन सक्छ । सुगति भूमिमा भएका देव मनुष्यहरुको चित्तलाई अनुमान गरी समूह गरी विचार गर्दा कुशल चित्त क्षण भनेको न माथि भएको धूलो समान अल्प मात्र छ, अकुशल चित्त क्षण महापृथ्वीमा भएको धूलो समान अत्यन्त अधिक छ । अनमतग सिंगो संसारलाई नै यही रूपले जान्नुपर्छ ।

आ-आफ्नो शरीरमा एक एक दिनमै छवटै द्वारमा व्यर्थको देख्ने, सुन्ने आदि र फाइदाजनक देख्नु सुन्ने आदिमध्ये कुनचाहिँ बढी छ भनी राम्री नियालेर हेरेमा स्पष्ट हुनेछ । आफूमा एक दिनमै कुशल वा अकुशल कुनचाहिँ बढी उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा स्वयं आफैले अनुमान गरी थाहा पाउन सकिन्छ ।

सुगति भन्दा दुर्गतिमा जाने सत्त्वहरु बढी

सुगति र दुर्गति भूमिमा रहेका सत्त्वहरुका बीचमा तुलना गरेमा सजिलैसित थाहा पाउन सकिन्छ । सुगति-भूमिमा बसेका देव ब्रह्माहरुको शरीरको उचाई तीन **गाउत*** प्रमाण हुन्छ । उनीहरु बस्ने विमान १२ योजन, १५, २०, ३०, ६० योजन ठूलो हुन्छ । यदि यस्ता विमानसँग तुलना गरेमा यस्तो विमानले बर्माको तीन खण्डको एक भूभाग ढाक्न सक्छ । अभ शूर्य विमान भन्ने एक मात्र विमान पनि भण्डै वर्मा देशभन्दा ठूलो हुन सक्छ । परन्तु भूमिको हिसाबले विशाल

भएता पनि जनघनत्वको हिसाबले ज्यादै थोरै मात्र संख्या छ । यो अनुपातमा दुर्गति भूमि पनि विशाल भएता पनि त्यसमा बसने जनघनत्व पनि धेरै बढी छ । यो चक्रवालमा एक मनुष्य-भूमि, ६ वटा देव-भूमि, १६ वटा रूप ब्रह्मा-भूमि र ४ वटा अरूप ब्रह्मा-भूमि गरी जम्मा २७ वटा भूमिहरु छन् । यहाँ बस्ने मनुष्य, देव, ब्रह्माहरु एउटै नछुटाई गिन्ति गरी हाम्रो देशमा भएका कमिला एक जातिका प्राणीसँग तुलना गरेमा ती देव मनुष्यहरुभन्दा कमिलाहरु नै बढी हुन्छ । २७ वटा भूमिमा रहेका मनुष्य, देव, ब्रह्माहरुको संख्या थोरै मात्र हुन्छन् । अब यसको अतिरिक्त माथि र तलको बर्मा देशमा जल र स्थलमा बस्ने सत्वहरुको जाति अनन्त छन् । संख्याको त कुरै छोडौँ । बर्मा देश बाहेक यो चक्रवाल भित्र चार महाद्वीप र ससाना दुई हजार द्वीपहरु छन् । अत्यन्त ठूला, साना, पहाड, पर्वत, जङ्गल छन् । यी बाहेक भित्रको सीदा समुद्रसहित महाद्वीप र ससाना द्वीपहरु बाहिरको चार समुद्रहरु, साना ठूला नदीहरु, सरोवरहरु नहर आदि स्थानमा रहेका जलचर थलचर प्राणीहरुको त गिन्ति नै छैन । यसरी तिर्यक सत्वहरुसँग तुलना गरी हेरेमा पनि २७ सुगति भूमिमा रहेका सत्वहरु नड माथिको धूलोभै अत्यन्त अल्प मात्र छन् । तिर्यक सत्वहरु महापृथ्वीको धूलो समान धेरै छन् ।

फेरि जम्बुद्वीप जस्तो अर्को दश दश हजार योजन विशाल भई तल माथि पन्थ पन्थ हजार योजनको दूरी भएको आठ वटा महानरकहरु छन् । तीमध्ये सबभन्दा तलको नरक महाअवीचि नरक छ । किन महाअवीचि भनेको ? बाँसको ढुङ्गो टम्म भरिएको तोरीभै कुनै ठाउँ खाली नहुने गरी नरकमा प्राणीहरु भरी भराउ हुने भएकोले अवीचि भनेको हो भनी अट्कथाका ग्रन्थहरुमा उल्लेख भएको छ । यो अवीचि नरक महाअकुशल कर्म गर्नेहरु मात्र पतन हुने ठाउँ हो । महाअकुशल कर्म गर्नेहरु मात्र पतन हुने महाअवीचि नरकमा नै नारकीय प्राणीहरु यति भरी भराउ छन् भने त्योभन्दा सानो अकुशल कर्म गर्ने माथि माथिका नरकमा उत्पन्न भएका प्राणीहरुको संख्या कति होला भन्ने कुरा अनुमानले नै पनि थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसपछि त्यस त्यस अनन्त जङ्गलमा अनन्त पर्वतमा अनन्त समुद्रका ससाना द्वीपहरुमा भएका नरकभूमि र तीन वटा चक्रवालको माभमा रहेको लोकान्तरिक नरकमा रहेका प्राणीहरुको कुरा त बाँकी नै छ । यसरी नै प्रेतलोकमा अनन्त, असुर-काय भूमिमा अनन्त प्राणीहरु भएको कुरा पनि बाँकी नै छ । यसरी दुष्टान्त रूपले देखेका सुनेका २७ सुगति भूमिमा रहेका सत्व प्राणीहरु नड माथिको धूलो प्रमाणले अत्यन्त अल्प छ । अपाय दुर्गति चार वटामा भएका सत्व प्राणीहरु महापृथ्वीमा रहेको धूलो प्रमाणले अत्यन्त अधिक छन् भनी अनुमानले पनि थाहा पाउन सकिन्छ । आदि अन्त नभएको संसारमा कल्प कल्प पिच्छे यसरी नै जानी देखी अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी जानी देखी अनुमान गर्दै लगेमा अनमतगग संसार भित्र एक एक सत्वको सुगति भूमिमा उत्पन्न भई जन्मेको संख्या नडमाथिको धूलो प्रमाणले अत्यन्त अल्प हुन्छ । दुर्गति भूमिमा उत्पन्न भई जन्मेको संख्या महापृथ्वीको धूलोसमान धेरै धेरै नै छन् भनी थाहा पाउन सकिन्छ ।

यसरी नखसिख-सुत्त देशनाअनुसार मनुष्यभाव दुर्लभ छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

* एक गाउत बराबर एक चौथाई योजन ।

अन्धो कछुवाको उपमा

अब मजिमनिकाय ग्रन्थको ‘बालपणिडत-सुत्त’ देशनामा भगवान् बुद्धले जुवा (बैल गाडाको गोलो चक्का) को उपमाद्वारा आज्ञा गर्नु भएअनुसार मनुष्यभाव दुर्लभ भन्ने कुरा उल्लेख गर्दछु । त्यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नुभयो – “भिक्षुहरु ! एउटा उपमा दिन्छु – भिक्षुहरु ! कुनै व्यक्तिले बीचमा एउटा प्वाल भएको जुवालाई जम्बुद्वीपको दक्षिणतिरको महासमुद्रमा फालि दिन्छ । त्यसलाई हावाले अथवा छालले त्यसलाई कहिले पूर्वतिर, कहिले पश्चिमतिर, कहिले उत्तरतिर, कहिले दक्षिणतिर बहाएर लैजान्छ । उत्तरकुरु तर्फ उत्तरतिर महासमुद्रको बीचमा दुवै आँखा नदेख्ने (अन्धो) एउटा कछुवा छ । त्यो कछुवा समुद्र भित्त यता उता जहाँ मन लाग्यो त्यहाँ विचरण गरी बस्छ । त्यो कछुवाले एक सय वर्षमा वा एक हजार वर्षमा एक पटक समुद्रको पानीको सतह बाहिर आफ्नो टाउको फुत्त उठाउँछ । भिक्षुहरु ! तिमीहरु के विचार गर्छौं कि त्यो अन्धो कछुवाले त्यसरी फुत्त टाउको उठाउँदा त्यो जुवाको प्वालमा छिर्न सक्ला ?”

भिक्षुहरुले जवाफ दिए – “जुवाको प्वाल भित्र छिर्ने सम्भावना त छैन तैपनि संसरा भनेको अत्यन्त लामो भएकोले यदि त्यो अन्धो कछुवा पनि नमरेमा, त्यो जुवा पनि पानीले मक्काएन भने र अनन्त काल वितिसकेपछि कुनै किसिमले वा संयोगले सायद कछुवाको टाउको जुवाको प्वालमा छिर्ने सम्भावना हुन्छ ।” अनि भगवान्‌ले भन्नुभयो – “भिक्षुहरु ! बरू त्यो अन्धो कछुवाको टाउको जुवाको प्वालमा चाँडै छिर्ने सक्ने सम्भावना छ, परन्तु मनुष्यलोकबाट च्युत भई अपाय दुर्गतिमा पतन भएका सत्त्व फेरि मनुष्यलोकमा आउने मौका पाउनु साहै नै कठिन तथा दुर्लभ छ । त्यो अन्धो कछुवाको टाउको जुवाको प्वालमा पर्नुभन्दा पनि सय गुना, हजार गुना अधिक कठिन छ । किनकि अपाय भुवनमा कुशल-कर्म गर्ने मौका हुँदैन । फेरि कुशल अकुशल भनेर थाहा पनि हुँदैन । आ-आफूमै बलियाले दुर्बललाई मार्ने, दुःख कष्ट दिने, बलियोले निर्बललाई समातेर खाने गर्दैन् ।”

यो दशनाअनुसार बुझ्नु पर्ने कुरा यस प्रकार छ – लोकमा जो सत्त्वहरु कुशल कर्म गरी मरण हुन्छन्, ती सत्त्वहरु सुगति-भुवनमा जन्म लिन्छन् । जो सत्त्वहरु अकुशल गरी मरण हुन्छन्, ती सत्त्वहरु दुर्गति-भुवनमा जन्म लिन्छन् । यसरी यो अभिधर्मको नियमानुसार भयो । मृत्युपूर्व वर्तमान जीवनमा कुशलको अभ्यास गरिरहेका सत्त्वहरुलाई समेत मृत्यु दुःख उपस्थित हुने बखतमा कुशल अगाडि आउन धेरै गाहो हुन्छ भने मृत्यु पूर्व वर्तमान जीवनमा कुशल भनेकै थाहा नपाई लोभ-चित्त, द्वेष-चित्त, मोह-चित्तले मात्रै दिन, महिना, वर्ष विताइरहेका अपाय भुवनका सत्त्वहरुलाई, कुशल अगाडि आई मृत्यु हुनु भनेको सम्भव छैन । वर्मा एउटा देशमा पनि प्रत्येक दिनमा असंख्य तिर्यक सत्त्वहरु मर्दैन् । त्यस्तै पानी भित्र पनि असंख्य सत्त्वहरु मर्दैन् । ती सत्त्वहरुमध्ये कुशल अगाडि परी मृत्यु भएका सत्त्वहरु भेद्वाउनै मुसिकल हुन्छ । त्यसमा पनि अपायभूमिमा पतन भएका प्राणीहरुको निमित्त दान, शील, भावना भन्ने कुशल धर्मसँग यो जन्ममा भन्दा अर्को जन्ममा भन् भन् टाढिँदै जान्छ । अकुशल धर्म भने यो जन्म वा अर्को जन्ममा भन् भन् गहाँ हुँदै जान्छ तल तल दब्दै जान्छ, एउटा जन्मबाट अर्को जन्ममा भन् भन् अज्ञानतामा ढुब्दै जान्छ । जसरी महासमुद्रमा खसेका लाखौं करोडौं ढुङ्गाका दुक्राहरु भन् भन् तल दब्दै जाने हुन्छ अथवा एक टुक्रा पनि फेरि माथि उठ्ने सम्भावना नहुनेभैं हुन् ।

पारमिसम्भार छिपेका बोधिसत्वहरु बाहेक अरु सत्वहरु अपाय दुर्गतिमा एकबार पतन भएपछि हजार जन्ममा पनि मनुष्य-भुवनमा आउने मौका प्राप्त हुँदैन, दश हजार जन्ममा पनि, लाखौं लाख जन्ममा पनि, दश लाख जन्ममा पनि, एक करोड जन्ममा पनि त्यो मौका प्राप्त नहुन सक्छ । तर असंख्य जन्म वितिसकेपछि सम्भवत कुनै समयमा मनुष्यभुवनमा जन्म लिने मौका प्राप्त हुन सक्छ ।

यससी आदि अन्त नभएको संसारमा घुमिरहेका एक एक सत्वको सुगति-भुवनमा जन्म लिएको संख्या नड माथिको धूलो समान अत्यन्त अल्प मात्र हुन्छन् । दुर्गति भुवनमा जन्म दिएको संख्या महापृथ्वीमा भएको धूलो समान अत्याधिक हुनेछ भनी दर्शाइएको आधारमा हामीले अनुमान गरी थाहा पाउन सक्छौं ।

यो अन्यो कछुवाको उपमा (काणकच्छपोपम-सुत्त) देशनाद्वारा देखाउनु भएको मनुष्य भाव दुर्लभको कृता हो ।

अभिधम्म विभङ्ग अट्टकथाअनुसार मनुष्यभाव दुर्लभ

अभिधम्मज्ञाण विभङ्ग अट्टकथामा वर्णन गरिएअनुसार अनादि संसार घुमिरहेका पृथक्जन सत्पुरुषहरुको पनि सत्पुरुष धर्मले युक्त भई पूर्ण भई ती धर्म राम्री सुरक्षित भएका जन्महरुको संख्या ज्यादै थोरै मात्र छ । यसबाट पनि स्पष्ट छ कि अपायभव (जन्म) मिथ्यादृष्टिभव, दुश्चरित्रभवको संख्या महापृथ्वीमा भएको धूलो समान धेरै छ ।

अकुशल भनेको एक दिनमै काय-कर्म, वची-कर्म, मनो-कर्मको रूपले लाखौं करोडौं पटकभन्दा बढी उत्पन्न हुन्छ । दिन, महिना, साल भरमा र जीवनभरमा बनाउने अकुशलको संख्या अनगिन्ति हुन्छन् । एक एक चित्त क्षणले नै एउटा एउटा अपाय भवमा पतन भई अपाय दुःख भोग गरी सकेपछि मात्र ती कर्म शान्त भएर गएकाहरु पनि धेरै छन् । त्यस्ता हरेक व्यक्तिको एक एक अकुशल चित्त क्षणले एउटा एउटा अपायभवमा पतन भएका जन्महरु पनि अनगिन्ति रूपमा हुन्छ ।

अपाय दुर्गतिमा पतन हुने मौका प्राप्त नभए पनि सत्कायदृष्टिमा टाँसी सत्वहरुको हृदयमा संचित भई जहाँ जहाँ जन्मियो त्यहीं त्यहीं सँगसँगै गइरहेका दुश्चरित्र कर्महरु पनि एक एक सत्वमा अनगिन्ति रूपमा असंख्य भएका हुन्छन् । एक एक चित्त क्षणले नै एउटा एउटा अपाय भवमा पतन भई अपाय दुःख भोग गरी सकेपछि मात्र ती कर्म शान्त भएर गएकाहरु पनि धेरै छन् । त्यस्ता हरेक व्यक्तिको एक एक अकुशल चित्त क्षणले एउटा एउटा अपायभवमा पतन भएका जन्महरु पनि अनगिन्ति रूपमा हुन्छ ।

अपाय दुर्गतिमा पतन हुने मौका प्राप्त नभए पनि सत्कायदृष्टिमा टाँसी सत्वहरुको हृदयमा संचित भई जहाँ जहाँ जन्मियो त्यहीं त्यहीं सँगसँगै गइरहेका दुश्चरित्र कर्महरु पनि एक एक सत्वमा अनगिन्ति रूपमा असंख्य भएका हुन्छन् । महाअवीचि नरकमा असंख्य कर्महरु पनि प्रत्येक सत्वमा हुन्छ । त्यस्तै तापन, महातापन नरकमा पतन हुन सक्ने यसरी नै अन्य नरकको कुरा पनि बुझनुपर्छ

। संयोगवश कुनै एउटा कुशल कर्मको उपस्थितिले मनुष्यलोकमा जन्म लिएका साहु, महाजन, प्रदेश राजा, एक राजा, चक्रवर्ती, मान्धाता राजा, देवलोकमा जन्मेका देवराज, इन्द्रराज तथा ब्रह्मलोकमा जन्मेकाहरु पनि यदि उनीहरुले पूर्वजन्ममा गरी आएका अकुशल कर्मपथ पूर्ण भई अवीचि आदि अपायमा अब फेरि पतन गराउन सक्ने पुराना अनन्त कर्महरु आफूमा विद्यमान भएको कुरा थाहा पाएको भए शायद उनीहरु एक पटक पनि हाँस्ने, आनन्द लिने गर्दैन थिए होला । निश्चय पनि रुँदै, विलाप गरी बस्ने थिए होला ।

सक्कायदिष्टिलाई हटाउनु पर्ने आवश्यकता

सत्तियाविय ओमझो, दह्यमानो व मत्थके ।

सक्कायदिष्टि पहानाय, सतो भिक्खु परिब्बजे ॥

— सगाथावग्ग पालि

अर्थात् भिक्षुहरु ! छातीमा भालले रोपेको पुरुषभै टाउको दन् दन् बलिरहेको पुरुषभै प्रमादी नभई सधै स्मृति पूर्ण भई सत्कायदृष्टि हटाउनको निम्ति आफ्नो जिउको समेत पर्वाह नगरी दृढतापूर्वक कोशिस गरी समथ विपस्सनाको अभ्यासमा लाग्नुपर्दछ ।

यी दुवै उपमा हीन उपमा हुन् । साँच्चै नै ती दुवैमा प्रत्यक्षरूपमा देखिरहेको भालाको भय र आगोको भय र केवल मृत्यु हुन केही क्षणको लागि मात्र दुःख कष्ट हुने खालको हो । परन्तु पुरानो अनन्त अकुशल कर्मले समेटिएका सत्वहरुको छातीमा विद्यमान भएको जुन सत्कायदृष्टि हो, त्यो नै साँच्चैको महान् भय हुन् । यदि ती सबै समर्थवान् भएकामा आफूमा रोपिएको भाला र दन् दन् बलिरहेको आगोलाई वास्ता नगरी सर्वप्रथम सत्कायदृष्टिलाई हटाउन जति सक्यो उति छिटो कोशिस गर्न खोज्छ ।

ज्ञानको दियो खोज्नको निम्ति

कोनुहासो किमानन्दो, निच्चं पज्जलिते सति ।

अन्धकारेन ओनझा, पदीपं न गवेसथ ॥

— धम्मपद पालि गा. नं. १४६

सर्वदा पछि अपायमा पतन हुने शोक अग्नि आफ्नो हृदयमा दन् दन् बलिरहेको छँदाछँदै कहाँ तिमीहरुलाई हाँस्नु छ ? कहाँ तिमीहरुलाई आनन्द लिनु छ ? अविद्या अन्धकारले आफूमा निरन्तर रूपमा भएको शोकलाई चाल पाउनै नसक्ने गरी छोपिएर तिमीहरुीकन प्रज्ञाको प्रदीप नखोजेको ?

ती साहु महाजन आदि मनुष्य, देव, ब्रह्मा, सत्त्वहरुलाई अपायभवमा आफ्नो पालो आई पतन हुने बेलामा अनन्त पुरानो कर्म सबै सक्रिय भई आउने छन् । जसरी ठूलो रूखबाट एउटा जङ्गली मुसोको गति कस्तो भन्दा तल खसी रूख मुनि बसेका हजार, दश हजार विरालोहरुको बथानमा पर्दा त्यो मुसो ती विरालोहरुबाट बच्न नसकी विरालोले भम्टेर खानेभैं हुन् । मानिसको नजिक रहेका गाई, भैंसी, कुकुर, सुँगुर, विरालो, कुखुरा आदि आ-आफ्नो अकुशल कर्मको कारणले उत्पन्न भएका हुन् । फेरि उनीहरुमा विद्यमान पुरानो अकुशल कर्मको कारणले भन् भन् तलतिर पतन हुँदै ससाना प्रेतलोक, ठूलठूला प्रेतलोक, ससाना नरक लोक क्रमशः भदै महाअवीचि नरकसम्म पनि पतन हुनेहरु पनि छन् । उनीहरु कल्पनाश हुने अवस्थामा मात्र बल्ल त्यहाँबाट मुक्त हुने हुन्छन् । यस्ता सत्त्वहरु नरकलोकमा, प्रेतलोकमा असंख्य अनिर्गति रूपमा छन् भनी अभिधम्मत्राणविभङ्ग अट्टकथामा उल्लेख भएको छ । यो जन्ममा अति नै अकुशल कर्म गर्नेहरु र पहिले महान् अकुशल कर्म गरेकाहरु ऋपाय दुर्गतिमा पतन हुने सम्बन्धमा कुरा गरेरै साध्य हुँदैन । यो अट्टकथामा उल्लेख भएअनुसार अनादि संसारमा घुमिरहेको प्राणीहरुको सुगति-भव नडमाथि राखेको धूलो प्रमाणले अत्यन्त अत्यन्त अत्यन्त अत्यन्त अत्यन्त अत्यन्त अत्यन्त अधिक छन् भनी अनुमानले जान्नुपर्छ ।

यो अट्टकथामा वर्णन भएअनुसार मनुष्यभाव दुर्लभतालाई दर्शाइएको कुरा हो । अन्धो कछुवा र जुवाको उपमाद्वारा अपाय दुर्गतिमा पतन भएका प्राणीको निम्नि कुशल अगाडि आउने सम्भावना जन्म जन्ममा भन् भन् टाढा हुँदै जाने र मनुष्य जन्म फेरि प्राप्त गर्न कठिन हुने कुरा अट्टकथाअनुसार वर्णन गरिएको हो ।

पानीमा खेको दुङ्गाको उपमा

सुगतिभवबाट अपायभवमा पतन भएकाहरु ऋधिकांश रूपले समुद्रमा खसेको दुङ्गा जस्तै एक जन्मपछि अर्को जन्ममा भन् भन् तलतिर थिँग्रिदै जान्छ, अपाय संसार मात्रै असंख्य जन्म पतन भई रहने स्वभावलाई थाहा पाउनुपर्दछ । यसरी थाहा पाउन सकेमा मनुष्यजन्म प्राप्तिको दुर्लभ भाव र यो संसार धेरै भयानक भएको कुरा अनुमानद्वारा बुझन सकिन्छ ।

यो मनुष्यभाव दुर्लभतालाई मूलपालि अट्टकथा अनुसार देखाइएको हो ।

(२) दुर्लभ मनुष्य जन्म प्राप्त भएपछि कस्तो आनिशंस प्राप्त हुन्छ ?

मनुष्य जन्म भनेको कल्पवृक्ष समान

छ वटा देवलोक, देवराज इन्द्र आदि देवताहरुको स्कन्ध सुख यही मनुष्यलोकमै बिउ रोपी प्राप्त गरेका हुन् । मनुष्य भएको बखत आफ्नो हृदयमा देव जाति, इन्द्र जाति, बिउ रोपिएकै कारणले पछि छ वटा देवलोकमा देवत्व, इन्द्रत्व भाव प्राप्त गरेका हुन् । त्यति मात्र होइन बीस वटा

ब्रह्मलोकमा ब्रह्माहरुको स्कन्ध देह आनुभाव, ऋद्धि सुख पनि मनुष्यलोकमै जग हाली प्राप्त गरेका हुन् । मनुष्य भएको बखतमा आफ्नो हृदयमा ब्रह्मारूपी विउ रोपी त्यसलाई सुरक्षा गर्न सकेमा पछिल्लो जन्ममा त्यसले ब्रह्मा भाव प्राप्त गर्न सक्छन् । फेरि स्वयं मनुष्यलोकमा साहु, महाजन, प्रदेश राजा, एकराजा, चक्रवर्ती मन्धाताहरुको सुख, ऐश्वर्य पनि मनुष्य लोकमै मात्र जग हाली प्राप्त गर्न सकिन्छ । मनुष्य भएकै बखत आफ्नो हृदयमा साहु महाजनदेखि मन्धाता आदि हुने जुन जुन विउ रोपिन्छ त्यस्तै त्यस्तै फल फल्नेछ । अनादि संसार संसार चक्रबाट मुक्त भएर जानुभएका श्रावक बोधिका स्वामी, प्रत्येकबोधि, सम्यक्सम्बोधि स्वामी हुनु भएका देव, मनुष्य, ब्रह्मा, आर्य पुद्गल, विद्याधर, प्रख्यान्त पुद्गलहरुले पनि मनुष्यलोकमै जग स्थापना गरेर गएका थिए । मनुष्य भएकै बेलामा आआफूले त्यस त्यस बोधि विउलाई रोपी राम्ररी सुरक्षित गरेपछि, मात्र त्यो आर्य पुद्गल महान् पुद्गल भावमा पुग्न सक्छ । त्यसैले मनुष्यभूमि भनेको कल्पवृक्ष समान् हुन् ब्रह्मा, देव, मनुष्य, लौकिक, लोकुत्तर सुख आदि जेजति सुख छन् ती पनि मनुष्य-भूमिरूपी कल्पवृक्षबाट उम्मेको फल, पात, हाँगा समान हुन् ।

मनुष्य जन्ममा भवसम्पत्ति र भोगसम्पत्ति भन्ने दुईवटा सम्पत्ति हुन्छन् । मनुष्यरूप, मनुष्य नाम, मनुष्य स्कन्ध समूहलाई भव सम्पत्ति भनिन्छ । पुत्र, पत्नी र धन सम्पत्ति घरबार खेत, सुन, चाँदी, रत्न, नगर, ग्राम आदि भनिएका तथा साहु महाजन, प्रदेश राजा, चक्रवर्ती मन्धाता सुख आदिलाई भोग सम्पत्ति भनिन्छ । ती दुईमध्ये भवसम्पत्तिलाई मन पराएकाहरुले भोगसम्पत्ति घाटामा पारिरहेका हुन्छन् ।

भवसम्पत्ति मन पराएकाहरुले कसरी भोगसम्पत्ति घाटामा पारेका हुन्छन् ? माथि उल्लेख गरेअनुसार विद्वान सत्पुरुषहरुले मनुष्यजन्म दुर्लभतालाई थाहा पाइराख्छन् । फेरि यो संसार चक्रलाई अत्यन्त भयझर देख्छन् । मनुष्य जन्मको कल्पवृक्ष भावलाई पनि उनीहरुले देख्छन् । ती विद्वानहरुले यसरी विचार गर्छन् – यदि हामीले अहिले प्राप्त गरेको साहु, महाजन, प्रदेश राजा, एकराजा, चक्रवर्ती, मन्धाता सुख ऐश्वर्यलाई नै प्रमुख स्थान दिई यसैमा आशक्त भई दिन विताएमा हामीलाई प्राप्त भएका दुर्लभ मनुष्यजन्म, मनुष्यस्कन्ध पनि मानौं अंकुर चुँडिएका शाखा प्रशाखाहरु भाँचिएका सुखा कल्पवृक्ष समान विनाश भवामा पुग्नेछु । त्यसैले अहिले प्राप्त भएका भोगसम्पत्तिलाई त्यागी अहिले प्राप्त भएको भव कल्पवृक्षलाई दिनपरदिन वृद्धि गरी, दिन, महिना, साल गुजार्न सकेमा अहिले हामीलाई प्राप्त भएका जति पनि भोगसम्पत्ति र भवसम्पत्ति छन् त्यो पछि फेरि हजारौं लाखौं जन्मसम्म पनि प्राप्त हुनेछ । त्यति मात्र होइन महाकल्पभर आयु भई सुख प्राप्त गरेका ब्रह्माहरुको ऐश्वर्य पनि प्राप्त हुनेछ । त्यति मात्र होइन उत्तम श्रावक बोधिज्ञान, प्रत्येकबोधिज्ञान, सम्यक्सम्बोधिज्ञान पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । यही कारणलाई देखी जानी बुझी दिन, महिना, वर्षहरु व्यर्थमा नफाली कोही कोहीले आफूलाई प्राप्त साहु, महाजन, प्रदेश राजा, एकराजा, चक्रवर्ती, मन्धाता सुख ऐश्वर्यमा आसक्त नभई दान माग्न आएका पुद्गलहरुलाई खुला हातले दान दिइ दिन विताउँछन् । यसरी भवसम्पत्ति मनपराएकाले भोग सम्पत्तिलाई त्याग गर्छन् ।

भोगसम्पत्ति मनपराएकाले भवसम्पत्तिलाई कसरी घाटामा पार्छन् ? दुर्लभ मनुष्य जन्म प्राप्त भएपनि यी व्यक्तिहरुमा संसार भयलाई तथा भव कल्पवृक्षको महत्वलाई बुझन सक्ने प्रज्ञा ज्ञान वा ज्ञान चक्षु हुदैन । उनीहरुले वर्तमान मनुष्य जीवनमा भझरहेका भोगसम्पत्तिलाई सुरक्षा गर्ने, वृद्धि

गरी लाने र भोग गर्नेमा मात्रै दिन बिताउँछन् । उनीहरु यस्ता कार्य गर्दै अन्त हुन्छन् । उनीहरुको निमित्त मनुष्यजन्म, मनुष्यस्कन्धरूपी कल्पवृक्ष भनेको अंकुर चुँडिएको, शाखा प्रशाखा भाँचिएको सुखारूखसमान हुन्छ । यसरी भोगसम्पत्ति मनपराएकाहरुले भवसम्पत्ति घाटामा पारेका हुन्छन् । भवलाई गौर राखेहरुले दान, शील, वहश्चुत धर्म दिनपर दिन अभिवृद्धि गर्नुमा ध्यान पुऱ्याउँछन् । भोगसम्पत्तिलाई महान् देखेहरुले लौकिक उन्नति वृद्धिलाई गौरव राखी मान्यता दिन्छन् ।

यसरी संक्षेपमा मनुष्यलोकमा चार प्रकारका मानिसहरु छन् । जस्तै –

क) धर्मको अभिवृद्धिमा बढी चित्त लगाई लौकिक वृद्धि गर्नुमा कम चित्त हुनेहरु ।

ख) लौकिक अभिवृद्धिमा बढी चित्त लगाई धर्मवृद्धि गर्नुमा कम चित्त लगाउनेहरु ।

ग) धर्ममा पनि लौकिकमा पनि आधा आधा चित्त भएका ।

घ) दुवैबाट अलग भई निरर्थक कार्यमा लागेकाहरु ।

आजकलको जमानामा धर्ममा पनि लौकिकमा पनि, आधा आधा चित्त राखेहरु भएमा उनीहरुलाई प्रशंसा गर्न योग्य छ । धर्ममा चित्त बढी गएकाहरुको त कुरै भएन । यदि लौकिक उन्नति अभिवृद्धिमा मात्र धेरै मन लगाएमा उनीहरुलाई मनुष्य भाव दुर्लभतालाई थोरै मात्र देखेको व्यक्ति भनिन्छ । दुवै पक्षमा उन्नति अभिवृद्धि हुनुबाट अलग भएकाहरुलाई दुवै आँखा नदेख्ने अन्धो भनिन्छ । दुश्चरित्र धर्ममा लागेकाहरुलाई मुनष्यको गिन्तिमा राख्न योग्य छैन । बुद्धकालीन र जातककालीन समयमा साहु, महाजन, प्रदेश राजा, एकराजा, चक्रवर्ती, मन्धाता सुख ऐश्वर्यलाई थुक्नेभैं त्याग गरी घर, ग्राम, नगर, देशवासी, सबैलाई त्यागी अरञ्ज (एकान्त) जंगलमा जानेहरुलाई नै दुर्लभ मुनष्यभावलाई बुझ्न सक्ने भनी भनिएका छन् । यसरी अत्यन्त दुर्लभ मनुष्यभावलाई कुनै कालमा एक पटक राम्ररी प्राप्त भएको विवरमा भोग सम्पत्तिलाई घाटामा पारी भवसम्पत्तिलाई प्रेम गरी भवकल्पवृक्षद्वारा उत्पन्न भएको महान् उत्तम आनिशंस अनन्त फललाई आफ्नो कायबल, ज्ञानबलद्वारा सदुपयोग गर्न सक्नेहरुलाई मात्र दुर्लभ मनुष्यभाव प्राप्त भएकाहरु भन्न सुहाउँछन् ।

यो बुद्धशासनबाट बाहिर मनुष्य भई जन्म लिएका मनुष्यहरुको मनुष्यभावको दुर्लभतालाई देखाइएको प्रसंग हो ।

शासनभित्र प्राप्त भएकाहरुलाई लाभ हुने अनन्त आनिशंस फल बुद्धोत्पाद दुर्लभताको अनन्त आनिशंस भित्र परेको कुरा फेरि देखाउने छु ।

बुद्धोत्पाद दुर्लभभाव प्रकाशन

बुद्ध उत्पन्न हुनु दुर्लभ

अब बुद्धोत्पाद दुर्लभ भन्ने विषयमा चर्चा गर्नेछु— बुद्ध उत्पन्न हुने दुर्लभ भन्ने कुरा कल्पको हिसाबले दुर्लभ र आ-आफ्नो व्यक्तिगत हिसाबले दुर्लभ भनी दुई प्रकारले दुर्लभ देखाइएका छन् । बुद्धको उत्पत्ति कल्पअनुसार र व्यक्तिअनुसार कसरी दुर्लभ हुन्छ ? यी दुईमध्ये पहिलो प्रश्नको जवाफ यहाँ प्रस्तुत गर्दछु ।

एक महाकल्प भन्नाले कति दीर्घकाल हुन्छ भने— लम्बाई एक **योजन*** चौडाई एक योजन उचाई एक योजन भएको एउटा दुङ्गाको पर्वत छ । त्यो दुङ्गाको पर्वतलाई सय वर्षमा वा एक हजार वर्षमा एक पटक अत्यन्त नरम कपासले पुछ्दै गएमा अनन्त काल वितिसकेपछि त्यो पर्वत खिडाएर नाश हुन्छ । परन्तु तयो अवधि भित्र पनि एउटा महाकल्पको काल वित्तैन । यसरी एउटा महाकल्पको आयु यति लामो छ भनी देखाइएको छ । लोकमा यस्ता महाकल्पहरु सयवटा हजारवटा वितिसकेपछि मात्र बुद्ध उत्पन्न हुने अवसर प्राप्त हुन आउँछ । कहिलेकाहीं त दश हजार कल्पहरु वितिसकेपछि मात्र प्राप्त हुन्छ । यस्ता महाकल्प लाखौं वितिसकेपछि बल्ल एक पटक बुद्ध उत्पत्ति हुने अवसर प्राप्त हुन्छ । कहिलेकाहीं यस्ता महाकल्प असंख्य विति सकदा बल्ल बुद्ध उत्पत्ति हुने कल्पको संयोग हुन्छ । यहाँ असंख्य भन्नाले महाकल्प एक करोड वितिसकेपछि एक अंक, महाकल्प दुई करोड वितेपछि दुई अंक, ती करोड वितेपछि तीन अंक गरी जति पनि गिन्ति गर्न सक्ने अंक हुन्छ ती सबै सकिएर जान्छ परन्तु बुद्ध उत्पन्न हुने कल्प शून्य नै रहन्छ । यति यत्रो लामो शून्य कल्पलाई नै एउटा असंख्य भनिएको हो । शून्य कल्पलाई नै एउटा असंख्य भनिएको हो । यस्ता शून्य कल्प असंख्य वितिसकेपछि मात्र लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुने अवसर एक पटक प्राप्त हुन आउँछ । यसरी बुद्ध उत्पन्न हुने कल्प प्राप्त हुने भनेको माथि उल्लेखित दुङ्गाको पहाडको उपमाभै असंख्य असंख्य काल लामो छ । मनुष्यको आयु एक लाख वर्ष मात्र हुनेछ । त्यो कल्पमा अन्य बाँकी भएका असंख्य असंख्य वर्षहरु शून्य शून्य वर्ष भई वितेर जानेछन् ।

यो बुद्ध उत्पन्न हुने कल्प दुर्लभ भएको कुरा हो ।

* चारकोसको एक योजन हुन्छ ।

बुद्ध र बुद्धशासनको संयोग प्राप्त गर्न गाहो भएको कुरा

अब यहाँ दोस्रो प्रश्नको जवाफ दिन लागेको छु— एक एक सत्त्व उत्पन्न हुने समयमा कसरी बुद्धशासन प्राप्त गर्न गाहो हुन्छ ? बुद्ध उत्पन्न हुने एउटै मात्र चक्रवाल हुन्छ । चक्रवाल अरु अरु पनि अनन्त छन् । ती अन्य चक्रवालमा बुद्ध उत्पन्न हुदैन । सत्त्वहरु सधैं एउटै चक्रवालमा अथवा निर्धारित चक्रवालमा मात्रै जन्म घुमिरहने कुरा निश्चित छैन । जस्तै कि यो जम्बुद्वीपमा धेरै जन्म लिई घुमिरहेकाहरु सधैं उही नगर उही गाउँमा मात्रै जन्मिन्छन् भन्ने निश्चित नभएभै हो । माथि माथि आकाशमा घुमिरहेका गिद्धहरुले आफ्नो मुनि हजारौं लाखौं खेतका फाँटहरु देखेभै माथि माथिका ब्रह्मलोकमा बस्ने ब्रह्माहरुले पनि आफू मुनि रहेका थुप्रै चक्रवालहरुलाई आफ्नो साधारण आँखाले देख्न सक्छन् । फेरि अनन्त चक्रवालहरुमा पनि ब्रह्माहरु त्यही किसिमले हुन्छन् । त्यस त्यस ब्रह्मलोकबाट च्युत हुने अवस्थामा आफूले देखेका चक्रवालमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ । त्यसरी

उत्पन्न हुने चक्रवालमा निकान्ति (जन्म लिने प्रबल इच्छा) को आधारमा ती ब्रह्माहरु धैरै कल्प जन्म लिई घुमिरहन्छन् । यसरी क्रमशः हावाले उडाएभै घुमिरहन्छन् । नियत भविष्यवाणी प्राप्त गर्नुभएका बोधिसत्त्वहरु मात्र यो चक्रवालमा स्थायीरूपमा जन्म लिई रहन्छन् । बुद्ध उत्पन्न हुने अवस्था प्राप्त हुने समयमा यो चक्रवाल वरिपरिका दशहजार चक्रवालमा रहेका देव ब्रह्माहरु मात्र मुक्त हुन्छन् । अर्को तीनवटा द्वीपमा रहेका तथा अन्य चक्रवालमा रहेका सत्त्वहरुलाई मुक्त हुने अवसर प्राप्त हुँदैन ।

यी कुराहरुलाई मनन् गरी हेर्दा एक एक सत्त्वको मनुष्य जन्म लिनु दुर्लभ हुनुभन्दा भगवान् बुद्ध उत्पन्न भएको शासन प्राप्त हुनु लाख, दश लाख गुणाभन्दा अधिक दुर्लभ छ । यसरी बुद्ध उत्पन्न हुने कल्प प्राप्त हुनु अत्यन्त कठीन छ । अभ योभन्दा पनि एक एक सत्त्वलाई बुद्धशासन भएको अवस्था प्राप्त हुनु त लाखौं करोडौं बुद्धहरु उत्पन्न भई सकदा पनि एकपछि अर्को चक्रवालमा बतासले उडाएभै घुमिरहेमा बुद्धको शासन प्राप्त हुनु त परै जाओस्, बुद्ध उत्पत्ति हुनु भएको समाचारसम्म पनि थाहा पाउने छैन । यो चक्रवालमै घुमिरहे पनि बुद्धको शासन प्राप्त अवस्था प्राप्त हुनु कठिन छ । बुद्ध उत्पन्न नहुने कल्प प्राप्त भएमा बुद्धशासनलाई देख्ने छैन । बुद्ध उत्पन्न हुने कल्प प्राप्त भएता पनि बुद्धशासन स्थिर हुने काल धैरै छोटो छ । एउटा कल्पको आयुसँग दाँजेर हेर्दा बुद्ध उत्पत्ति हुने अवधि केवल आँखा झिम्क्याउने समयसमान, बिजुली चम्कने समयसमान अल्प मात्र छ । भगवान् बुद्धको शासन स्थिर भएको अवस्थामा तिर्यक योनीमा जन्म लिइरहेमा त्यसको निमित्त पनि शासन चुकेको हुन्छ । फेरि शासन लोप भइसकेपछि अन्धकार अवस्थामा मनुष्य भई जन्म लिएमा पनि शासन चुकेको हुन्छ । पछि धैरै कल्प वितेपछि बुद्धशासन एक पटक उत्पन्न हुने अवस्थामा पनि आफू नरकमा पतन भएमा उसको निमित्त पनि शासन चुकेर गएको हुन्छ । यसरी लाखौं करोडौं बुद्धहरु उत्पन्न भएर गए पनि बुद्धशासन प्राप्त अवस्थामा आफू **अष्टदोषमा** परेमा एक पटक मात्र शासन प्राप्त गर्नु पनि अति कठिन हुनेछ ।

- **अष्टदोषको विषयमा दीघनिकायको दसुत्तर-सुत्तमा ‘आठ अक्षण समय’ शीर्षक हेर्नु होला – सम्पादक**

आलारकालाम तपश्वीको मृत्यु सात दिन मात्र अघि भएकोले उसको निमित्त एक बुद्धशासन छुट्न गयो । त्यस्तै उदक तपश्वीको मृत्यु एक रात मात्र अगाडि भएकोले उसको निमित्त पनि एउटा बुद्धशासन चुक्न गयो । ती तपश्वीहरु अरूप भुवनमा उत्पन्न भए । अब उनीहरु एक पटक मनुष्य जन्म लिँदा शून्य कल्पमा पर्नेछन् । यसरी एक रात मात्रको फरकले त्यत्रो ठूलो अन्तर हुन पुग्यो । यस्तै विगत अनमतगग संसारको नदीको बालुवा प्रमाण लाखौं करोडौं बुद्धहरु उत्पन्न हुनुभएका मध्ये एक जना बुद्धको पनि यिनीहरुको निमित्त राम्ररी शासन प्राप्त नभएकोले आजसम्म पनि संसारमा डुबी रहनु पर्यो । यहाँ राम्ररी शासन प्राप्त नहुनुको अर्थ मुक्त हुन सक्ने गरी प्राप्त नहुनु अथवा नियत भविष्यवाणी प्राप्त हुने गरी प्राप्त नहुनु भनेको हो । यसरी राम्ररी प्राप्त नभई सामान्य रूपमा मात्र बुद्धको शासन प्राप्त भएमा पनि राम्ररी ग्रहण गर्न नसक्नुले पछि हुने भगवान् बुद्धको भरोसामा वसी आफूले आफैलाई भुक्याएर वसेभै हुन्छ ।

त्यति मात्र होइन बुद्धलाई गुमाउनु पर्ने असंख्य अनन्त धर्महरु आफ्नो शरीर भित्र रहेको कारणले भगवान् बुद्ध एक जनाको त कुरै छाडौं, पछि पछि हुने लाखौं करोडौं बुद्धहरुसम्म पनि छलेर जाने सम्भावना हुन्छ । यो अवस्थामा प्राप्त भइरहेको बुद्धशासनलाई राम्ररी दृढतापूर्वक धारण गर्न नसकेको कारणले पछि हुने आर्य मैत्री बुद्धको भरोसा लिएमा हुन्छ कि भनी मनमा धारण गरी राखेमा पछि हुने आर्य मैत्री बोधिसत्त्वकावे मात्र होइन, एवं प्रकारले चित्त भएमा भविष्यमा हुने लाखौं करोडौं बुद्धहरु पनि चुक्ने वा छलेर जाने सम्भावना हुन्छ । समय मौका भनेको नखसिख-सुत देशनाअनुसार जानी बुझी लिनु भनेको हो ।

फेरि अर्को, अहिले आफूमा विद्यमान श्रद्धा, प्रज्ञा आदि कुशल धर्मलाई दुर्बल गराउने लोभ, दोष, मोह, मान, दिद्धि आदि अकुशल धर्म प्रबल हुने आदि इत्यादि बुझनु पर्ने कुराहरु धेरै छन् ।

यसरी मनुष्यभाव दुर्लभभन्दा पनि, लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनु दुर्लभ छ, त्योभन्दा पनि बुद्धको शासन भएको अवस्था प्राप्त हुनु लाखौं करोडौं गुना दुर्लभ हुन्छ भनी देखाइएको यो प्रसंग भयो ।

(कसरी बुद्ध उत्पन्न हुने दुर्लभ भन्ने प्रश्नको उत्तर पूरा भयो ।)

बुद्धशासन र मनुष्यभाव

भगवान् बुद्धको शासन प्राप्त भएको अवस्थामा कस्तो अनन्त आनिशंस प्राप्त हुन्छ भन्ने दोस्रो प्रश्नको उत्तरको बारे चर्चा गर्नेछु –

मनुष्यभाव दुर्लभताको सन्दर्भमा महाद्वयथाअनुसार चर्चा गरिआए अनुरूप जुन सत्वहरुमा जबसम्म नामरूप धर्मलाई ‘मेरो आत्मा’ भन्ने धारणा भएको सत्कायदृष्टि हुनेछ तबसम्म ती सत्वहरुमा पहिले पहिलेका अतीत भावमा, अतीत कल्प, अतीत संसारमा मूर्ख भई आएको, भूल गरी आएको, दुश्चरित्र कर्म अनन्त रूपमा आफ्नो हृदयमा निरन्तर रूपले रही रहेको हुन्छ । ती पुराना पुराना दुश्चरित्र कर्म, दुश्चरित्र ऋण नछुट्ने नटुट्ने गरी सिङ्गो ढिक्को भई बसेको कारणले सबभन्दा माथिको अरूप भुवनमा महाब्रह्मा भई बसेता पनि उनीहरुको आफ्नो हृदयमा दृढरूपमा धारण गरेको अपायको डोरी, अवीचिको डोरी अनन्त रूपले विद्यमान हुन्छ । त्यसरी नै सबहरुमा सत्कायदृष्टि विद्यमान रहेसम्म अनागतकालमा घुम्नु पर्ने जन्ममा अनन्त दुश्चरित्र कर्म गर्नको निमित्त मिथ्या बीज पनि अनन्त हुनेछ तथा मिथ्या मार्गमा पार्ने क्लेश बीज पनि अनन्त हृदयमा नटुट्ने गरी धारण गर्नुपर्ने हुन्छ । जबसम्म अनन्तलक्खणलाई राम्ररी देखी पूर्णरूपले सत्कायदृष्टि निरोध हुन्छ त्यस बखत अतीत र अनागत कालका अनन्त दुश्चरित्र कर्महरु एकसाथ निरोध हुन्छ । त्यसपछि मात्र त्यो व्यक्ति अनमतगग संसारमा जतिसुकै घुमिरहे पनि पूर्णरूपले अपाय संसारबाट मुक्त हुन्छ । अपाय संसारबाट मात्र होइन अष्टदोषबाट पनि बिल्कुल मुक्त हुन्छ । ऋद्धि, आनुभाव, सुख, ऐश्वर्य, ज्ञानबुद्धिहीन भएको मनुष्य जाति, देव जाति, ब्रह्मा जातिमा विल्कुल उत्पत्ति हुने छैन । महान् ऋद्धि, आनुभाव, सुख, ऐश्वर्य भएको उत्तम मुनष्य आर्य जाति, देव आर्य जाति, ब्रह्मा आर्य जातिमा मात्र उत्पत्ति हुनेछ ।

यसरी सत्कायदृष्टि निरोध भएपछि सम्पूर्ण अतीत र अनागत अनन्त दुश्चरित्र कर्म निर्मल हुने कुरा दर्शाइएको छ । शासनबाट बाहिरका जति पनि मनुष्य-पण्डित, देव-पण्डित र ब्रह्मा-पण्डितहरु छन् उनीहरुले अघि अघि गरेका तथा पछि पछि गरिने दुश्चरित्र अकुशलको मूल कारणलाई भने उनीहरुले थाहा पाउन सक्छन् । परन्तु अकुशलको मूल कारणलाई भने उनीहरुले थाहा पाउन सक्दैनन् । बोधिवृक्ष मुनि बुद्धत्वको नजिकमा पुगेपछि मात्र यस्ता कुराहरु थाहा पाउन सकिन्छ । ती देव, ब्रह्मा, मनुष्यहरु बुद्धशासन प्राप्त भएको अवस्थामा मात्र त्यस भवचक्रबाट विल्कुल मुक्त हुन सकिन्छ भनी थाहा पाई जन्मैपिच्छे भगवान् बुद्ध भेटने आशा लिइ बस्छन् । उहाँको धर्मलाई मात्र इच्छा गर्दैन् । त्यस्तै भगवान् बुद्धको शासनको आशिका गर्दैन् । बुद्धोत्पाद दुर्लभ भन्ने महत्वपूर्ण कुरालाई उनीहरुले अनेक प्रकारले प्रकाश गर्दैन् । भगवान् बुद्धको शासन प्राप्त भएका जोतिक सेठ, जटिल सेठ आदि सेठहरुले सेठको सुख ऐश्वर्यलाई त्यागी भगवान् बुद्धको शासनलाई पूर्ण रूपले ग्रहण गरी लिएका थिए । भद्रिय राजा, पक्कुसाति राजा, महाकप्पिन राजा आदि राजाहरुले पनि राज्य सुख त्याग गरी भगवान् बुद्धको शासनलाई पूर्णरूपमा ग्रहण गरेका थिए । चार द्वीपका अधिपति भएका चक्रवर्ती राजाहरुले चक्रवर्ती सुख ऐश्वर्यलाई त्यागी भगवान् बुद्धको शासनलाई विभिन्न तहबाट सेठको ऐश्वर्य, राज्य सुख ऐश्वर्यसमेत त्याग गर्नुको कारण माथि बताइएअनुसार अतीत र अनागतका अनन्त दुश्चरित्र कर्महरु सत्कायदृष्टिकै परिवार भएकोले हो । त्यो सेठको ऐश्वर्य, राज्यसुख ऐश्वर्य बाँचुन्जेल देख्ने वित्तिकै हर्ष हुनेछ, प्रसन्न हुनेछ । परन्तु ती सबै मृत्यु हुने अवस्थामा त्यसलाई हेर्ने सम्म साहस हुँदैन । हेर्नु पर्ला भनेर धेरै डर मान्छन्, त्रसित हुन्छन् । यदि त्यसलाई सम्भी मृत्यु भएमा अपाय दुर्गतिमा पुग्ने हुन्छन् ।

भगवान् बुद्धको शासनलाई पूर्णरूपले ग्रहण गरिसकेकाहरुले अनमतग्ग संसारमा जन्मैपिच्छे साथ रहेको सत्कायदृष्टि प्रमुख अनन्त दुश्चरित्र कर्मलाई पूर्णरूपले निरोध गरी अतुलनीय महान् सुख प्राप्त गर्दैन् । यो जन्म पछि अपाय संसारबाट पनि मुक्त हुनेछ, मिथ्या दुश्चरित्र कर्म सबै निरोध हुनेछ, हीन जाति, हीन वंश, विरूप हुने, अलक्षण हुने, चरित्र भ्रष्ट हुने, बुद्धि हीन हुने आदिबाट मुक्त हुनेछ । भगवान् बुद्धको शासन पूर्णरूपले ग्रहण गर्नु भन्नु नै त्रिलक्षणलाई अत्यन्त उच्योग वीर्य गरी नामरूप धर्मलाई 'मेरो शरीर', 'मेरो आत्मा' भन्ने गलत धारणा भएको सत्कायदृष्टि पूर्णरूपले निरोध गरी भगवान् बुद्धको साँच्चैको पुत्र, पुत्री भई आर्य जाति भवमा पुग्ने गरी धारण गर्नुलाई नै भनिएको हो ।

यसरी भगवान् बुद्धको साँच्चैको पुत्र, पुत्री भई आर्य जाति भवमा पुगेकाहरु यो जन्मदेखि जहाँ जहाँ जन्मिन्छन् कल्पौं कल्प आयु लिइ जन्मिने हुन्छन् । धर्मचक्षु पनि आफूमा सधैँ रहिरहने हुन्छन् उनीहरुको निमित्त शासनबाट बाहिरको कल्प कहिल्यै हुने छैन । उनीहरुलाई निर्वाण प्राप्त हुने अन्तिम जन्मसम्म परियति शासन सधैँ उपलब्ध भइरहने हुन्छ । त्यसरी नै पटिपत्ति शासन र पटिवेद शासन पनि सधैँ रहिरहने हुन्छ । उनीहरुको निमित्त पछि पछि हुने बुद्धको आशा लिनु पर्दैन । पछिको बुद्धशासनको भरोसा आशा पनि लिनु नपर्ने हुन्छ । भगवान् बुद्धको शासनको अपेक्षा गरी बस्नु पर्ने दुख पनि भएन । यसरी बुद्धशासन प्राप्त हुने अवस्थामा अनन्त महान् आनिशंस प्राप्त हुनेछ । यस्तो महान् आनिशंस प्राप्त गर्नेहरु मात्रै बुद्धको शासन पाएकाहरु भन्न सुहाउँछन् । किनकि यस्तो अनन्त आनिशंस प्राप्त हुने भएकाले नै लोकमा बुद्धोत्पाद दुर्लभ भन्ने महत्वपूर्ण वाक्य उच्चारण गरिएको हो ।

बुद्धोत्पाद दुर्लभ प्रसंग समाप्त ।

(बाँकी तीन वटा दुर्लभको आनिशंसलाई विस्तृतपूर्वक देखाइएको कुरा मण्डले नगर बुद्धधर्म शासन प्रचार समितिका सचिव धार्मिक विभागका एक कर्मचारी माउँतोले गरेको प्रश्नको उत्तर दिँदा मैले वर्णन गरेका कुराहरु ‘उत्तम पुरुष दीपनी’ नामक पुस्तकको अन्तमा ओवाद कथामा उल्लेख गरेको हुँदा त्यहाँ हेर्नु होला ।)

पञ्चस्कन्ध

अब खन्धवग्ग संयुत पालि* अनुसार पञ्चस्कन्धलाई उपमाद्वारा व्याख्या गरिएको कुरा प्रस्तु गर्दछु –

फेणपिण्डूपमं रूपं, वेदना पुण्फुलूपमा ।

मरीचिकूपमासञ्जा, सञ्जारा कदलूपमा ।

मायुपमञ्च विज्ञाणं, देसिता दिच्चबन्धुना ।

रूपस्कन्धलाई फिंजको ढिक्कोभै भाविता गर्नुपर्दछ । वेदनास्कन्धलाई पानीको फोकाभै, संज्ञा स्कन्धलाई मृगतृष्णाभै, संस्कार स्कन्धलाई केराको बाटभै तथा विज्ञानस्कन्धलाई जादूगरभै भाविता गर्नुपर्दछ । सूर्यवंश हुनु भएका आदित्यबन्धु (भगवान् बुद्ध) ले यसरी देशना गर्नुभयो ।

* संयुतनिकायपालि II पृ. ३१२, अथवा नेपाल भाषाको पृ. ५३२

रूपस्कन्ध

किञ्च, भिक्खवे रूपं वदेथ ? रूपति रूपतीति खो, भिक्खवे, तस्मा रूपन्ति वुच्चति । केन रूपति ? सीतेनपि रूपति, उण्हेनपि रूपति, जिघच्छायपि रूपति, पिपासायपि रूपति, डंसमकस वातातप सरीसप सम्फस्सेनपि रूपति । रूपति रूपतीति खो, भिक्खवे, तस्मा रूपं ति वुच्चति ।

– स्कन्धवग्ग संयुत पालि ।

“भिक्षुहरु ! किन रूप भनिएको हो ? भिक्षुहरु, रूप परिवर्तन भएर जान्छ, परिवर्तन भएर जाने वा बदल्ने भएकोले नै रूप भनिएको हो । यो कसरी परिवर्तन हुन्छ ? शीतको कारणले परिवर्तन हुन्छ, उष्ण तेजको कारणले पनि परिवर्तन हुन्छ, भोक लागि दाह भएकोले पनि परिवर्तन हुन्छ, प्यास लागि दाह भएकोले पनि परिवर्तन हुन्छ, लामखुट्टे, झिंगा, सर्प आदिको टोकाइले पनि परिवर्तन हुन्छ, तातो चिसो, घामको तेजले पनि परिवर्तन हुन्छ, बदलिन्छ । भिक्षुहरु ! त्यसैले ‘रूप’ भनिएको हो ।”

व्यवहार पृथ्वी

उक्त पालि भाषामा ‘सीतेनपि रुप्पति उण्हेतपि रुप्पति’ भनिएको कुरालाई यहाँ संक्षेपमा चर्चा गर्छु—पृथ्वी, आपो, तेजो र वायो नामक चार धातुमध्ये पृथ्वीधातु दुई प्रकारका छन्— एक ‘लोक व्यवहार पृथ्वी’ र अर्को अभिधर्ममा बताइएअनुसार ‘परमार्थ पृथ्वी’ हुन् । तीमध्ये व्यवहार पृथ्वी भन्नाले परमाणु, अणु, तज्जरी (अणु अणु मिलेको), रथरेणु, लिखा, जुम्मा, तील, चामल, जौदेखि लिएर महापृथ्वी, सुमेरु पर्वत आदि ढिक्को डल्लो ठोस पदार्थ सबै ‘व्यवहार पृथ्वी’ हुन् ।

सत्वहरुमा भएको केश (कपाल) लो (रौं) आदि आँखाले देख्न सक्ने पदार्थ सणठान (आकार) लाई व्यवहार पृथ्वी भनिन्छ । व्यवहार पृथ्वी जति साँच्चैकै पृथ्वी वा पृथ्वी धातु होइन । यसलाई अनित्य, दुःख अनात्म रूपले हेनु हुँदैन । विपस्सना ज्ञानले परमार्थ धर्मलाई सबै आरम्मण गर्छ । तसर्थ माथि वर्णन गरिएको पृथ्वी साँच्चैको परमार्थ पृथ्वी नभई व्यवहार पृथ्वी मात्र हो । व्यवहार पृथ्वीलाई साँच्चैकै धर्मको रूपमा हेनु हुँदैन, पारख गर्नु हुँदैन किनकि त्यो साँच्चै नै विद्यमान भएको धर्म होइन । त्यसैले त्यसलाई स्वभाव भन्न मिल्दैन । त्यो वास्तविक धातु होइन । त्यसैले त्यो विपस्सना ज्ञानको विषयवस्तु होइन । परमार्थ पृथ्वी भन्नाले एक प्रकारको कडापन क्रिया (स्वभाव) मात्र हो । त्यस त्यस वस्तुलाई हातले छोई, थिची, मिची, पिटेर परीक्षा गरी हेर्दा नरम कडा भनी सबैले थाहा पाउँछन् । त्यसरी थाहा पाउनु पनि प्रज्ञप्तिले थाहा पाउनु र परमार्थले थाहा पाउनु भनी दुई प्रकारका छन् । नरम वस्तुमा नरम क्रिया (स्वभाव) सहित त्यो वस्तुलाई चिन्नु प्रज्ञप्तिले थाहा पाउनु भनिन्छ । यसलाई परमार्थले जानेको भनिन्दैन । चित्तले जानेको, संज्ञाले जानेको मात्र भनिन्छ, साँच्चैको ज्ञानले जानेको होइन । त्यो वस्तुमा भएको नरम क्रिया मात्रलाई अलग्ग छुट्याई जानेको भनेको त्यो वस्तुमा भएको पृथ्वी धातुलाई मात्र होइन त्यसमा आपो धातु, तेजो धातु, वायो धातु, वर्ण धातु, गन्ध धातु, रस धातु, ओज धातु—यी सात प्रकारका धातुहरु पनि समावेश भएका हुन्छन् भनी थाहा पाउनु हो । यी सात धातुको स्वभावमा नरमपन मिसिएर जान नदिन कुनै वस्तुलाई नरम छ भन्नुपर्दा ती सात धातुहरु पनि पृथ्वी धातु एउटैमा समावेश छन् भनी थाहा पाउनु पर्छ ।

यो वस्तु, यो अणु, यो लोभ इत्यादि रूपले द्रव्य पदार्थ सणठानलाई चित्तमा उत्पन्न गरी थाहा पाउनुलाई प्रज्ञप्तिले मात्र जानेको भनिन्छ । छोएर हेर्दा कायविज्ञानले पृथ्वी धातुलाई मात्र नलिई कोवल नरम छ भनी थाहा पाउँदछन् । यो नरम वस्तुमा नरम क्रिया (स्वभाव) भन्ने परमार्थ पृथ्वी धातुलाई छुट्याएर लिनु पर्छ । द्रव्यवस्तु द्रव्य पदार्थ प्रज्ञप्तिबाट परमार्थ पृथ्वीलाई ज्ञानले अलग्ग छुट्याएर लिने यो विधि हो ।

त्यस वस्तुमा जुन नरम क्रिया हुन्छ, त्यो परमार्थ पृथ्वी धातु हो । तर त्यो वस्तुमा भएको अरु अरु पनि सबै धातुहरु नरम परमार्थ पृथ्वी धातु होइनन् । यदि एउटै मात्र पृथ्वी धातु भएमा त्यसलाई अलग्ग छुट्याउन नमिल्ने हुन्छ ।

परमार्थ पृथ्वीको विशेषता

परमार्थ धर्मको विशेषतालाई यसरी औंल्याउन सकिन्छ । यथा—परमार्थ धर्मलाई टुक्रा टुक्रा गरी हेर्न मिल्दैन । फेरि आँखाले प्रत्यक्ष देख्ने गरी परिवर्तन भएको पनि देख्न सकिन्दैन । मानिसले कुनै पनि वस्तु चलायमान भएको हलन चलन भएको देख्छ तर परमार्थ रूपले भन्ने हो भने चलायमान वा गतिशील भन्ने नै हुँदैन । कुनै पनि वस्तुको हलन चलन वा गति भन्नु नै एउटा क्रिया र अर्को क्रिया जोडी पहिलो क्रिया र पछिको क्रिया एकरूपले देख्नु, एकनाशले देख्नु हो । एक पछि अर्को क्रियालाई एकनाशले देख्नुलाई नै गति वा चल्नु भनिन्छ । पहिलो पहिलो क्रिया लोप भई पछि पछिका नयाँ नयाँ क्रिया उत्पन्न हुनुलाई नै लोकमा ‘गति’ भनिन्छ, चल्नु, सर्नु, अघि बढ्नु, उठ्नु भनिन्छ । परमार्थ धर्म भनेको क्रिया मात्र भएकोले अगाडि अगाडिको पुरानो क्रिया हराएर जानु, लोप भएर जानुको अर्थ पुरानो परमार्थ धातु निरोध भएर भएकोलाई नै भनिएको हो । पछि पछि नयाँ नयाँ परमार्थ धातु उत्पन्न हुने भनिएको हो । नयाँ धातु पुरानो धातु, नयाँ परमार्थ पुरानो परमार्थ परिवर्तन हुने अवस्थामा अथवा पुरानो परमार्थ लोप भई नयाँ परमार्थ उत्पन्न हुने अवधिमा त्यसलाई छुट्याउने आकाश धातु हुन्छ । यसलाई साधारण आँखाले देख्न सकिन्छ । परमार्थ क्रिया स्वभावलाई देख्न सक्ने ज्ञान भएकाहरूले मात्र यस्तो आकाश धातुलाई देख्न सकिन्छ । यसरी परमार्थ धर्मलाई आकाश धातुले छुट्याउँछ । अधिल्लो अधिल्लो धर्मको भवङ्ग र पछिल्लो पछिल्लो धर्मको उत्पत्तिको बीचमा जनु सूक्ष्मरूपले खाली हुन्छ त्यसैलाई आकाश धातु भनिन्छ । यसलाई राम्ररी देख्ने कोशिस गर्नुपर्छ । नरम पृथ्वी धातुको परिच्छेद समाप्त । कडा पृथ्वी धातुमा पनि यही विधिअनुसार बुझ्नुपर्छ ।

(व्यवहार पृथ्वी परमार्थ पृथ्वी छुट्याउने काण्ड समाप्त ।)

कडा स्वभावको परमार्थ कलल रूपमा

चिसो फलामको डल्लोलाई आगोमा तताई पगाल्ले अवस्थामा आगोको रापले गर्दा फलामको डल्लोको जुन कडापन हो त्यो हराएर नयाँ किसिमले उत्पन्न भई पानीभै तरल अवस्थामा परिणत हुन जान्छ । पुरानो कडा स्वभाव क्रमशः बिलाएर भई नरम स्वभाव क्रमशः उत्पन्न हुन्छ । फलामको डल्लोभित्र बाहिर भएको उत्पत्ति विनाशलाई फलाम चलिरहेकोभै देखेछ । पानीको पिजा (फिंज) भै सारहीन देखिन्छ । यस्तो स्वभावलाई जानी ढिक्को डल्लो भएको द्रव्य आकार प्रज्ञप्ति दृष्टिमा पर्नु हुँदैन । त्यसभित्र रहेको कडा स्वभाव यताउति चलिरहेको जस्तो निरन्तर भइरहेकोलाई ज्ञानल गहिराएर हेर्नुपर्छ । फेरि त्यो पानीभै पगलेको फलाम माथि चिसो शीत ऋतु नामक पानी हालिदिँदा पहिलेभै पुनः कडा भएर आउँछ । नरम पृथ्वी क्रमशः बिलाएर गई कडा पृथ्वी क्रमशः उत्पन्न हुन्छ । कडा स्वभाव लक्षणको परमार्थ पृथ्वीमा नरमपन पनि हुन्छ र नरम स्वभाव लक्षणको परमार्थ पृथ्वीमा कडापन पनि भएको हुन्छ, कल्प विनाश हुने अवस्थामा महापृथ्वी, सुमेरु पर्वत, चक्रवाल पर्वत, सप्त पर्वत आदि आगोले दनदन बल्न थाल्छ । त्यस बखत भित्री परमार्थ पृथ्वी धातुको स्वभावलाई चिन्न सकेमा ती सबै पानीको फिंजभै सारहीन भनी राम्ररी देख्न सकिन्छ ।

अनमतग्ग संसारमा एक पटक पनि उत्पन्न नभएको धातु चक्षु उत्पन्न हुने यो पहिलो विधि हो । तथागतले यो आँखालाई पालिमा ‘धर्म चक्रबुं उदपादि’ भनी बताउनुभयो । यस्तो आँखा उत्पन्न भएमा मात्र भगवान् बुद्धलाई देख्न सक्ने भनिन्छ, धर्मलाई देख्न सक्ने भनिन्छ, शासनलाई देख्न सक्ने भनिन्छ ।

त्यसैले भगवान् बुद्धले वक्कलिलाई ‘जसले धर्मलाई देख्न उसले मलाई देख्न, जसले धर्मलाई देख्नैन उसले मलाई देख्नैन’ ‘योहि वक्कलि धर्ममं पस्सति सो मं पस्सति, यो धर्ममं नपस्सति सो मं नपस्सति’ भनी आज्ञा गर्नु भएको हो ।

“भिक्षु वक्कलि ! जसले सम्मुति, प्रज्ञप्ति, द्रव्य, सण्ठानमा ज्ञानले अलग्ग छुट्याई हेर्नु पर्ने परमार्थ स्वभावलाई ज्ञान चक्षुले देख्न, त्यसले मलाई (बुद्धलाई) देखेको हुन्छ । जसले सम्मुति प्रज्ञप्ति द्रव्य सण्ठानमा ज्ञानले अलग्ग छुट्याई हेर्नु पर्ने परमार्थ स्वभावलाई ज्ञान चक्षुले देख्नैन, त्यसले मलाई देखेको हुन्दैन ।

यो सबभन्दा कडा स्वभावलाई दर्शाइएको प्रसंग हो ।

अत्यन्त नरम मृदु परमार्थ

अब अति सूक्ष्म नरम परमार्थ पृथ्वीको बारे चर्चा गर्दूँ । जसरी परमार्थ ज्ञान योगीले चन्द्रमाको प्रकाशमा पनि नरम पृथ्वी स्वभावको उत्पत्ति विनाशलाई देख्न सक्छ, त्यसरी नै आगोको ज्वालामा भएको नरम पृथ्वी स्वभाव र बगिरहेको पानीमा भएको नरम पृथ्वीमा स्वभावमा उत्पत्ति विनाश प्रकृयालाई देख्न सक्छ । यसरी नै एकक्षण पनि नरोकी द्रुतगतिले उत्पत्ति विनाश भइरहने रूपको स्वभावलाई देख्नैन । त्यस बखत त्यो रूप पदार्थमा अति सूक्ष्म परमार्थ पृथ्वी धातुको उत्पत्ति विनाशलाई देख्न । यो अत्यन्त सूक्ष्म पृथ्वी धातुलाई देखाइएको प्रसंग हो । सबभन्दा कडा र सबभन्दा नरम दुवैलाई देखाएपछि मध्यस्थ पृथ्वीलाई पनि यही तरिकाले थाहा पाउन सकिन्छ । कडा र नरम पृथ्वीको उत्पत्ति र विनाशलाई देखेमा मध्यम पृथ्वी धातुलाई देख्न केही गाहो हुने छैन ।

विकार रूपन (विनाश)

सत्त्व प्राणीहरुमा शीत, उष्ण अथवा चिसो, तातोपन निरन्तर घटबढ भइरहन्छ । ऋतु, पक्ष, बार, दिन, घडी भित्र उष्ण शीत अग्नि धातुको घटबढ भई निरन्तर परिवर्तन भइरहनेलाई आफ्नो शरीर भित्र खोला बगिरहेभै बगिरहेको रूपको स्वभाव, परिवर्तनशील स्वभावको रूपमा देख्नुपर्छ । चार इरियापथमा (उठनु, हिँडनु, वस्तु, सुल्तु)* सारा शरीरको अङ्गको हलन चलनमा पनि, आहार-अग्नि-धातु, आहार-रस-धातुको घटबढमा पनि यसरी नै (रूपको परिवर्तनशीलतालाई) देख्नुपर्छ । फेरि आफ्नो शरीरको प्रत्येक अङ्ग देख्नको निम्नि जिउभरी नै धातुको आँखाले हुर्ने गर्नुपर्छ । पूरा शरीरभरी धातुको आँखा राम्ररी उत्पन्न भएमा सारा प्राणीहरु लगायत रूख, पहाड, पर्वत आदि बाहिरका रूपहरुमा पनि हेर्न सक्ने धातुको आँखा प्रकट हुन्छ । जस्ति पनि रूप भनिएका छन् ती सबैले पृथ्वी धातुको आधार लिएका हुन्छन् । समस्त पञ्चोक्तर[†] नामस्कन्ध सबैले रूपको आधार

लिएको हुन्छ । पृथ्वीको उत्पत्ति विनाश अथवा उदय व्ययलाई देख्न सकेमा बाँकी नामरूपको उत्पत्ति विनाशलाई देख्न गाहो हुने छैन ।

* चार इरियापथको बारेमा दीघनिकायको महासतिपट्टान-सुत्तमा हेर्नु होला ।

★ जुन भूमिमा एउटा मात्र स्कन्ध हुन्छ त्यसलाई एकवोकार भूमि भनिन्छ । जस्तै असंजी भूमि रूपस्कन्ध मात्र हुन्छ । जुन भूमिमा चार स्कन्ध हुन्छ त्यसलाई चतुर्वोकार भूमि र जहाँ पाँच स्कन्ध हुन्छ त्यसलाई पंचवोकार भूमि भनिन्छ । अरूप ब्रह्मलोकमा नामस्कन्ध चार मात्र हुन्छ रूपस्कन्ध हुँदैन । असंजी अरूप ब्रह्मलोक बाहेक अरु सबै भूमिमा पाँच स्कन्ध हुने भएकोले पंचवोकार भूमि भनिन्छ ।

यो परमार्थ पृथ्वी धातुलाई धातुको आँखाले जान्ने विधि हो ।

परमार्थ जल धातु, परमार्थ अग्नि धातु र परमार्थ वायु धातुमा धातुको आँखा उत्पन्न गर्न बारे मेरो 'विज्ञामग्ग दीपनी' पुस्तक हेर्नु होला ।

धातुको आँखाले राम्ररी देख्ने बेलामा आफ्नो रूपकाय, स्कन्ध शरीर, अरुको रूपकाय, स्कन्ध शरीर, बाहिरको रूपस्कन्धलाई धातुको आँखा जति जति विशाल हुन्छ सोही अनुसार नियालेर हेर्दा उत्पत्ति र विनाश निरन्तर रूपमा भझरहेको देखिन्छ । रूपको ढिक्का सबै केही सार नभएको पानीको फिंजजस्तै हुन् भनी भगवान्ले प्रकाश गर्नु भएको 'फेणुपिण्डुपमं रूपं' लाई देख्दै आउँछ ।

धातुको आँखा नहुनेको दोष (दुष्परिणाम)

कुकुर, सुँगुर, कुखुरा, पंक्षीहरुको आँखाले देख्नेभैं रूप धर्मलाई केवल पुद्गल सत्त्व, अङ्ग, प्रत्यङ्ग, कपाल, रौं, हात खुट्टाका नड आदि रूपमा प्रज्ञप्ति आँखाको मात्र हेरिरहने, धातुको आँखा, नहुनेलाई 'भगवान् बुद्धलाई देख्न सक्ने व्यक्ति' भनिन्दैन । पानीको फिंजभैं केही सार नभएको रूपस्कन्धको महान् आदिनव र यसको अनित्य, दुःख, अनात्मालाई मूल रूपमा देखाइएको छ ।

भगवान् बुद्धले रूपस्कन्धलाई केही सार नभएको पीजा समान तथा महान् आदिनव दोषपूर्ण भनी बताउनुभयो । रूपस्कन्ध किन दोषपूर्ण छ त ? रूपस्कन्धमा सारतत्त्व छ भनी धारण गर्ने मूर्खजनले सारतत्त्व केही पनि भेट्टाउन नसक्ने अवस्थामा ठूलो आपत पर्नेछ । रूपस्कन्धबारे धातुज्ञान नभएका अन्धवालहरुलाई रूपस्कन्धले सारतत्त्व भएको जस्तो भान पारी छल गरी दुःखमा पार्छ । सारतत्त्व भएको जस्तो भ्रम कसरी हुन्छ ? माथि उल्लेख गरेभैं कडापन क्रियामात्र भएको पृथ्वी धातु नामक रूपस्कन्धले असंख्य अनन्त समूह भई सण्ठान प्रज्ञप्ति आकार बनी निरन्तर खोजा बगेभैं एकपछि, अर्को जोड्दै भएको सन्तति प्रज्ञप्तिलाई मनमा धारण गरी बस्ने भएकोले पनि आफ्नो सारहीन स्वभावलाई छोपी राख्नेछ । सारतत्त्व भएको जस्तो मनमा धारण गर्न लगाउनेछ । परमाणु प्रमाण मात्र पनि द्रव्य पदार्थमा नभएको पृथ्वी धातुलाई द्रव्य पदार्थभैं मनमा भान पारिदिन्छ । पुद्गल सत्त्व भनी ठान्छन् । नारी पुरुष भनी सम्भन्धन् । देवपुत्र देवपुत्री भनी ठान्छन् ।

नारी पुरुष भनी सम्भन्धन् । देवपुत्र देवपुत्री ठान्छन् । पृथ्वी धातु मात्र भएकालाई घोडा, हाती, गाई, भैंसी ठान्छन् । मानिस सम्भन्धन्, देवता ठान्छन्, इन्द्र ठान्छन्, ब्रह्मा ठान्छन् । टाउको, खुट्टा, हात, मुख, अनुहार, गर्धन, छाती भनी ठान्छन् । घर विहार, विमान सम्भन्धन् । सुन, चाँदी, रत्न ठान्छन् । कपडा, वस्त्र, भाँडाकुँडा, खाट सम्भन्धन् । पहाड पर्वत सम्भन्धन् । यसरी ठान्तु समूह प्रज्ञप्तिको काम हो ।

यसरी नै सन्तति प्रज्ञप्तिले आँखा भिन्न्याउन्जेल वा विजुली चम्कुन्जेल सम्म पनि स्थिर नभई निरन्तर विनाश हुँदै गएको पृथ्वी धातुलाई आफ्नो शरीर दिन भर, वर्ष भर आयु भएसम्म हृष्ट पुष्ट भई बलवान् भई बाच्ने छ भनी भान पार्न लगाउँछ । मनुष्य, देव, ब्रह्मा सत्वहरु दिन, महिना, वर्ष आदि लामो समयसम्म बाँच्नुलाई साँच्चैकै बाँचेको भनी ठान्छन् । यो सन्तति प्रज्ञप्तिको काम हो । वास्तवमा ती समूह प्रज्ञप्ति र सन्तति प्रज्ञप्ति दुवैले जादूगरले चटक देखाई छल्नेभै सदा छलिरहेको हुन्छ ।

अनमतगग संसारमा एक पटक पनि धातुको आँखा उत्पन्न नभएका अन्ध पृथक्जन सत्वहरुले पानीको पीजा समान मूल स्वभाव धातुलाई सपनामा पनि देख्ने छैन, थाहा पाउने छैन । हुँदै नभएकोलाई भएकैभै भान पार्ने दुई प्रकारका प्रज्ञप्तिलाई साँच्चैकै ठानी चित्त लगाई अभिमान गरिरहन्छन् । जति मिथ्यादृष्टि छन् ती सबै समूह र सन्तति प्रज्ञप्ति द्वयले उत्पन्न हुन्छ । दुश्चरित्र सबै यही दुई कारणले उत्पन्न हुन्छ, अपाय भय सबै यही दुई कारणले उत्पन्न हुन्छ । ती दुई समूह भित्रका प्राणीहरुले मिथ्यादृष्टि वृद्धि, दुश्चरित्र वृद्धि, अपाय दुर्गतिको वृद्धिलाई हित उपकार नै सम्फी मूर्खतापूर्वक चित्त ज्ञान त्यसमा लगाई दिन, महिना, वर्ष भव संसार बिताउँछन्, स्कन्ध आयु समाप्त पार्छन् । गङ्गाको बालुवा प्रमाण उत्पन्न हुनु भएका भगवान् बुद्धहरुको शासनलाई पछाडि पार्दै छल्दै छल्दै जानेछन् । अब प्राप्त भइरहेको भगवान् बुद्धको शासनलाई पनि राम्ररी ग्रहण गर्ने विचार गर्दैन । भविष्यमा हुने बुद्धको भरोसा हुनेछ भनी ठानी अब भएको शासनलाई पछाडि ढकेल्ने विचारले त्यस्ता ज्ञान लिइ बस्छन् । यो धातुको आँखा नभएका अन्ध बालजनलाई पृथ्वी धातुलाई परमार्थ रूपमा हेर्न नजानेको कारण छकाई राखेको महान् आदिनव दोषलाई देखाइएको विषय हो ।

वायु धातुले छकाउने

यो लोकमा धातुका आँखा नभएकालाई वायु धातुले विचित्र रूपमा भुक्याउन सक्छ । ऐउटा कठपुतलीलाई धागोले तानी तानी नचाउँछ । दर्शकहरु पुतली साँच्चै नाचेको ठान्छन् । रूपस्कन्धलाई जीवमान सत्व सरह लेट्नु, बस्नु, उठ्नु, जानु, अङ्ग-प्रत्यङ्ग हल्लाउनु आदि सबै क्रिया धागोको सहाराले प्रदर्शन गरिनेभै हाम्रो शरीरलाई वायु धातुले अनेक प्रकारले छली रहेको हुन्छ । जल स्थल तथा आकाश चरी प्राणीहरुको रूपस्कन्धलाई लोकमा रात दिन जमघट गरी देखाउँछ । चित्तको इच्छा पूर्ण गर्न काय दुश्चरित्र वची दुश्चरित्र कर्म गर्छन् । यहाँ वायु धातुको कामलाई संक्षिप्तमा दर्शाइएको हो ।

बाँकी आपो धातु, तेजो धातुलाई पनि पृथ्वी धातु जस्तै सम्भनुपर्छ ।

वायु धातुले छल्ने कुरालाई हटाउने विधि

धातु आँखा नभई प्रज्ञप्तिलाई मात्र देखिरहेका अन्धवालहरूल सन्तति क्षेत्रमा मात्र त्यसरी हलनचलन प्रक्रिया छ भनी सम्भेका हुन् । वास्तवमा परमार्थ क्षेत्रमा त्यस्तो चल्ने क्रिया हुँदैन । परमार्थ धर्म भनेको क्रिया मात्र भएकोले अत्यन्त छोटो अवधिमै अथवा आँखा भिन्म्याउने अवधि भरमा, बिजुली चम्कने अवधि भरमै अगाडि पछाडि हजारौं बार उत्पत्ति विनाश हुन्छ ।

उत्पन्न भएको एउटा परमार्थ क्षणमा चल्ने वा बदल्ने क्रिया हुँदैन । सम्भवतः यस्ता परमार्थ धर्ममा चल्ने परिवर्तन हुने क्रिया भएको भए धर्म पनि परिवर्तन वा बदल्नु पर्ने हो । परन्तु परमार्थ धर्ममा यस्तो परिवर्तन हुनु, बदल्नु, चल्नु वा सर्नु भन्ने क्रिया हुँदैन । एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सर्नु भन्ने अणु प्रमाण पनि यसमा हुँदैन । उत्पत्ति र विनाशको बीचमा आकाश धातु हुन्छ । उत्पत्ति र विनाशको सामुहिक प्रक्रियामा पहिलो र पछिल्लो लाखौं करोडौं असंख्य स्वभाव धर्म समूहलाई छाडी फलानो वस्तु वा फलानो काम भनी भ्रमपूर्वक एक रूपले हेने भएकोले समूह सन्तति क्षेत्रमा मात्र सर्नु, चल्नु आदि भएको हो । यसरी धातुको ज्ञान नभएकाहरूलाई वायु धातुले जादूलेभैं छल्ने भएता पनि धातुको आँखा भएकाहरूले त्यसलाई हटाउँछन् । यसरी धातु आँखाले मात्र वास्तविकता देख्न सकिन्छ । अभ त्यति सूक्ष्माति सूक्ष्म रूपले देख्न नसके पनि आफ्नो शरीर एक घण्टाभित्र धातुको ‘मरण हुनु’, ‘निरोध हुनु’ लाई मात्र देख्न सकेमा पनि अनित्य धातुको आँखा भएको व्यक्ति भनिन्छ । यो रूपस्कन्धको महान् आदिनव दुःखलाई देखाइएको कुरा हो ।

पीजासमान रूपस्कन्धको दोष

तथागतको देशनाअनुसार कुनै सार नभएको पीजा समान रूपस्कन्ध कसरी अनित्य छ भनी देखाउन माथि उल्लेखित अति कडा स्वभावको पृथ्वी धातु फलामको ढिक्काको उदाहरण दिएको हो । त्यस्तै पृथ्वीको धातुको सबभन्दा सूक्ष्म अवस्थाको अनित्य लक्षणलाई पानीको फिंज समान सार नभएको भावलाई चिन्तन मननले भए पनि थाहा पाउन चन्द्रमाको तेज खोलाको पानीको उदाहरण दिइएको हो । सार नभएको र स्थिर नभएको भन्नु एउटै कुरो हो । रूपस्कन्धको अनित्य लक्षणबारे केही विस्तृत रूपमा बुझ्न चोहमा ‘विज्जामग्ग दीपनी’ र ‘आहार दीपनी’ मा पनि हेर्न सक्नु हुन्छ ।

“अनत्ता असारकट्टेन” भन्ने पालिअनुसार “फेणपिण्डुपमरूपं” भन्ने पालिमा अनत्त लक्षणलाई सोभैं देखाइएको हो । तसर्थ पानीको पीजासमान भनी तथागतले बताउनुभएको केही सार नभएको असार, अनित्य र अनात्मा यी तीनवटालाई एकै किसिमले देखाइएको हो । यी तीन कुरालाई कसरी एकै किसिमले देखाइएको छ ?

रूप भनेको आँखा भिन्म्याउने समय प्रमाण पनि विनाश नभई दृढरूपले स्थिर भई बस्न सक्ने धर्म होइन । आगोको ज्वाला भएको रूपकलापमा भएको पृथ्वी आदि सात रूप सहजात (सँगसँगै उत्पन्न भएको) अग्नि धातुले क्षण क्षणमै भष्म गर्ने भएकोले समस्त रूपकलाप सहजात अगिलने जाई क्षण क्षणमै विनाश भएर जाने स्वभावको हो । समस्त रूपकलापमा कडा पृथ्वी रूप सहजात तेजोको आहार हुन् ।

- १) दियोमा बल्ने सलेदो भएमा मात्र दियो बलिरहन्छ ।
- २) सलेदो राम्ररी बलेमा मात्र बत्तीको चम्कने स्वभाव हुन्छ ।
- ३) सलेदो जम्मै आगोले सल्केर जाने स्वभावको हो ।

सहजात पृथ्वीलाई स्थिति अवस्थामा पुगेपछि सहजात तेजो धातुले राम्ररी सल्काइ दिन्छ । सल्केपछि आगो राम्ररी बल्छ । राम्ररी बल्नु भनेको शाखा प्रशाखा रूप कलाप उत्पन्न हुनुलाई भनिएको हो । तसर्थ सहजात अग्नि भय सधैं रहिरहने भएकोले समस्त रूप कलाप सत्र क्षण आयु भन्दा बढी आँखा भिन्म्याउने अवधि प्रमाण पनि स्थिर भई रहन सक्दैन । त्यो राम्ररी बलियो सार पदार्थ होइन । सार पदार्थ नभएकोले त्यो नित्य, ध्रुव स्थावर हुन सक्दैन । बरू साँच्चै अर्थमा अनित्य नै हुन् । लोकमा ‘अत्त’ (आत्मा) पुद्गल अथवा सत्त्वको बलियो सारत्वलाई भनिएको हो । बलियो सार भएको अत्त दीर्घकालसम्म रहन्जेल पुद्गलसत्त्व दीर्घकाल सम्म रहेको भनिन्छ । अत्त मरेपछि मात्र ‘पुद्गल मन्यो’, ‘सत्त्व मन्यो’ भनिन्छ । पुद्गल मरेपछि अत्त मरेको भनिन्छ । पुद्गल सत्त्व सय वर्ष बाँचेमा अत्त पनि सय वर्ष नै रहेको ठान्छन् ।

तसर्थ यो अत्त सारलाई देखाइएको कुरो हो । माथि उल्लेखित कडापन क्रिया मात्र भएको पृथ्वीलाई पुद्गलले आफ्नो अत्त (आत्मा), सत्त्वको अत्त भनी धारण गर्दैन् । पृद्गलको सार, सत्त्वको सार भनी धारण गर्दैन् । धारणा यसरी गर्दैन – पुद्गल सत्त्व केलाई भन्ने भनी सोध्दा रूपस्कन्धलाई ‘म म’ भनी देखाउँछन् । उसले रूपस्कन्धलाई पुद्गल, सत्त्व, म भनी देखाउँछन् । रूपस्कन्ध भनेको ‘पुद्गल, सत्त्व, म’ बाचुञ्जेल सार भएको हो भनी सोध्दा ‘हो’ भन्ने उत्तर दिन्छन् । रूपस्कन्ध बाँचुञ्जेल उसको पुद्गल, सत्त्व, म बाँचि रहेछु भनी दृष्टान्त देख्दैन् ।

रूपस्कन्ध विनाश हुनासाथ नै पुद्गल, सत्त्व, म विनाश हुनेछ भन्छन् । पुद्गल, सत्त्व एक जन्मको प्रारम्भमा एक पटकमात्र उत्पत्ति हुन्छ अर्थात् प्रतिसन्धि हुने गर्दै, अन्तमा एक पटक मात्र विनाश अथवा मरण हुन्छ भनी ठान्छन् । रूपस्कन्ध पनि एक जन्ममा एक पटक मात्र उत्पन्न हुने वा प्रतिसन्धि हुने हो त ? अन्तमा पनि एक पटक मात्र मृत्यु हुने हो कि भनी सोध्नुपर्दछ । त्यस बखत रूपस्कन्ध पनि एक जन्ममा प्रारम्भमा एक पटक मात्र उत्पन्न हुन्छ भनी भन्छन् । धातुको ज्ञान नभएका अन्धवालजनहरुले रूपस्कन्धलाई अत्तसार भनी कोरा किसिमले लिने यो धारणा हो । वर्ष दिनमा पुद्गल वर्षभर स्थिर भई बसेमा रूपस्कन्ध पनि वर्ष दिन भरी नै बस्छ कि, आदि इत्यादि रूपले सोद्दै सोद्दै घण्टा, मिनेट र आँखा भिन्म्याउने अवधि प्रमाणसम्म सोध्नुहोस् । हात, खुद्दा चलाउने आदि लोकदृष्टिले गतिशील क्रियालाई पनि एक क्रियालाई भाग भाग गरी सोध्नुहोस् । जति पटक सोधे पनि स्थिर भई बस्छ भनी जवाफ दिन्छन् । यो मध्यस्थ रूपले लिएको धारणा हो ।

धातु आँखा उत्पन्न भएकाहरूसँग सोधेमा एक एक रूपस्कन्ध एक धण्टा, एक मिनेट, एक चुट्की भरको कुरा त परै जाओस, बिजुली चम्कने क्षण भर पनि स्थिर नभएको बनाउँछन् । उसले एक आसनभित्र धेरै पटक धातुको मरण देखेछन् । रूप र पुद्गल मिलाई मोटा मोटी रूपमा सोध्नु, मध्यम रूपमा सोध्नु, दुवैमा पुद्गल स्थिर भएरै रूपस्कन्ध स्थिर हुन्छ कि भनी सोध्दा स्थिर भई बस्ने छैन भनी जवाफ दिन्छन् । अज्ञत (भित्रको) सन्तानमा पनि ज्ञानले राम्ररी नियालेर हेरी यथार्थ रूपले उत्तर दिएमा ‘अनात्मा धातुको आँखा उत्पन्न भएको’ भनिन्छ । यसरी देख्ने अवस्था रूपस्कन्ध पुद्गल सत्वको सारभूत, आधारभूत, द्रव्यभूत, कुटस्थ अत्त हुन सक्ने कुरा त त्यतिकै रहोस, पुद्गल सत्व भनी देख्न समेत सक्दैनन् । यो रूपस्कन्ध पीजा (फिंज) समान भनी बनाउनु भएको अर्थ असार, अनित्य, अनत्त तीनवटालाई एउटै किसिमले देखाउनु भएको हो ।

केही सार नभएको पीजा समान भनी तथागतले देशना गर्नु भएअनुसार रूपस्कन्ध दुःखलाई कसरी देखाउनुभयो त भन्ने प्रश्नको प्रत्युत्तरमा ‘भयद्वेन दुःखं’ भनी बताउनु भएको छ । सार नभएको धर्ममा जो आसक्त हुन्छ त्यसलाई दुःख धेरै हुन्छ । त्यसरी सार नभएको त्यो धर्म भयावह भएकै कारणले ‘दुःख धर्म’ भनिन्छ । असार, अनिच्छ, अनत्तको रूपमा रहेको पृथ्वी धातुलाई टाउकोको अङ्ग, आँखा, कान, नाक, मुख, दिमाग, घाँटी, कलेजो, मुटु इत्यादि अङ्गको रूपमा लिई आसक्त भएकोले जीवन यापन गर्ने दुःख भय सधैँ रहिरहेको हो । पृथ्वीमा भएका पानीमा भएका, आकाशमा उड्ने सत्वहरुको जीविका गर्नुपर्ने भय सधैँ रहिरहेको देखी थाहा पाउन सकिन्छ । जीविका गर्नुपर्ने जस्तो महान् अपाय दुःख अर्को छैन । यो केही सार नभएको पानीको फिंज समानको पृथ्वी धातुलाई शरीर ठानी टाँसिएकोले अनादि संसारदेखि भोगदै आएको प्रत्यक्षरूपमा देख्न सकिने दुःख भयलाई यसरी देखाइएको कुरा हो । माथि उल्लेखित आदिनव दुःख पनि पृथ्वी धातुकै दुःख हो । यसको अतिरिक्त दुःखको विषयमा ‘आहार दीपनी’, ‘अनत्त दीपनी’ र ‘चतुसच्च दीपनी’ पुस्तक पनि हेर्नुहोला । एवं प्रकारले जलधातु, अग्नि धातु र वायु धातुमा पनि यसरी नै बुझ्नुपर्छ ।

चार महाभूत सर्प समान

यहाँ ‘चतारो आसीविसा घोरविसा उग्गतेजाति खो भिक्खुवे, चतुन्नेतं महाभूतानं अधिवचनं’ भन्ने पालिलाई देखाइएको कुरा भयो ।

“भिक्षुहरु ! हलाहल विषधारी, घोर विषधारी महान् शक्तिसम्पन्न चार प्रकारका सर्पराज भनेको चार महाभूतका नाम हुन् ।

चार सर्प नागराजहरुको विशेषता

१. पत्थद्वो भवति कायो डट्टो कट्टमुखेनसो

पथवी धातु पकोपेन होति कट्टमुखेवसो ।

२. पूतिको भवति काये डट्टोपूतिमुखेनसो
आपोधातु पकोपेन होति पूति मुखेवसो ।
३. सन्तो भवति कायो डट्टो अग्ग मुखेनसो
तेजोधातु पकोपेन होति अग्ग मुखेनसो
४. सञ्चिन्ने भवति कायो डट्टोसत्थ मुखेनसो
वयुधातु पकोपेन होति सत्थमुखेवसो ।

— अट्टकथा पालि

१. सत्व प्राणीलाई कत्थमुख सर्पले डसेमा उसको शरीर काठभैं कडा भई मृत्यु हुनेछ । यसरी नै सत्व प्राणीको शरीरमा पृथ्वी धातु प्रकोप भएमा उसको शरीर सर्पले डसेको शरीरभैं कडा भई उसको मृत्यु हुनेछ ।

२. सत्व प्राणीलाई पूतिमुख सर्पले डसेमा उसको शरीरको विभिन्न द्वारबाट दुर्गन्ध फोहर बगी मृत्यु हुनेछ । त्यसरी नै सत्व प्राणीको शरीरमा आपो धातुको प्रकोप भएमा पूतिमुख सर्पले टोकेकोभैं उसको शरीरबाट दुर्गन्ध फोहोर बगी उसको मृत्यु हुनेछ ।

३. सत्व प्राणीलाई अग्गमुख सर्पले डसेमा उसको शरीर दाह भई छट्पटिई मृत्यु हुनेछ । त्यसरी नै सत्व प्राणीको शरीरमा तेजो धातुको प्रकोप भएका अग्गमुख सर्पले डसेको शरीरभैं दाह भई छट्पटिई उसको मृत्यु हुनेछ ।

४. सत्व प्राणीलाई सत्थमुख सर्पले डसेमा उसको शरीर, छाती, पेट, मुटुको मुख्य मुख्य भागको नसाहरु छिन्न भिन्न भई तत्काल मृत्यु हुनेछ । त्यसरी नै सत्व प्राणीहरुको शरीरमा वायु धातु प्रकोप भएमा त्यसको शरीर सत्थमुख सर्पले टोकेको शरीरभैं छाती, पेट, मुटुका मुख्य मुख्य नसाहरु छिन्न भिन्न भई तत्क्षणमै मृत्यु हुनेछ ।

मृत्यु होस् या नहोस् शरीर भित्र बाहिर रोग भएपछि हुने असह्य वेदनाहरु सबै ती सर्पहरुले डसेको समान हुन् । जिउभरी व्याप्त चार प्रकारका सर्प समान चार महाभूतहरुमा प्रतिकूल ऋतु, प्रतिकूल आहारको प्रभावले चतुर्महाभूत प्रकोप भई शरीरको सबै अङ्गगमा आगोको राप निस्केकोभैं, प्रचण्ड वायुभैं, घनघोर वर्षाभैं रोग व्याधि उपद्रव उत्पन्न हुन्छ । रूपकायलाई फोट्टबवले, नाम कायालाई फस्सले प्रभावित गरी दुःख वेदना उत्पन्न गराउँछ । टाउकोमा डसी अनेक प्रकारका रोग हुन्छ । यसरी नै छातीमा बसेका चार सर्पले छातीमा मुटुमा डसी नाना प्रकारका रोग निम्त्याउँछ । आँखामा बसेका चार सर्पले आँखामा डसी आँखाका नाना रोग उत्पन्न गराउँछ । त्यसरी नै कानमा रहेका चार धातुले कानमा अनेक रोग फैलाउँछ । नाकका महाधातुले नाकमा अनेक रोग ल्याउँछ । मुखमा भएका महामूतले मुखमा अनेक रोग उत्पन्न गराउँछ । यसरी जिउ भरी हेर्न सिक्नु पर्दछ ।

चार महाभूत वधक (हत्यारा) समान

लोकमा रोगव्याधि हुनु, मरण हुनु सबै यही चार महाभूतको प्रकोपले नै हुन्छन् । शस्त्रले प्रहार गरी मरण हुनु भन्ने हुँदैन । चट्याडमा परी, बम पड्की, गोली लागी, तरवारले काटी, भालाले घोची, सर्प-विच्छीले टोकी मरण हुनु भन्ने हुँदैन । मरण हुनु सबै आध्यात्मिक (शरीरमा भएको) चार धातु प्रकोप भई मरण हुन्छ । बारिहका विघ्न बाधा, अन्तराय त्यस आध्यात्मिक धातु चारलाई उत्तेजित गरी जलाई दिने पदार्थ समान हुन् । सबै प्रकारका मरणका आध्यात्मिक चार धातु न निश्चय रूपमा स्थायी रूपले विद्यमान भएको बधक समान हुन् । त्यसैले संयुतनिकाय पालिमा यसरी उल्लेख भएको छ –

‘यो भिक्खवे, पथवी धातुया, उप्पादो ठिति अभिनिव्वति पातुभावो, दुक्खस्सेसो उप्पादो रोगानं ठिति जरामरणस्स पातुभावो ।

यो भिक्खवे, आपोधातुया, उप्पादो ठिति अभिनिव्वति पातुभावो, दुक्खस्सेसो उप्पादो रोगानं ठिति जरामरणस्स पातुभावो ।

यो भिक्खवे, तजोधातुया, उप्पादो ठिति अभिनिव्वति पातुभावो, दुक्खस्सेसो उप्पादो रोगानं ठिति जरामरणस्स पातुभावो ।

यो भिक्खवे, वायुधातुया, उप्पादो ठिति अभिनिव्वति पातुभावो, दुक्खस्सेसो उप्पादो रोगानं ठिति जरामरणस्स पातुभावो ।’

भिक्षुहरु ! कडा स्वभावको पृथ्वीका धातुको प्रतिसन्धि कालमा उत्पन्न हुँदा जुन स्थिति, जुन अत्यन्त वृद्धि हुनु, जुन प्रादुर्भाव हुनु हो, त्यस प्रतिसन्धि कालमा पृथ्वी धातुको उत्पन्न हुनु समस्त दुःखको उत्पत्ति हुनु हो । जुन पृथ्वी धातुको स्थिति हो, त्यस प्रतिसन्धिदेखि नै अनेक रोग व्याधि दुःख पनि उत्पन्न हुन्छ । त्यस पृथ्वी धातु प्रकट हुनासाथ प्रतिसन्धि कालदेखि जरामरणको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

भिक्षुहरु ! ढिक्का बन्ने, बग्ने स्वभावको आपो धातुको प्रतिसन्धि कालमा उत्पन्न हुँदा जुन स्थिति, जुन अत्यन्त वृद्धि हुनु, जुन प्रादुर्भाव हुनु हो त्यस प्रतिसन्धि कालमा आपो धातुको उत्पन्न हुनु समस्त दुःखको उत्पत्ति हुनु हो । जुन आपो धातुको स्थिति हो त्यस प्रतिसन्धिदेखि नै अनेक रोग व्याधिको दुःख पनि उत्पन्न हुन्छ । त्यस आपो धातु प्रकट हुनासाथ प्रतिसन्धि कालदेखि जरामरणको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

भिक्षुहरु ! तातो चिसो स्वभावको तेजो धातुको प्रतिसन्धिकालमा उत्पन्न हुँदा जुन स्थिति, जुन अत्यन्त वृद्धि हुनु, जुन प्रादुर्भाव हुनु हो, त्यस प्रतिसन्धि कालमा तेजो धातुको उत्पन्न हुनु समस्त दुःखको उत्पत्ति हुनु हो । जुन तेजो धातुको स्थिति हो त्यस प्रतिसन्धिदेखि नै अनेक रोग व्याधिको दुःख पनि उत्पन्न हुन्छ । त्यस आपो धातु प्रकट हुनासाथ प्रतिसन्धि कालदेखि जरामरणको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

भिक्षुहरु ! चल्ले, सहायता दिने, बहन गर्ने, ढकेल्ले स्वभावको वायु धातुको प्रतिसन्धिकालमा उत्पन्न हुँदा जुन स्थिति, जुन अत्यन्त वृद्धि हुनु, जुन प्रादुर्भाव हुनु हो, त्यस प्रतिसन्धि कालमा वायु धातुको उत्पन्न हुनु समस्त दुःखको उत्पत्ति हुनु हो । जुन वायु धातुको स्थिति हो त्यस प्रतिसन्धिदेखि नै अनेक रोग व्याधिको दुःख पनि उत्पन्न हुन्छ । त्यस वायु धातु प्रकट हुनासाथ प्रतिसन्धि कालदेखि जरामरणको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

यी सत्त्वहरुमा प्रतिसन्धिकालमा चार महाभूतको उत्पत्ति हुनासाथ नै वर्तमान जन्ममा दुःख भोग गर्नुपर्ने सारा दुःख उत्पन्न भयो भनी भनिएको हो । सानो-ठूलो सारा रोग स्थापना भयो भनिएको हो । फेरि जरामरण सबै प्रकट भयो भनिएको हो । जुन बखत यस्ता स्वभावलाई जस्तो छ, त्यस्तो नै देख्छ त्यस सर्पहरुलाई आसीविष, घोरविष, उग्रतेज भन्न सुहाउँदैन । वास्तवमा ती सर्पहरु भन्दा पनि महान् शक्तिशाली गरुड, देव, इन्द्र, ब्रह्माहरुको तर्फबाट पनि मुक्त हुन नसक्ने गरी दुःख कष्ट दिई रहेका आध्यात्मिक चार महाभूतलाई नै आसीविष, घोरविष, उग्रतेज भन्न सुहाउँछ । त्यसैले “चत्तारो आसीविसा घोरविसा, उग्रतेजाति खो भिक्खुवे, चतुन्नेतं महाभूतानं अधिवचनं” भनी बताउनु भएको हो ।

यो देशनाअनुसार चार महाधातु नै रूपस्कन्धको अति भयावह दुःख लक्षण हो भन्ने कुरा राम्ररी प्रकट हुन्छ । यस्तो विरुद्धको कारणसँग सामना गर्नु पर्दा आफ्नो पहिलेको अवस्था तुरुन्तै छाडी दिन्छ ।

पृथ्वी काठभै विपरीत हुनु, आपोको सडेर बग्न, तेजोको बल्न, वायुको छुट्टिएर जाने स्वभाव— यी सबै पानीको फिंजभै केही सार नभएको असार मात्र हुन् । त्यसैले ‘फेणपिण्डूपमं रूपं’ भनी बताउनु भएको हो ।

चार धातु भावनाको पूर्ण अवस्था

‘रूप अद्वीतीय’ भनिए जस्तै रूपस्कन्ध अद्वाइस (२८) प्रकारका भएता पनि चार धातुलाई मात्र देखाइएको छ । यसरी चार महाभूतलाई मात्र देखाउनुको कारण ती धातु चारवटाले नै विपस्सना कृत्य पूर्ण हुन सक्ने भएकोले हो भनी चतुक्क अंगुत्तरपालिमा यसरी बताउनु भएको छ—

१. अथ खो आयस्मा राहुलो येन भगवा तेनुपसङ्गमि, उपसङ्गमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि । एकमन्तं निसिन्नं खो आयस्मन्तो राहुलं भगवा एटदवोच —

२. “या च, राहुल, अज्ञतिका पथवीधातु या च बाहिरा पथवीधातु, पथवीधातुयेवेसा । तं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ताति, एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्चाय दट्टव्यं । एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्चाय दिस्वा पथवीधातुया निव्विन्दति, पथवी धातुया चित्तं विराजेति ।”

३. “या च, राहुल, अज्ञतिका आपोधातु या च बाहिरा आपोधातु, आपोधातुयेवेसा । तं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ताति, एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्जाय दद्वच्चं । एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्जाय दिस्वा आपोधातुया निब्बिन्दति, आपोधातुया चित्तं विराजेति ।”

४. “या च, राहुल, अज्ञतिका तेजोधातु या च बाहिरा तेजोधातु, तेजोधातुयेवेसा । तं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ताति, एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्जाय दद्वच्चं । एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्जाय दिस्वा तेजोधातुया निब्बिन्दति, तेजोधातुया चित्तं विराजेति ।”

५. “या च, राहुल, अज्ञतिका वायोधातु या च बाहिरा वायोधातु, वायोधातुयेवेसा । तं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ताति, एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्जाय दद्वच्चं । एवमेतं यथाभूतं सम्मपञ्जाय दिस्वा वायोधातुया निब्बिन्दति, वायोधातुया चित्तं विराजेति ।”

६. “यतो खो, राहुल, भिक्खु इमासु चतूर्सु धातुसु नेवत्तानं न अत्तनियं समनुपस्सति, अयं बुच्चति, राहुल, सम्मदसो भिक्खु अच्छोज्ज तण्हं विवृत्यि संयोजनं, सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुख्खास्सति ।

अर्थ— त्यस बखत आयुष्मान राहुल जहाँ भगवान् बुद्ध विराजमान हुनुभएको छ त्यहाँ जानुभयो । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् राहुललाई भगवान्ले यसरी आज्ञा गर्नुभयो— “राहुल ! आध्यात्मिकमा भएको जुन पृथ्वी धातु हो र बाहिरको जुन पृथ्वी धातु हो, यी दुवै पृथ्वी स्वभाव मात्र हुन् । यी दुवै पृथ्वी धातु मेरो होइन, म होइन, मेरो आत्मा होइन । यसरी यी दुवै पृथ्वी धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी हेर्नुपर्दछ । यसरी यी पृथ्वी धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी देखेमा पृथ्वी धातुप्रति वैराग्य उत्पन्न हुनेछ । पृथ्वी धातुमा चित्त आसक्त हुने छैन ।

राहुल ! आध्यात्मिकमा भएको जुन आपो धातु हो र बाहिरको जुन आपो धातु हो, यी दुवै आपो धातु आपो स्वभाव मात्र हुन् । यी दुवै आपो धातु मेरो होइन, म होइन, मेरो होइन, मेरो आत्मा होइन । यसरी यी दुवै आपो धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी हेर्नुपर्दछ । यसरी यी दुवै तेजो धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी देखेमा आपो धातुप्रति वैराग्य उत्पन्न हुनेछ । आपो धातुमा चित्त आसक्त हुने छैन ।

राहुल ! आध्यात्मिकमा भएको जुन तेजो धातु हो र बाहिरको जुन तेजो धातु हो, यी दुवै तेजो धातु आपो स्वभाव मात्र हुन् । यी दुवै तेजो धातु मेरो होइन, म होइन, मेरो होइन, मेरो आत्मा होइन । यसरी यी दुवै तेजो धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी हेर्नुपर्दछ । यसरी यी दुवै तेजो धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी देखेमा तेजो धातुप्रति वैराग्य उत्पन्न हुनेछ । तेजो धातुमा चित्त आसक्त हुने छैन ।

राहुल ! आध्यात्मिकमा भएको जुन वायु धातु हो र बाहिरको जुन वायु धातु हो, यी दुवै वायु धातु आपो स्वभाव मात्र हुन् । यी दुवै वायु धातु मेरो होइन, म होइन, मेरो होइन, मेरो आत्मा होइन । यसरी यी दुवै वायु धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी हेर्नुपर्दछ । यसरी

यी वायु धातुलाई यथार्थ रूपमा विपस्सना प्रज्ञाले राम्ररी देखेमा वायु धातुप्रति वैराग्य उत्पन्न हुनेछ । वायु धातुमा चित्त आसक्त हुने छैन ।

राहुल जब भिक्षुले चार धातु सार नभएको आत्मा नभएको नभएकोलाई राम्ररी देख्दछ । राहुल ! त्यसरी देख्न सक्ने भिक्षुलाई राम्ररी देखेको भिक्षु भनिन्छ । उसको तृष्णा क्षीण भयो, संयोजन प्रहीण भयो । मानलाई राम्ररी हटाउन सक्ने भएकोले उसले अनेक प्रकारको दुःख अन्त गर्न सक्छ ।

‘पथवीयेवसा’ भन्ने पालिको अर्थ यसरी बुझनुपर्छ— पृथ्वी, जङ्गल, पहाड इत्यादिमा भएको बाहिर पृथ्वी पनि मेरो होइन, म पनि होइन, मेरो आत्मा पनि होइन भन्ने कुरा स्पष्ट छ । यसरी नै आफूमा भएको कडापन क्रियालाई पनि मेरो होइन, म होइन, मेरो आत्मा होइन भनी ज्ञानले राम्ररी देख्नुपर्दछ । पृथ्वी दुवै समान रूपले बुझनुपर्छ । आध्यात्मिक पृथ्वीलाई पुद्गल, सत्त्व, म ठान्तु हुँदैन । मेरो भनी सम्झनु हुँदैन । मेरो आत्मा भनी सम्झनु हुँदैन । यसरी स्पष्टरूपले आज्ञा गर्नुभएको छ ।

यो फेणपिण्डूपमरूपं भन्ने देशनालाई गरिएको काण्ड हो ।

वेदनाखण्ड आदिको प्रकाशन

तृष्णा निरोध भएको निर्वाणतिर लैजाने प्रतिपदा

इन्द्रले भगवान् बुद्धसँग सोधेको प्रश्न

भन्ते भगवा, कित्तावता तण्हा सङ्घविमुत्तो होति ?

अर्थ— भन्ते भगवान् ! कति प्रकारको आचरणद्वारा तृष्णा निरोध भएको निर्वाणमा पुग्न सकिन्छ ?

भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नुभयो—

यं किञ्चिं सुखं वा दुखं वा अदुखमसुखं वा वेदियतं अतिथ तासु वेदनासु अनिच्चानुपस्सी विहरति तासु वेदनासु अनिच्चानुपस्सी विहरन्तो लोके किञ्चिं न उपादियति, अनुपदियन्तो न परितस्सति अपरितस्सन्तो पञ्चतञ्जेव परिनिब्बुतो भवति देवानमिन्द यत्तावता तण्हासङ्घयो विमुत्तो होति ।

अर्थ— देवराज इन्द्र ! जति पनि सुख भइरहेको, दुःख भइरहेको, सुख दुःखबाट अलगगा उपेक्षा भइरहेको अनुभवहरु छन् । ती तीन प्रकारका वेदना अनित्य छन् भनी बारबार अभ्यास गरी विहार गर्द्धन, ती तीन प्रकारका वेदनामा अनित्य भनी बार बार अभ्यास गर्ने व्यक्ति कुनै पनि आलम्बनमा आसक्त हुने छैनन् । आसक्ति न भएपछि प्रार्थना गर्दैनन् । प्रार्थना न गरेपछि यही जन्ममा क्लेश शान्त हुने भावमा पुगेका हुन्नन् । देवराज इन्द्र ! यति आचरणले तृष्णा क्षय भएको निर्वाणमा पुग्न सकिन्छ ।

ती वेदनामा राम्ररी अनित्य देखन सकेमा यही जन्ममा निर्वाण प्राप्त हुन्छ ।

(तण्हासङ्घय सुत्र पालि)

तीन प्रकारका वेदनामा अनित्य भावना गर्ने विधि

अब तीन प्रकार वेदनामा अनित्य भावना गर्ने विधि बताउँछु । तीन वेदना मध्ये दुःख वेदना सबभन्दा बढी प्रकट हुन्छन् । त्यसैले सर्वप्रथम दुःख वेदनामा अनित्य भावना गर्ने विधि बताउँछु । दुःख वेदना भन्नाले कायिक दुःख वेदना र चैतसिक दुःख वेदना गरी दुई प्रकारका छन् । यी दुई प्रकारका दुःखमध्ये सहनै नसकिने पोल्ने, चिसो हुने, दुख्ने, असाध्यै दुख्ने आदिलाई कायिक दुःख वेदना भनिन्छ । चैतसिक दुःख वेदना भन्नाले हृदयमा आनन्द नहुने, विस्माद हुने, दाह हुने, मन क्लान्त हुने, मन अप्रसन्न हुने हुन् । दुई प्रकारका दुःख वेदनालाई छुट्याउने कुरा सकियो ।

फस्स पच्चया वेदना— स्पर्शको कारणले वेदना हुन्छ । त्यस त्यस शरीरको अङ्ग प्रत्यङ्गमा मानसिकता वा त्यस त्यस आरम्मणमा घट्न हुने कारणले वेदना नामक धातु लगातार उत्पन्न हुन्छन् ।

यो पालिको अर्थ अभिप्राय धातुको रूप आकार उपमाद्वारा स्पष्ट गर्दछु । एकजना विशेषज्ञले शीशा, गन्धक जस्ता आदि बल्ने उत्तेजक पदार्थ धातुद्वारा मानिस जतिकै अग्लो मानिसकै आकारको एउटा विचित्रको अग्नि धातु बनाएको रहेछ । त्यस धातुमा कुनै एक पदार्थले छुनासाथ आगो भिलिक्क निस्कने रहेछ । त्यसमा नछोएपछि आगो निभेर जान्छ । त्यो अग्नि धातुको बाहिरको भागमा आगोको रापले छोएमा, सूर्यको किरणले छोएमा, हावाले छोएमा, पानीले छोएमा पनि छोएको ठाउँमा त्यसरी नै आगोको भिल्का निस्कने गर्दछ । जसरी ऋतु परिवर्तन हुँदा मानिसमा चार धातु प्रकोप हुन्छ, त्यसरी नै त्यो अग्नि धातुको आकृति भित्र रहेको धातु पनि उथल पुथल हुँदो रहेछ । धातु उथल पुथल हुँदा धातु एक आपसमा घट्न भए पिच्छे आगोको भिल्को निस्कने रहेछ । मानिसले खुट्टाको अङ्ग, हातको अङ्ग, टाउकोको अङ्ग, शरीरको अङ्ग हल्लाउने कार्य गरेभैं यो अग्नि धातुको आकृतिले पनि बस्ने, उठ्ने, हिँड्ने काम गर्दो रहेछ । त्यसरी उठ्ने बस्ने आदि कार्य गर्दा त्यो अग्नि धातु आकृतिको भित्र बाहिरको अङ्ग चलेको ठाउँमा आगो निस्कन्छ । त्यस आकृतिको माथि आगोको तेज, सूर्यको तेज एकसाथ एकनास गरी परेमा वा एकै पटक घट्न भएमा त्यसबाट एकनासले आगो निस्कन्छ । बाँकी अरु भित्र बाहिरको धातुको विषयमा पनि यसरी नै बुझ्नुपर्दछ ।

त्यस उत्तेजित धातु आकृति भित्रको धातुहरु बल्दा दन् दन् नबली रातो हुने गरी तातो मात्र हुन्छ । सूर्यको ताप, आगोको ताप, घट्न नभएमा त्यो आगो तत्क्षणमा निभेर जान्छ । त्यस बखत धातु पुरानै अवस्थामा बस्छ । त्यसैले त्यो आकृतिभित्र अग्नि धातु उत्पन्न भएता पनि त्यो अग्नि धातु त्यस आकृतिसित सम्बन्धित विषयवस्तु होइन । क्षण क्षणमा उत्पन्न भई बिलाएर जाने राम्ररी छुट्याई लिन सक्नुपर्दछ । यो धातु आकृतिको उपमा हो ।

उपमेय्य यस प्रकार छन्— सत्वको स्कन्ध देह मानिस आकारको धातु आकृति समान हुन् । सत्वको स्कन्ध देहमा पैतालादेखि टाउकोको कपालको टुप्पोसम्म भएको रूपस्कन्ध समूह भनेको त्यस धातु आकृतिमा रहेको धातु तत्व समूह समान हुन् । त्यस धातु आकृतिमा कुनै अर्को पदार्थले छुन दिनु सत्वहरुको स्कन्ध देहमा कुनै अर्को पदार्थले छोइ घट्टन हुने वा स्पर्श हुने सरह हुन् । त्यो धातु आकृतिमा जहाँ भए पनि बाह्य पदार्थले छुनासाथ भिलिक्क आगो निस्कनेभैं मनुष्यको स्कन्धदेहमा जुनसुकै ठाउँमा आगोको राप, सूर्य, हावा, पानी, वस्त्र, चकटि, माटो, ढुङ्गा, ईंटा, लट्टी, काँडा आदि जुनसुकै वस्तुले छोए पनि स्पर्श हुन्छ । पैतलाभरी एकैसाथ घट्टन हुनासाथ सिङ्गो पैतलामै फस्स (स्पर्श) धातु उत्पन्न हुन्छ । फस्स पच्चया वेदना भनी बताउनु भए अनुसार फस्स धातु उत्पन्न भएको ठाउँमा दुःख वेदना पनि उत्पन्न हुन्छ । जिउभरी यसरी नै उत्पन्न हुन्छ भनी बुभ्नुपर्छ । जिउभरी त्यस त्यस ठाउँ वेदना धातु उत्पन्न हुनु भनेको धातु आकृतिको उपमामा छोए छोएको ठाउँमा आगो उत्पन्न हुनु समान हुन् । त्यस धातु आकृति भित्रको धातु तत्व उथल पुथल भएको ठाउँमा धातु एक आपसमा घट्टन भई आगो निस्कने सरह सत्वको स्कन्धदेहमा पनि भित्रको चार धातु हलन चलन भएको ठाउँमा भित्रको धातु परस्पर घर्षण हुने र घर्षण भएको ठाउँमा दुःख वेदना उत्पन्न हुन्छ । धातु आकृतिमा घर्षणको चोट हराएर गएपछि आगो बिलाएर गएभैं सत्वहरुको स्कन्धदेहमा पनि सूर्यको राप, आगोको राप आदिबाट घर्षण भएको चोट हराएर गएपछि त्यसबाट उत्पन्न भएको दुःख वेदना पनि हटेर जान्छ । विशेष गरी धातुको आकृतिमा दुई चार ठाउँमा एकै पटक आगो निस्कन सक्छ । परन्तु सत्वहरुको स्कन्धदेहमा एकैपटक सो ठाउँमा वेदना उत्पन्न हुँदैन । स्कन्धको एक ठाउँमा वेदना उत्पन्न हुँदा अर्को ठाउँमा पनि वेदना उत्पन्न हुनुपर्छ भन्ने छैन । धातु आकृति र स्कन्धदेहमा यी एउटा फरक देखिन्छ । धातु आकृतिमा उत्पन्न भएको आगो क्षण क्षणमै विनाश हुँदै गएको अनित्यतालाई प्रत्यक्ष रूपले देख्न सक्नेभैं सत्वहरुको शरीरमा त्यस त्यस ठाउँमा हुने दुःख वेदना धातु पनि क्षण क्षणमै उत्पन्न भई क्षण क्षणमै बिलाएर जाने अनित्यतालाई स्वयं आफ्नो ज्ञानले प्रत्यक्ष रूपमा थाहा पाउन सकिन्छ ।

विशेष रूपले थाहा पाउनु पर्ने कुरा

आफ्नो शरीरमा आफूलाई मन नपर्ने आरम्मण सम्मुख आई कहिलेकाहीं दुःख वेदना उत्पन्न हुन्छ । तर त्यो दुःख वेदना सधैँ रहिरहँदैन । निरन्तर रूपमा दुःख वेदना धातुमा भावना गर्न दुःख वेदना मात्रै निरन्तर भई नरहने हुँदा दुःख वेदनामा कर्मस्थान भावना राम्ररी जाने इच्छा भएका व्यक्तिले आफ्नो स्कन्धदेहमा वा शरीरको अङ्ग प्रत्यङ्गमा दुःख वेदना धातुलाई ज्ञानले थाहा पाई अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ । कसरी ज्ञान उत्पन्न गर्ने ? आफ्नो शरीरको अङ्गमा आगोको रापले छुँदा कसरी पोल्छ, सूर्यको रापले कसरी पोल्छ, कुनै ईंटा माटोको डल्लो, दाउरा, बाँस, लट्टी, चक्कु, भाला आदिले घोच्दा कसरी वेदना हुन्छ इत्यादि शरीर भित्र बाहिरको दुःख वेदना धातुलाई पहिले अनुभव गरिसकेको आधारमा तथा पछि पनि अनुभव हुन सक्ने विचार गरी ज्ञानले थाहा पाउनु पर्दछ । उदाहरणको रूपमा यदि पैतलामा लट्टी वा भालाले ठूलो चोट लागेमा त्यो ठाउँमा कसरी दुख्छ, कसरी धाउ हुन्छ भनी ज्ञानले विचार गरी दुःख वेदना उत्पन्न गर्नुपर्छ । चोट लाग्नुअघि पैतालामा दुःख कष्ट हुँदैन तर चोट लागेपछि दुःखको वेदना उत्पन्न हुने कुरा सबैलाई थाहा छ । पैतालाको

बाहिरको भाग रूपस्कन्ध हो । पैतालोमा अब उत्पन्न भएको वेदना वेदनास्कन्ध हो । यसरी रूपस्कन्ध र वेदनास्कन्ध छुट्याउनु जानेको हुँदैन । त्यो दुःखको वेदना वेदनास्कन्ध हो । यसमा संज्ञास्कन्ध, संस्कारस्कन्ध र विज्ञाणस्कन्ध पनि वेदनास्कन्ध सँगसँगै हुन्छ । यी तीन वटा स्कन्धहरु पनि वेदनास्कन्ध जस्तै उत्पत्ति विनाश हुने र वेदनास्कन्ध सँगसँगै हुने धर्मता स्वभाव हुन् । त्यसैले त्यो दुखाईमा वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध, संस्कारस्कन्ध र विज्ञानस्कन्ध—यी चारवटै नामस्कन्ध उत्पन्न हुन्छ । खुट्टा पैताला नामक रूपस्कन्धसँगै जोडिएपछि दुखेको ठाउँमा पाँचवटै स्कन्ध उपस्थित हुन्छ । त्यो क्षणमा, त्यो दुखेका क्षणमा वा समयमा दुखेको ठाउँमा बाहेक शरीरको अन्य भागमा रूपस्कन्ध एउटा मात्र सधैँ रहिरहने धर्मता स्वभाव हुन् । नामस्कन्ध चारवटा सँगसँगै उत्पन्न भएता पनि वेदनास्कन्ध मात्र सबभन्दा प्रकट रूपमा देख्न सकिन्छ । यहाँ देखाइएको क्रिया वेदनास्कन्धको क्रिया हो । यसमा दुखेको भन्ने वेदनास्कन्ध एउटालाई प्रधान रूपमा देखाएको छु ।

आँखाले देखेभै दुखेको वेदनास्कन्धलाई राम्ररी छुट्याई छुट्याई हेर्न सक्नुपर्दछ । पैतालो भन्ने रूपस्कन्धसँगै (वेदनालाई) मिसाउनु हुँदैन । लोकमा पैतालो दुख्यो भनी पैतालो र दुखाईलाई एउटै सम्झन्छन् । पैतालो भनेको रूपस्कन्ध र दुखाई भनेको वेदनास्कन्ध हुन् भनी स्कन्ध दुईवटालाई छुट्याएर लिन जान्दैनन् । पैतालो, रूपधर्म र दुखेको, नाम धर्म हुन् । जसरी निर्मल पानीले भरेको सरोवरमा पानीमा भएका कीराहरु यताउति चलिरहेको देख्दा पानी भन्ने अर्को, कीर भन्ने अर्कै चीज हुन् भनी आँखा हुनेले छुट्याएर हेर्न सकिन्छ, त्यसरी नै पैतालो भनेको रूपस्कन्ध अर्कै कुरो हो दुखेको भनेको नामस्कन्ध अर्कै कुरा हो भनी थाहा पाउनुपर्दछ । यो वेदनास्कन्धलाई ज्ञानले हेरेर जान्ने विधि हा । वेदनास्कन्धलाई ज्ञानले राम्ररी देख्न सक्ने अवस्थामा (१) वेदनास्कन्धको उदयलाई दृष्टान्तरूपले देख्ने कोशिस गर्नुपर्दछ । फेरि (२) वेदनास्कन्धको व्ययलाई पनि देख्ने कोशिस गर्नुपर्दछ । वेदनास्कन्धको उदय भन्नाले लट्टीले जोडले प्रहार गर्दा दुःख वेदना लगातार उत्पन्न हुनुलाई ‘उदय’ भनिन्छ । त्यस स्थानमा भएको चोट निको हुँदा दुखाई नहुने वा दुखेको वेदनास्कन्ध हराएर जानेलाई ‘व्यय’ भनिन्छ ।

उदय भनेको वेदनास्कन्धको पहिलो टुप्पो भयो । व्यय भनेको वेदनास्कन्धको फेदी भयो । यो पैतालोमा दुःख वेदना उत्पन्न हुँदा उदय व्यय ज्ञान उत्पन्न हुने विधि हो ।

यसरी पैतालोमा उत्पत्ति हुने दुःख वेदनास्कन्धमा उदयव्यय ज्ञानलाई राम्ररी देख्न सकेमा सारा शरीरमा पनि सोही प्रकारले दुःख वेदनालाई ज्ञानले विचार गरी उदय व्यय ज्ञान प्राप्त गर्न सकिने छ । यस दुःख वेदनास्कन्धलाई भित्र बाहिर जिउभरी एउटा सियो पनि विसाउने ठाउँ खाली नगरी हेर्दै जानुपर्दछ ।

(दुःख वेदनामा उदयव्यय ज्ञान देखाइएको प्रसंग समाप्त)

अब सुख वेदनामा उदयव्यय ज्ञान प्रकाश गरी देखाउँछु । मन पर्ने वेदनालाई सुख वेदना भनिन्छ । आफूलाई मनपर्ने वेदना हुनुलाई नै सुख भनिन्छ । गर्मी याममा पैतालो चिसो पानीले पखाल्दा चिसो पानीको स्पर्शले मनपर्ने वेदना, सुख वेदनास्कन्ध लगातार उत्पन्न हुन्छ । चिसो पानीको स्पर्श सकिएपछि मनपर्ने सुख वेदना पनि हराएर जान्छ ।

१. पैतालो नामक रूपस्कन्ध वेदनासँगै एउटै रूपमा देख्ने प्रकृयालाई विर्सन सुख वेदनालाई अलगा छुट्याई ज्ञानले हेर्ने कोशिस गर्नुपर्छ । फेरि
२. सुख वेदनामा पनि ‘उदय’ टुप्पोलाई ज्ञानले देख्न सक्ने गरी हेर्नुपर्छ । त्यसपछि
३. सुख वेदनामा ‘व्यय’ लाई ज्ञानले देख्न सक्ने गरी हेर्नुपर्छ ।

यी तीनवटालाई उम्कन नपाउने गरी दृढापूर्वक कोशिस गर्दै लानुपर्छ । यसरी नै शरीरको भित्र बाहिर सियोको टुप्पो विसाउने ठाउँ प्रमाण पनि नछोडि आँखा आदि इन्नियद्वारा अनुभव गरिएका सुख वेदनालाई अलगा छुट्याई हेर्न सक्नुपर्छ । माथि उल्लेखित धातुका आकृति उपमासहित दुःख वेदनामाभैं सुख वेदनामा पनि एवं प्रकारले नै सम्भनुपर्छ ।

चैतसिक वेदनामा उदयव्यय ज्ञान देखाइएको विधि

अब चैतसिक दुःख वेदना र सुख वेदनामा उदयव्यय हेर्ने विधिलाई प्रकाश गर्नुछ— अनिद्वारम्मण, अनिद्व (अनिष्ट) क्रिया, अनिद्व वस्तुसँग सम्पर्क हुँदा चित्तमा आनन्द नहुने, चित्त क्लान्त हुनुलाई चैतसिक दुःख भनिन्छ । यो दुःख वेदना छातीभित्र रहेको मुटुको रगतभित्र पनि हुन्छ । कहिलेकाहीं माथिल्लो भागमा लगातार उत्पन्न भई उत्पन्न भएकै ठाउँमा निरोध हुन्छ । कहिलेकाहीं दायाँ भागमा उत्पन्न भई त्यहीं निरोध हुन्छ त कहिलेकाहीं बायाँ भागमा उत्पन्न भई त्यहीं निरोध हुन्छ । कहिलेकाहीं बीच भागमा उत्पन्न भई त्यहीं निरोध हुन्छ । यसरी उत्पन्न हुने स्थान धेरै छन् । यहाँ हृदयको रगत रूपस्कन्ध हो भने मन आनन्दित नहुनु वेदनास्कन्ध हो । यो स्कन्ध विभाजन गर्ने विधि हो ।

आफूलाई मनपर्ने इट्टारम्मण (इष्टारम्मण), इट्टवस्तु, इट्टकियासँग सम्पर्क हुँदा आनन्द हुनु, हर्ष हुनुलाई चैतसिक सुख वेदना भनिन्छ । बाँकी सबै चैतसिक दुःख वेदनामा बताइएको विधिअनुसार विस्तृत रूपले बुझ्नुपर्छ ।

(चैतसिक वेदनामा उदयव्यय हेर्ने ज्ञान समाप्त)

उत्पत्ति भई घट्न भएको इट्टारम्मणलाई मध्यस्थ रूपले हेर्नुलाई उपेक्षा वेदना भनिन्छ । त्यो वेदना चक्खुद्वार, स्रोतद्वार, घ्राणद्वार, जिह्वाद्वार, मनोद्वार नामक पाँचद्वारमा उत्पन्न हुन्छ । आँखाले त्यस वस्तु देखिरहने अवस्थामा आँखामा लगातार उत्पन्न हुन्छ । कानले त्यस शब्द सुनिरहँदा कानमा लगातार उत्पन्न हुन्छ । नाकमा त्यस गन्ध आउने बेला नाकमा लगातार उत्पन्न हुन्छ । जिब्रोले त्यस स्वाद लिने बेलामा जिब्रोमा लगातार उत्पन्न हुन्छ । चित्तले त्यस त्यस आरम्मणको चिन्तना गर्दा मुटुको रगतमा लगातार उत्पन्न हुन्छ । यो उपेक्षा वेदना पनि लगातार उत्पन्न हुनु भनेको चित्तमा सधैँ धारण गरी आँखाआदि पाँचद्वार, पाँच स्थानमा आलो पालो गरी निरन्तर उत्पन्न हुनु हो । जसरी रातो हुनेगरी फलामको डल्लोमा लगातार खसेको शीत तरुन्तातुरुन्तै बिलाएर

जानेभै त्यस त्यस स्थानमा लगातार उत्पन्न भएको वेदना घातु पनि तुरुन्तै विनाश भएर जाने प्रकृयालाई अटुट रूपले देख्न सक्नुपर्छ ।

उपेक्खा वेदना भनेको सुखवेदना, दुःखवेदना जस्तै प्रकट रूपमा देख्न सक्ने वेदना होइन । स्कन्ध विभाजन गर्दा पनि उपेक्खा वेदनालाई राम्ररी ज्ञानले देख्न गाहो छ । उत्पत्ति विनाशलाई भन् देख्न गाहो हुन्छ । त्यसैले उपेक्खा वेदनालाई भाविता गर्ने पुद्गलले आँखामा देख्ने रूपधातुको उत्पत्ति विनाश, कानमा सुन्ने शब्द धातुको उत्पत्ति विनाश, नाकमा सुँच्ने गन्ध धातुको उत्पत्ति विनाश, मनमा हुने आरम्मणलाई चिन्तना गरी थाहा पाएको (धम्मधातु) को उत्पत्ति विनाश हुनुसँग जोडी उपेक्खा वेदनाको उत्पत्ति विनाशलाई देख्नुपर्छ । अट्कथामा उपेक्खा वेदना भनेको प्रकट नभएको वेदना भनी भनिएको छ । त्यस वेदनालाई ज्ञानले पूर्वगम भई समाउन कठिन छ ।

मिगपदवलञ्जन विधिअनुसार पक्ने वा समाउने भनेको आँखाले कुनै वस्तुलाई हेरिरहने अवस्थामा शरीर वा मनमा सुख वेदना वा दुःख वेदना उत्पत्ति हुन्छ, सुख दुःख हुने बेला आँखामा भएको वेदना निरोध भई जानेछ । आँखामा उपेक्षा वेदना हुने अवस्थामा त्यो (शरीरमा भएको) सुख दुःख वेदना निरोध भएर जाने छ । यसरी आलो पालो गरी उत्पन्न हुने धर्मता हो । यसरी हुँदा कायमा हृदय सुख दुःख उत्पन्न हुने स्पष्ट रूपले थाहा पाउन सकिन्छ । बार बार उत्पन्न भएको सुख दुःखको बीच बीच आँखामा उपेक्षा वेदनाको उत्पत्ति र विनाश हुने स्वभावलाई ज्ञानले अनुमान गरी थाहा पाउनुपर्छ । आँखाले हेरिरहने अवस्थामा पैतालोमा उत्पन्न हुने सुख दुःख वेदनालाई राम्ररी चाल पाउन सकेमा आँखामा भएको उपेक्षा वेदना निरोध भएकोलाई ज्ञान अनुमान गरी बुझ्नुपर्छ । आँखाले देखिरहने अवस्थामा शरीरको त्यस त्यस अङ्गमा सुख दुःख उत्पन्न हुने बेलामा पनि यही रूपले थाहा पाउनुपर्छ ।

यसरी नै त्यस त्यस शब्दलाई सुन्ने अवस्थामा, त्यस त्यस गन्धलाई सुँच्ने अवस्थामा, त्यस त्यस रसको स्वाद लिने अवस्थामा, त्यस त्यस शरीरमा सुख वेदना दुःख वेदना पालै पालो उत्पन्न हुने अवस्थामा यसरी नै थाहा पाउनुपर्छ । यो भयो मिगपदवलञ्जन विधिअनुसार उपेक्खा वेदनामा उदय व्ययलाई हेर्ने ज्ञान देखाइएको विधि ।

तीन वेदनामा उदय व्यय ज्ञान भन्ने अनित्य हुन् भनी दर्शाइएको संक्षिप्त विधि पूरा भयो ।

माथि उल्लेखित तण्हाक्खय सुत्त व्याख्या यहाँ टुङ्गियो ।

तीन वेदना पानीको फोका समान

‘वेदना पुण्डुलूपमा’ भन्ने देशनामा देखाइएका पानीको फोकाको उपमालाई यहाँ सर्वप्रथम उल्लेख गर्दूँ । जस्तै – पानीले भरिभराउ भएको एक सरोवर वा पोखरी छ । त्यहाँ हावा नचलेको बेला पानीका ठूल्ठूला छिटाहरु बर्सेमा त्यो सरोवरमा चाँदीका फूलले सजाएभै पानीका फोकाहरु भरिभराउ हुन्छ । वर्षा रोकिएपछि ती फोकाहरु हराएर जान्छ, त्यहाँ पानीको सतह मात्र दखिन्छ । यसरी वर्षात्मा मात्र यस्ता पानीका फोकाहरु उत्पत्ति हुन्छ र विनाश भएर जान्छ । वेगले खसेर

तलको पानीसँग परस्पर जुधेको कारणले त्यहाँ पानीको फोका उठेको हो । पानीको फोका पानीमा मिसेको हावाको कारणले बनेको हो । यस्ता फोकाहरु केही सार नभएको ठोस पदार्थ नभएको कारणले तुरुन्तै विनाश भएर जान्छ । ज्ञानबुद्धि नभएको पागलले यस्ता पानीका फोकाहरु देखेपछि चाँदीका फूल सम्भी अनि आनन्द लिई त्यसमा आसक्त भई रमाउँछन् । ती फोकाहरु हातले छोइ मज्जा लिन्छन् । ती फोकाहरुमा चल्न नपाउँदा त्यो पागल दिक्क दिक्क हुन्छन् । त्यसैले चुप लागेर बस्न नसकी पानी पर्नासाथ सरोवरमा गई पानीको फोका हेरी रमाउँछन् ।

दिनभरी वर्षा भई बनेका पानीका फोकाहरु लगातार जम्मा गरे पनि उसले त्यसमा रत्तिभर पनि सार प्राप्त गर्न सक्दैन । त्यसको निमित्त केवल क्लान्तः मात्र हुन्छ । उसले आफ्नो पागलपनको कारणले त्यसबाट लिन सकिने प्राप्त गर्न सकिने कुनै सारतत्व छैन भनी थाहा हुँदैन । पानी नपरेको बखतमा पानी भएको ठाउँमा पानी पानी खन्याई पानीको फोका जम्मा गर्नु, केही लिनु केही भएको जस्तो सम्भन्धन् । आफूले बनाएको पानीको फोकामा केही ग्रहण गरी लिने कुरा छ भनी आसक्त हुन्छन् । यही कारणले उसले आफ्नो टाउकोमा सकी नसकी पानीको घडा बोकी पानी खन्याई फोका बनाउने प्रयास गर्दैन् । परन्तु सय वर्षसम्म बाँचे पनि यसरी पानीको फोका बनाउनमा व्यस्त भई त्यसमा आसक्त भई मृत्यु हुन्छन् ।

यदि पानीको फोकामा केही सार भएको भए फोका उठ्ने बेला त्यसलाई जम्मा गरी पानीसम्बन्धी दुःखबाट मुक्त हुनु पर्ने हो । परन्तु पानीको फोकामा केही सार छैन भनी थाहा नभएका पागलले त्यस फोकाप्रति आसक्तिको कारण आफूलाई फोकादेखि टाढा राख्न सक्दैनन् । उसको निमित्त जीवनभर पानीको फोका बनाउने कष्ट, पीडा, दुःख रहिरहन्छ । जब त्यो पागलपनबाट मुक्त हुन्छन्, त्यसपछि मात्र त्यो पानीको फोकाप्रति आसक्त भावबाट मुक्त हुन्छन् । त्यस बखत उसको निमित्त दुःखको समूह पनि छुटेर जान्छ । यो पानीको फोकाको उपमा हो ।

पृथक्जनहरु पागल समान

पृथक्जनहरु मनुष्य, देव, ब्रह्माहरु पागल समान हुन् । मनुष्य, देव, ब्रह्माहरुले अनुभव गर्ने सुख वेदनाहरु सबै केही सार नभएको पानीको फोका सरी हुन् । चक्षुद्वार नामक आँखा, स्रोतद्वार नामक कान, घानद्वार नामक नाक, जिह्वाद्वार नामक जिब्रो, कायद्वार भनेको भित्र बाहिर शरीरभरी, मनोद्वार भनेको मन, यी छ वटा द्वारहरु दह, पोखरी, सरोवर, पानीको घडा पानी बस्ने आधार समान हुन् । रूपारम्मण, सद्वारम्मण, गन्धारम्मण, रसारम्मण, फोट्वारम्मण, धम्मारम्मण नामक आरम्मण छ वटा देह आदिमा पानी परेको पानीको छिटा समान हुन् ।

आँखाको वरिपरि भएका रूप आकार सबै आँखामा घट्न हुन आउँछ । कानको आसपासमा भएका शब्द सबै कानमा घट्न हुन आउँछ । नाकको वरिपरि भएको गन्धहरु सबै नाकमा घट्न हुन आउँछ । जिब्रोमा परेका सबै रसहरु जिब्रोमा घट्न हुन्छ । शरीरसँग स्पर्श भएका फोट्वारम्मण सबै शरीरको भित्र बाहिर घट्न हुन आउँछ । मूर्खता र दक्षता इत्यादि धम्मारम्मण सबै हृदयमा घट्न भई सरोवरमा पानीका फोकाहरु फुट्ट फुट्ट उत्पन्न हुन्छ । वर्षा रोकिएपछि ती फोकाहरु एउटा पनि

बाँकी रहैदैन । त्यसरी नै चक्षु आदिबाट दृष्टिगोचर हुने त्यस त्यस द्वारमा घट्टन हुँदा मात्र त्यस त्यस द्वारमा अनुभव हुने वेदनाहरु फुट्ट फुट्ट उत्पन्न हुन्छ । त्यस त्यस आरम्मणबाट छुट्टिएपछि त्यस त्यस वेदना एउटा पनि बाँकी नरही हराएर जान्छ ।

पानीको फोकाभैं हराएर गएपछि पागल व्यक्ति उकुसमुकुस भई दिक्क मानी जुरुक्क उठी पानी भएको ठाउँमा टाउको उठाई हेर्न तत्पर हुन्छ । ठीक त्यसरी नै पृथक्जन सत्वहरु पनि चित्तमा रमाइलो आरम्मण नहुनासाथ छ द्वारभैं सुद वेदना नभएपछि उकुस मुकुस भई मन दिक्दार भई रमाइलो आरम्मणतिर लाग्न खोज्छन् । त्यसरी तत्पर हुने शक्ति बलियो भएपछि त्यो पागलले रातदिन पानी भएको ठाउँमा गई पानीको फोका बनाउनेभैं सत्वहरुले पनि हेर्ने आदिमा शक्ति बलवान् हुँदै गए पछि आरम्मणसँग जोड्न त्यस त्यस द्वारमा वेदना उत्पन्न गर्ने प्रयास गर्दैन् ।

पानीको फोकामा आनन्द लिने पागलले वर्षाकालमा पानीका फोकाहरु जति सक्यो उति वृद्धि गर्ने इच्छा गर्दैन् । किनकि वर्षा सधैं हुँदैन । वर्षा नहुने बेलामा पनि त्यो पागलले पानीको फोका बनाउन पोखरी, इनार, दह सरोवर, भाँडो आदि जहाँ जहाँ पानी हुन्छ त्यहाँ त्यहाँ पानीको फोका बनाउने प्रयास गर्दैन् । त्यसरी नै आफूले इच्छाएको बखत वेदना उत्पन्न गर्न सत्व प्राणीहरुले राम्री केटीहरु, महारानी, देवअप्सरा, देवकन्या, लुगाफाटा गहनाहरु, सुन, चाँदी, हीरा, मोती आदि आरम्मणरूपी वस्तु संग्रह गर्ने कोशिस गर्दैन् । वेदनामा आनन्द लिने सत्व प्राणीहरु सुख वेदना जति सक्यो उति बढुल्ने इच्छा गर्दैन् । ब्रह्म, देव, मनुष्य सुख भन्नाले छ वटा द्वारबाट उत्पन्न वेदनालाई नै भनिएको हो ।

राम्री राम्री आइमाईहरु, महारानी, देवअप्सरा, लुगा, गहना, सुन, चाँदी, हीरा, मोती, महल, विमान इत्यादि आआफ्नो हक लाग्ने सविज्ञाणक अविज्ञाण (निर्जीव) सबैलाई सम्पत्ति भनिन्छ । सत्व प्राणीहरुले धार्मिकपूर्वक वा अधार्मिकपूर्वक जीविका गर्नु धन सम्पत्ति संग्रह गर्नु सुरक्षा गर्नुलाई नै “संसार दुःख” भनिन्छ ।

सुख वेदनालाई नै आफू ठानी उल्टो सुखलाई ‘म’ सम्भवी उल्टो सुखलाई नै सुख सम्भेको कारणले तिनीहरुले संसार दुःखलाई नै आफ्नो काम, आफ्नो विषय, आफ्नो हित ठान्छन् ।

लोकमा भएका जति पनि दुश्चरित्र कार्य आपाय दुःखवट्ट दुःख छन् ती सबै उल्टो दृष्टिले नै उत्पन्न हुन्छ । पागलले केही सार नभएको पानीको फोकामै सुख आनन्द लिने, पानीसम्बन्धी दुःखमा लागी उनको मृत्यु हुनेभैं यी सत्वहरु पनि केही सार नभएको सुख वेदनामा आसक्त भएको कारणले अनमतरग संसारमा तीन वटा मिथ्यादृष्टि नै जन्म जन्ममा बोकी मृत्युको मुखमा परिरहन्छ ।

यो पानीको फोकासमान केही सार नभएको अनित्य धर्म, दुःख धर्म र अनात्म धर्ममा आसक्त भएका सत्वहरुको स्वभाव र गति भयो ।

वेदना ती वटा चक्रकुको धारभैं भनी ज्ञानले विचार गर्ने

प्राप्त गर्न अत्यन्त गाहो भएको बुद्धोत्पाद दुर्लभ कुनै बेला प्राप्त भएता पनि तीन प्रकार आनन्द लिने मूल स्वभाव भएका मिथ्या धारणरूपी तरवारको धारमा परेकोले भगवान् बुद्धको बुद्धपुत्र बुद्धपुत्री हुनुको सट्टा उहाँलाई पिठ्यूँ फर्काएर आएका छन् । यो भयो पानीको फोका समान सार नभएको अनित्य धर्म, अनात्मा धर्मलाई नै सुख ठानी रहेका सत्त्वहरुको स्वभाव धर्म ।

विद्वान्हरुले यस्ता वेदनाको दुष्परिणामलाई देखी राम्रो लाउनु, मीठो खानु, राम्रो विहार, राम्रो महल, राम्रो शयनासन, राम्रो आसनमा रमाउनु, मानिसको समाजमा, श्रमण परिषद्मा शोभायमान हुनु, आनन्द लिनु आदि वेदनालाई सकभर कम गरी अब प्राप्त भएको बुद्धशासनमा बुद्धपुत्र बुद्धपुत्री बन्नको निमित्त विशेष प्रयास गर्छन् । ती प्रज्ञा ज्ञान भएका श्रमण, स्त्री पुरुषहरु मात्रै माथि उल्लेखित सत्त्वहरु हिँडेको मार्गमा नलागी बुद्धशासनमा बुद्धपुत्र बुद्धपुत्री बनी अत्य दुःख, संसार दुःखबाट मुक्त हुन्छन् । यो वेदना स्कन्धलाई पानीको फोका समान आदीनव दोषसहित मोटामोटी रूपमा देखाइएको कुरा हो । ‘अनत्तदीपनी’ पुस्तकमा सूक्ष्मरूपले वेदनाको आदीनव दोष अनित्य काण्ड, दुःख काण्डमा देखाएको छु । वेदनास्कन्ध केही सार नभएको कारणले पानीको फोका समान भनी तथागतले देशना गर्नु भएकोले वेदनास्कन्धको अनित्य दुःख अनात्मालाई थाहा पाई राख्नु पर्ने ‘अनत्तदीपनी’ मा पूर्ण रूपमा उल्लेख गरेको छु ।

(वेदना पुण्यलूपमा भन्ने देशनानुरूपको व्याख्या समाप्त)

संज्ञा स्कन्धको प्रकाशन

संज्ञाको स्वभाव लक्षण

‘मरीचिकूपमासञ्जा’ भनी देशना गर्नु भएअनुसार संज्ञाको अर्थ चिन्नु हो । आआफ्नो व्यवहार, कुल, ठाउँ र वंश परम्परअनुसार सबै कुरामा दक्ष हुनु नै संज्ञाको लक्षण हो । धातु-देश र प्रज्ञप्ति-देश भन्ने दुई प्रकारका देशहरु छन् । धातु-देश भन्नाले नरम कडा स्वभावलाई ‘पथवी धातु’ भनिन्छ । ढिक्को पार्ने बग्ने स्वभावलाई ‘आपो धातु’ भनिन्छ । चिसो तातोलाई ‘तेजो धातु’ भनिन्छ । उफिनु, उचल्नु, चल्नु भावलाई ‘वायो धातु’ भनिन्छ । आँखामा भएको स्वच्छ स्वभावलाई चक्षु धातु भनिन्छ । कानमा भएको स्वच्छ स्वभावलाई स्रोत धातु, नाकमा भएको स्वच्छ स्वभावलाई घ्राण धातु, जिब्रोमा भएको स्वच्छ स्वभावलाई जिह्वा धातु र शरीरको भित्र बाहिर रहेको स्वच्छ स्वभावलाई काय धातु भनिन्छ । वर्णलाई रूप धातु भनिन्छ । त्यस्ते शब्दलाई सद्ध धातु, गन्धलाई गन्ध धातु, रसलाई रस धातु र स्पर्शलाई फोट्रब्ब धातु भनिन्छ । यस्तो रूप धातुको समूहलाई चिन्तन मनन गरी थाहा पाउनुलाई चित धातु भनिन्छ । आरम्मणमा घट्न हुनुलाई फस्स धातु । अनुभव गर्नुलाई वेदना धातु, चिन्नुलाई सञ्जा धातु र प्रेरणा दिनुलाई चेतना धातु भनिन्छ । कल्पना

गर्नुलाई वितक्क धातु भनिन्छ । आरम्मणमा विचार गर्नुलाई विचार धातु भनिन्छ । यसरी नाम धातुको समूहलाई धातु-देश भनिन्छ ।

प्रज्ञप्ति स्वभाव सण्ठान सन्तति

प्रज्ञप्ति-देश भनेको सण्ठान (आकार) प्रज्ञप्ति र सन्तति प्रज्ञप्तिलाई भनिएको हो । अणु, परमाणु, ठूलो, सानो, लामो, छोटो वस्तुको आकार प्रकार तथा समूहलाई एउटै ढिक्को गरी देख्नुलाई सण्ठान प्रज्ञप्ति भनिन्छ । तर स्वभाव मात्रको धातु देशनमा भने यसको ठीक विपरीत यस्तो अणु परमाणु आदिको सिङ्गो ढिक्कोको रूपमा भन्नुपर्ने धर्म केही पनि हुँदैन । सन्तति प्रज्ञप्ति भन्नाले अगाडि पछाडि अघि र पछि गाँसी एउटै ढिक्को गरी देख्नु हो । जस्तै यो वस्तु चलिरहेछ, स्थिर छ । यो बत्ती बलिरहेछ, उठीरहेछ, बढिरहेछ, घटिरहेछ, बिलाएर गयो । यो पानी बगेर गयो, हावा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बहिरहेछ इत्यादि भनिन्छ । परन्तु धातु देशमा अगाडि, पछाडि, अघि पछि लहरै गाँसी सिङ्गो ढिक्कोको रूपमा लिन सकिने धर्म कोही पनि हुँदैन । कारण आँखा भिन्म्याउने समयप्रमाण वा बिजुली चम्कने समयप्रमाण पनि धातुको स्वभाव, क्रिया स्वभाव हजारौं लाखौं पटकभन्दा बढी उत्पत्ति विनाश हुन्छ । जुन बखत ज्ञानले धातु देशलाई देख्छ त्यस बखत प्रज्ञप्ति देशसित सम्बन्धित सबै व्यवहार हराएर जान्छ । यसरी हुँदै नभएको, भूटो भएको हुनाले हराएर गएको हो । यसरी नरहने, नबस्ने, हराएर जाने भएकोले तुच्छ, शून्य भनिएको हो । यसरी नै प्रज्ञप्ति देशको सामु धातु देशसँग सम्बन्धित यथार्थ स्वभाव हराएर जान्छ । मिथ्यादृष्टिले मात्रै परमार्थ रूपमा विद्यमान स्वभावलाई अस्वीकार गर्दैन् । संकेत भएको अनुसार पृथ्वी, आपो, चित्त, वेदना, कडा, ढिक्को हुने, विचार गर्नु, अनुभव गर्नु इत्यादि रूपमा परमार्थको कुरा धातुको कुरा गर्दा प्रारम्भमा परमार्थलाई प्रधान गरी शुरु गर्दा आआफ्नो चित्त अभ्यास भएको परमार्थदेशमा ज्ञान प्राप्त हुन्छ । प्रारम्भ भएको प्रज्ञप्ति-देशमा चित्त गहिरिएर बस्न सक्दैन । किनकि धातु देशमा आँखा भिन्म्याउने वा पलक मार्ने प्रमाण, बिजुली चम्कने प्रमाण आयु लामो भई रहन सक्ने 'नित्य धर्म', 'सुख धर्म' भन्ने केही पनि हुँदैन । प्रज्ञप्ति देशमा मात्र यस्ता नित्य, सुख, आत्मा भन्ने हुन्छ, यी दुई देशको भिन्नता हो । साधारण मानिसले जान्नु थाहा पाउनु भन्ने चिनिएको संज्ञा धर्म अनमतगग संसारमा स्थायीरूपले विचरण गरिनु प्रज्ञप्ति-देश हो ।

मृगतृष्णा र मृगको उपमा

सुखा सरोवर, दहमा नदीको किनारको मरुभूमिमा भएको आपो धातु अत्यन्त घाम लाग्ने बेला सूर्यको तापले सूक्ष्म पानी वाफमा परिणत भई आकाश माथि गई पानीको थोपा बन्छ । सूर्यको किरण यसमा परेपछि टाढाबाट हेर्दा पानीको तरङ्गभै, फाँटभै देखिन्छ । तर त्यो ठाउँमा गएर हेर्दा देखिन्दैन । यसैलाई मृगतृष्णा भनिन्छ ।

गर्मी मौसममा ठूल्ठूला जङ्गल नजिकैको दह, सरोवरको पानी सुकेर जान्छ । जङ्गली मृगहरु तिर्खा मेटाउन पानीको खोजमा यताउति दौडिन्छ । अति गर्मी मध्यान्त कालमा पानी खोज्दै दहको छेउमा

पुरदा उनीहरुले मृगतृष्णा देख्छन् । मृगतृष्णालाई पानी भएको सरोवर ठानी दगुरेर हेर्न जाँदा त्यहाँ मृगतृष्णा हराएर जान्छ । त्यहाँबाट हेर्दा अर्कै ठाउँमा मृगतृष्णा देखिन्छ । फेरि त्यहाँबाट पनि मृगतृष्णा भएतिर दोडिन्छन् । प्यास मेट्ने आशाले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा दगुँदै भन् भन् प्यास वृद्धि भई शरीर क्लान्त हुन्छ । यसरी प्यासले छटपटिइ त्यो सरोवरको बीचमै उनीहरुको मृत्यु हुन्छ । यो मृगतृष्णाको उपमा हो ।

ब्रह्मा, देव र मनुष्य तीनवटा भुवनलाई दह सरोवरसँग तुलना गरिएको कुरा

यो उपमाअनुसार ब्रह्मा, देव र मुनुष्य यी तीनवटा भुवनहरु दह, सरोवर समान हुन् । ती सत्वहरु पानी पिउन नपाई तिखाएका जङ्गली मृगहरु समान हुन् । स्कन्ध देहदेखि लिएर जन्मभर देखिरहेको जङ्गल, पर्वत, जमीन, खेत, रुख, भारपात, नगर, निगम, विहार, घर, बजार, बगैंचा, जल, स्थल, आकाशचर प्राणीहरु, गृहस्थ, श्रमण, स्त्री, पुरुष आआफ्नो शरीरका विभिन्न अङ्गहरु जस्तै टाउको, हात, खुट्टा, आँखा, कान, कपाल, रौं, नड, छाला, दाँत, आदि सबैलाई प्रज्ञप्ति देश भनिन्छ ।

जसरी मृगहरु प्यासको कारणले पानीको खोजीमा मृगतृष्णालाई सरोवर ठानी दौडिरहेका हुन्छन्, त्यसरी नै यी सत्व प्राणीहरुले पनि खाने लाउने वस्तु, आरम्मण, कामगुण हेतुले काम गर्नु, जानु, आउनु, खोज्नु र काम सिद्ध गर्न कायकर्म, वचीकर्म तथा मनोकर्म लगातार गरिरहन्छन् । ती मृगहरु गर्मी र प्यासले सुखा सरोवरमाथि मरण हुनेभैं ती सत्वहरु पनि अनमतग्ग संसारमा जन्म जन्मैपिच्छे आआफ्नो वर्तमान जीवनको उन्नति, वृद्धि, भावी संसारको उन्नति गर्ने तृष्णा लिई मरण हुने हुन्छन् ।

“पञ्चा नरान् रतन”

विमानवत्थु

परियत्ति सद्बुद्धम् कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, तृतीय पत्र)

कम्मट्टान दीपनी प्राप्ताङ्क ३० अंक, ८ घण्टा



लेखक – धर्मरत्न शाक्य

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

खुद्दकनिकाय

विमानवत्थु

१. इत्थिविमान

१. पीठवर्ग

१. पठमपीडविमानवस्तु

१. “जसरी मनको वेग इच्छा गरेको ठाउँमा पुग्छ त्यसरी नै तिम्रो यो सुवर्णमय विशाल पीठ (विमान) पनि पुग्न सक्छ; तिमी पनि राम्रो वस्त्र लगाएर अलंकृत भई फूलको माला लगाएर आकाशमाथि बिजुली चम्केजस्तै चम्केका छौ ।

२. “कसरी तिम्रो वर्ण त्यस्तो भएको हो ? कसरी तिमीलाई यसरी सिद्ध भएको हो ? तिमीलाई मन पर्ने भोगसम्पत्तिहरु पनि उत्पन्न भएको देखिन्छ ।”

३. “हे महानुभावसम्पन्न देवी ! मैले सोधैछु कि मनुष्य भएको बेला तिमीले के पुण्यकर्म गयौ ? कसरी तिमी यस्तो तेजवान भयौ ? कसरी तिम्रो शरीरको तेज सबै दिशातिर प्रकाशित भयो ?”

४. मौद्रगल्यायनद्वारा सोधिएका प्रश्नहरु सुनेर ती देवी हर्षित भर्य जुन कर्मको फलद्वारा त्यस सम्पत्ति प्राप्त भयो त्यो कुरा सुनाई उन्ले यस्तो भनिन् –

५. “मनुष्यलोकमा मनुष्य भएको बेला मैले अभ्यागतहरुलाई आसन दिएँ, अभिवादन गरेँ, हातले नमस्कार गरेँ तथा यथासक्य दान पनि दिएँ ।”

६. “त्यसैको नै प्रभावद्वारा मेरो शरीर यस्तो वर्ण भएको हो, त्यसैको नै प्रभावद्वारा यहाँ मेरा इच्छाहरु सिद्ध भएका हुन्, त्यसैको नै प्रभावद्वारा मलाई मनपर्ने वस्तुहरु पनि लाभ भएका हुन् ।”

७. “हे महानुभावसम्पन्न भिक्षु ! मनुष्यलोकमा रहेदा जुन पुण्य-कर्म मैले गरेको थिएँ त्यो सुनाइसकैँ, त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा तेजवान शरीर भएको हो, त्यसैको प्रभावद्वारा मेरो शरीरको तेज सबै दिशातिर प्रकाशित भएको हो ।”

५. कञ्जुरविमानवत्थु

३१. “विभिन्न प्रकारका रत्नद्वारा अलंकृत भएको, आकाशमा राम्रोसँग गझरहेको तथा वेग-सम्पन्न तिम्रो हस्तियान एकदमै उत्तम र मनोहर छ ।”

३२-३३. कमलको फूलसमान वर्ण भएको पद्यनेत्र भएको कमलको फूलजस्तै तेज भएको कमलको पत्र छरिराखेको तथा सुवर्णपद्म फूलको माला लगाइएको हाती कमलको पात बिछ्याइएको बाटोमा विस्तारै हिँडिरहेको छ ।

३४. जुन हाती हिँड्ने बेला त्यसको घाँटीमा बेरिएका पित्तलका घण्टीहरुको शब्द पञ्चाङ्गिक तूर्यनादको स्वरजस्तै रमाइलो शब्द आइरहन्छ ।

३५. त्यस हातीको काँधमा शुद्ध वस्त्रहरु सजाइएका छन्, अप्सराहरुको विशाल समूह पनि रमाइलो छ ।

३६. “तिम्रा यी सम्पत्तिहरु द्यानका फल हुन् कि शीलका फल हुन् अथवा नमस्कारका फल हुन् ? केका फल हुन् ? यो मेरो प्रश्नको उत्तर देऊ ।”

३७. मौद्रिगल्यायनद्वारा सोधिएका प्रश्नहरु सुनेर ती देवी हर्षित भई जुन कर्मको फलद्वारा त्यस सम्पत्ति प्राप्त भएका हुन् त्यो कुरा सुनाई उनले यस्तो भनिन् -

३८. “ध्यानी तथा ध्यारत हुने गुणसम्पन्न पुरुषलाई देखेर फूल बिछ्याइएको आसन र अस्तरण (वस्त्र) दान दिएँ ।

३९. “आधिभाग कमलको फूलमाला चारैतिर आसनमा राखेँ फेरि आधिभाग कमलको पात भइँमा छरैँ अनि प्रसन्न चित्तले आफ्नो हातले दान दिएँ ।

४०. “यही कुशलकर्मको फलद्वारा यस प्रकारका फल प्राप्त भएका हुन्, त्यही कुशल-कर्मको फलद्वारा देवताहरुका बीचमा मलाई यस प्रकारका मानसत्कार प्राप्त भएका हुन् ।

४१. “जसले सम्यक्रूपले विमुक्त भएका तथा शान्त ब्रह्मचारीलाई प्रसन्नतापूर्वक आसन दान दिन्छ, उसले मैले भोग गरे समानकै फल भोग गरेर आनन्दपूर्वक बस्न पाउँछ ।

४२. “त्यसैले आत्महित चाहना गर्नेले मैलेजस्तै क्षीणास्रवीलाई महान् आकांक्षा राखेर आसन दान दिनसक्नुपर्दछ ।”

८. ततियनावाविमानवत्थु

६३. “हे नारी ! तिमी सुनले ढाकिएको डुङ्गामा बसिरहेका छौ जसको चारैतिर पुष्करणीहरु छन् फेरि त्यसका कमलहरु ततले टिपिरहेका छौ ।

६४. “समान हुनेगरी विभाजन गरिराखेको कृटागारमा तिमी बसिरहेका छौ जुन चारैतिर टल-टल टलिकनुका साथसाथै प्रकाश पनि आइरहेको छ ।

६५. “कसरी तिम्रो वर्ण त्यस्तो भएको हो ? कसरी तिमीलाई यस्तो सिद्ध भएको हो ? तिमीलाई मनपर्ने भोगसम्पत्तिहरु पनि उत्पन्न भएका देखिन्छन् ।

६६. “हे महानुभावसम्पन्न देवी ! मैले सोधैछु कि मनुष्य भएको बेला तिमीले के पुण्यकर्म गयौ ? कसरी तिमी यस्तो तेजवान भयौ ? कसरी तिम्रो शरीरको तेज सबै दिशातिर प्रकाशित भयो ? ”

६७. सम्बुद्धद्वारा सोधिएका प्रश्नहरु सुनेर ती देवी हर्षित भई जुन कर्मको फलद्वारा उक्त सम्पत्ति प्राप्त भएका हुन् त्यो कुरा सुनाई उनले यस्तो भनिन् –

६८. “पूर्वजन्ममा म मनुष्यलोकमा मनुष्य भएको बेला थकित तथा प्यासी भिक्षुहरुलाई देखेर उनीहरुलाई मैले पानी दान दिएँ ।

६९. “जसले थकित तथा प्यासी व्यक्तिलाई पानी दान दिन्छ उसले थुप्रै फूलमालासहित कमलको फूलले सुशोभित तथा चिसो पानी भएको खोला प्राप्त गर्दछ ।

७०. “त्यस चिसो पानी भएको खोला चारैतिरबाट सदा बगिरहन्छ फेरि त्यसको किनारमा बालुवा फिजीरहन्छ, आँप, अग्राख तथा जमुना आदिका रूखहरु उम्पिरहन्छन् अनि उद्धालक र पाटली नामक फूल पनि सजिएका हुन्छन् ।

७१. “त्यस्तो भूमिभागमा भएको विमान अत्यन्त सुन्दर हुन्छ; त्यही पानी दान गरेको कारणले मैले यस्तो फल प्राप्त गरेको हुँ; पुण्यकर्ताले यस्तै प्राप्त गर्दछ ।

७२. “मयूर भएको मेरो घरलाई समानरूपले विभाजन गरिएको छ, चारै दिशाबाट टल्किनुका साथसाथै प्रकाश पनि आएको छ ।

७३. यही नै पुण्यप्रभावद्वारा मेरो शरीर वर्ण यस्तो भएको हो, त्यसकै प्रभावद्वारा मनले चिताएभै भोगसम्पत्ति पनि प्राप्त भएको छ ।”

७४. “हे महानुभावसम्पन्न बुद्ध ! मनुष्य भएको बेला जुन पुण्यकर्म गरेको थिएँ त्यो कुरा मैले भनें; त्यसकै प्रभावद्वारा मेरो यस प्रकारको ज्वलित प्रभाव भएको हो, फेरि मेरो तेज पनि सबै दिशातिर फिजिएको छ । यही पुण्यफल दिलाउन बुद्ध भगवान्‌ले मैले दान गरेको पानी पिउनु भएका थिए ।”

१७. केसकारीविमानवत्थु

१५०. “प्रभास्वर भएको, वैदुर्यको स्तम्भ भएको, रमाइलो भएको, सुवर्णको रूखको सबैतिर सुसज्जितगरि सधैंगरि राम्रो बनाइराखेको, कर्मको विपाकद्वारा मात्र प्राप्त हुने यस विमान एकदमै सुन्दर देखिन्छ ।

१५१. “त्यहाँ पहिलाका सत्कृत-कर्मद्वारा उत्पन्न भएका सयौं हजारौं यशस्वीनी अप्सराहरु, तेजवान्‌हरु देवताहरु बसिरहेका छन्।

१५२. “तारागण र नक्षत्रहरुका राजा चन्द्रमा सर्नेबेला जसरी चम्किन्छ त्यसरी नै तिमी अप्सरागणहरुले घेराएर भलभल हुने गरी यशस्वी भई चम्किरहेका छौ।

१५३. “हे अनोमदस्सिनी ! तिमी कुन ठाउँबाट आएका हौ ? यस भवनमा तिमी कसरी उत्पन्न भयौ ? ब्रह्मा र त्रायत्रिंश देवतासहित इन्द्रहरु पनि तिमीलाई देख्दा जति हेरे पनि हेरौं हेरौं गरिरहन्छन्।”

१५४. “शक्रले तिमी कताबाट च्युत भएर यता आएको भनी सोधिएको प्रश्न सुनी ती देवीले भनिन् – पहिला वाराणसी नाम भएको काशी नगरमा म केशकारिका नामले रहँदा।

१५५. “प्रसन्न चित्तले बुद्ध, धर्म र संघप्रति शंकारहित चित्तले एकान्तवासी भई शिक्षापदलाई अखण्डरूपले पालन गरी सम्बोधि धर्मलाई निश्चयपूर्वक पालन गरिआएँ।

१५६. “त्यसैलाई अभिनन्दन गरी स्वागत गरेकोद्वारा त्यस धर्मको प्रभावले बुद्ध, धर्म र संघप्रति शंकारहित चित्तले एकान्तवासी भई शिक्षापदलाई अखण्डरूपले पालन गरी सम्बोधिधर्मलाई निश्चयपूर्वक पालना गरी आएको हुनाले यशस्वीनी भई ज्वाज्वल्यमान भएकी छु।”

२. चित्तलतावर्ग

१. दासिविमानवत्थु

१५७. शक्र देवेन्द्रको रमणीय चित्तलता वनमा नारीगणको अधिअधि बसी सम्पूर्ण परिषद् राखी सबै दिशातिर तेज फिजाएर शुक्रताराजस्तै तिमी बसिरहेका छौ।

१५८. “कसरी तिम्रो त्यस्तो वर्ण भएको हो ? कसरी तिमीलाई यस्तो सिद्ध भएको हो ? तिमीलाई मनपर्ने भोगसम्पत्ति पनि उत्पन्न भएको देखिन्छ।”

१५९. “हे महानुभावसम्पन्न देवी ! म सोधैछु कि मनुष्य भएको बेला तिमीले के पुण्यकर्म गच्यौ ? कसरी तिमी यतिविज्ञ तेजवान् भयौ ? कसरी तिम्रो शरीरको तेज सबै दिशातिर प्रकाशित भयो ?”

१६०. मौद्गल्यायनद्वारा सोधिएका प्रश्नहरु सुनी ती देवी प्रसन्न भई जुन कर्मफलद्वारा ती सम्पत्ति प्राप्त भएका हुन् ती कुरा सुनाई उनले भनिन् –

१६१. “म मेरो घरमा बसिरहँदा अरुको कुलमा दासी थिएँ।”

१६२. “म मनुष्यलोकमा मुनष्य भएको बेला अरुको कुलामा नोकर थिएँ । त्यसबेला चक्षुमान यशस्वी हुनुभएका गौतमको शासनमा उपासिका भई (सम्यक् व्यायामपूर्वक) निक्कम भई आएँ ।”

१६३-१६४ “शरीर विनाश भएपनि कर्मस्थानमा वीर्य शिथिल नहोस् भनी पाँच शिक्षापदलाई राम्रोसित, कुशलपूर्वक, अकण्टक हुनेगरी अगहन, सिधा तथा बुद्धहरुले प्रकाश पार्नुभएको आर्यमार्गलाई केटी भएर पनि पालन गरिआएको निक्कमको फल हेर ।”

१६५. “शक्र देवराजकी प्रिय, सम्पूर्ण वशमा भएकी ६० हजार तुरिय वाद्यसहित रमाइलो हुनेगरी राखिएको छ ।

१६६-१६८. “आलम्ब, गर्गर, भीम, साधुवादी, संसय, पुष्कर, सुफस्स आदि तुरियवादकहरु फेरि स्त्रीहरुको तर्फबाट वीणामोक्खा, नन्दा, सुनन्दा, सोणदिन्ना, सुचिमिता, अलम्बुसा, मिस्सकेसी, पुण्डरिका, दारुणी, एणीफस्सा, सुफस्सा, सुभद्रा आदिहरुले कर्णप्रिय वाच्य बजाई श्रेष्ठ संगीत सुनाइरहेका छन् ।”

१६९. “ती देवताहरुले समयानुकूल बेला बेलामा भनिरहन्छन् “अब नाच, गीत गाऊ, रमाइलो गर ।”

१७०. “यो पुण्य नगरेकोले होइन पुण्य गरेकै कारणले यस त्रायत्रिंश महावनमा शोक नहुनेगरी, रमाइलोपूर्वक सुखभोग गरिराखेकी छु ।”

१७१. “पुण्य नगर्नाले यता पनि उता पनि सुख हुँदैन, पुण्य गरेकै कारणले यता पनि उता पनि यस्तो सुख हुन्छ ।”

१७२. “त्यसैले आर्यमार्गको कामना गरी धेरै कुशल कर्मद्वारा कतपुण्य भएमा मात्रै प्रसन्न हुन पाउँछ, स्वर्गमा भोगसम्पत्ति प्राप्त हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

४. चाण्डालिविमानवत्थु

१९५. “हे चाण्डालि ! यश श्री सम्पन्न हुनुभएका गौतम बुद्धका चरणकमलमा वन्दना गर, तिमै लागि अनुकम्पा राखी ऋषिसप्तम हुनुभएका अथवा ऋषिहरुमध्येमा उत्तम पुरुष हुनुभएका गौतम बुद्ध उभिराख्नुभएको छ ।”

१९६. “सबै क्लेशहरु हटाई अरहन्त हुनुभएका तथा इष्ट अनिष्टद्वारा कम्पित नभई निश्चल हुनुभएका बुद्धप्रति चित्त प्रसन्न गर; तत्कालै फुट्न सक्ने माटोको भाँडाजस्तै तिम्रो जीवन पनि छोटो छ, यसैले चाँडै नै दुई हात विन्ति गरी तथागतलाई वन्दना गर ।”

१९७. “अन्तिम शरीरधारी भावितात्मा हुनुभएका महामौद्गल्यायनका कुरा सुनेर यशश्री सम्पन्न हुनुभएका गौतम बुद्धका चरणकमलमा चाण्डालिने वन्दना गरिन् ।”

१९८. “अविद्यादि अन्धकारलाई विनाश गरेर ज्ञान आलोकद्वारा प्रकाशमान हुनुभएका सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार गरी दुई हात बिन्ति गरी उभिराखेकी चाणडालीलाई त्यही समयमा गाईले हानेर मारिदियो ।”

१९९. “राग नभएमा, तृष्णा नभएका, क्षीणास्त्रवी अरण्यमा एक्लै एकान्तमा बसिरहेका, देवऋद्धि प्राप्त एक भिक्षुकहाँ गई उनले भनिन् “महानुभावसम्पन्न हुनुभएका तपाईंलाई मैले वन्दना गरेँ ।”

२००. “हे देवी ! सुवर्ण वर्ण भएकी, महान् परिवारहरुसित प्रज्ज्वलित भएकी, अनेक चित्रले युक्त विमानबाट तल ओर्ली अप्सरा परिवारसहित भई मलाई वन्दना गर्ने शुभगुण भएका तिमी को हौ ?”

२०१. “हे भद्रत्त ! तपाईंले पठाएकी म चाणडालिले यशश्री सम्पन्न हुनुभएका अर्हत् गौतमका चरणकमलमा वन्दना गरेँ ।”

२०२. “वहाँको चरणमा वन्दना गरी त्यस चाणडाल योनिबाट च्युत भएर सबै प्रकारबाट राम्रो भएको नन्दन वनको विमानमा म उत्पन्न भएँ ।”

२०३. “एकलाख अप्सराहरुको अगाडि म बसिराखेकी छु, वर्ण र यशमा म उनीहरुभन्दा श्रेष्ठोत्तम छु ।”

२०४. “मैले गरेको कल्याण-कर्म सानो भएतापनि क्षेत्रको प्रभावले मेरो कल्याण-कर्म महानै भयो, त्यसैले स्मृति र प्रज्ञाले युक्त हुनुभएका करुणावान् मुनिलाई वन्दना गर्नको लागि म यहाँ आएको हुँ ।”

२०५. “यति भनी कृतज्ञ तथा कृतवेदी भएकी चाणडालिले अर्हत्को चरणकमलमा वन्दना गरी त्यहीं नै अन्तर्धान भएर गई ।”

३. पारिच्छत्तकवर्ग

१. उलारविमानवत्थु

२८६. “तिम्रो रूपवर्ण र परिवार महान् छ, सबै दिशातिर तिम्रो ज्योति फिजिएको छ फेरि अलंकृत देवपत्रीहरु नाचिरहेका छन्, गीत पनि गाइरहेका छन् ।”

२८७. “हे देवी ! तिम्रो मान सत्कारको निम्नि तिनीहरु नाच्छन्, गीत पनि गाउँछन्, तिम्रो यो सुवर्ण विमान हेँ रमाइलो देखिन्छ ।”

२८८. “तिमी उनीहरुका इश्वरी हौ, तिम्रा सबै इच्छाहरु सिद्ध भएका छन्, तिम्रो जन्म राम्रो छ, तिमी यस देवयोनीमा रमाई रहेकी छौ। हे देवी ! यो के कर्मको फल हो भनी मैले सोधैछु, उत्तर देउ।”

२८९. “पहिलाको जन्ममा म मनुष्यलोकमा मानिस भएको बेला, कुनै एक दुःशील, अश्रद्धालु तथा कञ्जुसी कुलकी बुहारी भएकी थिएँ।”

२९०. “सदा नै श्रद्धा र शीलसम्पन्न, दानदिन रतभएकी मैले भिक्षाटनमा आउनुभएका तपाईंलाई रोटी दान दिएँ।”

२९१. “अनि सासुआमालाई मैले आफ्नै हातले रोटी दान दिएको कुरा बताएँ।”

२९२. “यो कुरा सुन्नुभई सासुआमाले श्रमणलाई दान दिन उनीसँग सोधिएन भनी उनले मलाई “अविनिता” भनी गाली गरिन्।”

२९३. “त्यसपछि सासुआमाले मलाई निन्दा गरी मूढाले पिट्नु भयो, यस प्रहारद्वारा मेरो काँध भाँचिएकोले म लामो समयसम्म बाँचन सकिनँ।”

२९४. “अनि म मनुष्य शरीरबाट मुक्त भएर त्यहाँबाट च्युतभई त्रायत्रिंश देवताहरुकहाँ उत्पन्न भएँ।”

२९५. “यसै प्रभावद्वारा मेरो शरीरवर्ण यस्तो भएको हो, यसैको प्रभावद्वारा मेरा इच्छाहरु सिद्ध भएका हुन्, यसैको प्रभावद्वारा मलाई मनपर्ने वस्तुहरु पनि लाभ भएका छन्।”

२९६. “हे महानुभावसम्पन्न भिक्षु ! मनुष्यलोकमा रहेदा जुन पुण्यकर्म मैले गरेकी थिएँ; भनी सकै, त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा प्रकाशयुक्त भएको हो ... पूर्ववत् ... त्यसैको प्रभावद्वारा मेरो शरीरको तेज सबै दिशातिर प्रकाशित भएको हो।”

८. मल्लिकाविमानवत्थु

६५८. “पहेलो वस्त्र, पहेलो भण्डा तथा पहेलै अलङ्घारले विभूषित भई पहेलो खास्तो ओढेर शोभायमान भझरहेकी तिमी अलंकार नगरेपनि आफ्नै रूपसम्पत्तिले गर्दा राम्री छौ।”

६५९. “कपालमा राख्ने काञ्चनलता र हेमजालले सुसज्जित तथा अनेक प्रकारका हातमा धारण गरिने रत्नको कँकण र बाजू धारण गरिराखेकी तिम्रो वर्ण शोभायमान छ।”

६६०. “सुवर्ण, पद्मराग, रातो रत्नमणि, मसारगल्ल मणि, मोति, वेल्लारे, मणिद्वारा परेवाको आँखाजस्तै चिन्त्रित भएको छ।”

६६१. “त्यसैले मयूरको स्वरभैं, हाँसको स्वरभैं करवीक चराकोजस्तै स्वर आएको छ फेरि पाँच अङ्गले युक्त तुरियवाद्य बजाएजस्तै शब्द पनि सुनिराखेको छ ।”

६६२. “विभिन्न प्रकारका रत्न जडित विभिन्न धातुद्वारा निर्मित तिम्रो उत्तम रथ पनि शोभायमान देखिएको छ ।”

६६३. “त्यस रथ काञ्चनबिम्ब वर्णको छ, जहाँ बसेर तिमीले सम्पूर्ण प्रदेशलाई जाज्वल्यमान गरेकी छौ । हे देवी ! मैले तिमीलाई सोधैछु कि के कर्मद्वारा यस्ता फल प्राप्त भएका हुन् ?”

६६४. “मणि सुवर्ण आदिद्वारा चित्रित जाल र ठाउँठाउँमा मोतिजडित हेमजालले छोपिएको जुन यो विकान हो— त्यो त्यही पुण्य प्रभावको फल हो जुन मैले अप्रमेय्य हुनु भएका गौतम बुद्ध परिनिर्वाण हुँदा प्रसन्न चित्तले वहाँको शरीरमा चाँदीको गहना चढाई पूजा गरेँ ।”

६६५. “सम्यक्सम्बुद्धले भन्नुभएको त्यस कुशलकर्म गरी आज मैले शोक हटाई सुख प्राप्त गरी निरोगी भई हर्षित पनि भएकी छु ।”



FOOTNOTES

(८) नैवसंज्ञानासंज्ञायतन

संयुत्तनिकाय पृ. १ र १८३-४ तथा विशुद्धिमार्गको प्रथम गाथा ।

३० आलवक-सुत, संयुत नि. (नेपाल भाषा) पृ. २४२ ।

३१ संयुत्तनिकायको इन्दक-सुत्तमा गर्भ परिपाक हुने अवस्थाकोबारे यसरी वर्णन पाइन्छ, -

प्रथम कलल हुन्छ, कलबाट अब्बद बन्दछ ।

अब्बदबाट पेशी बन्दछ, पेशीबाट घन ।

घन फुटेर केश, रोम, नड़ आदि बन्दछन्, आमाले खाने अन्नपान वा भोजनबाट कोखमा बस्ने त्यस प्राणीको पोषण हुन्छ ।

३२ बुद्धधर्म बुझ्ने जोसुकैले पनि आफूलाई पहिलेदेखि न “उही हो न अर्को हो” भनी स्वीकार गर्नुपर्छ ।

३३ हेर्नुहोस् चूलकम्मविभङ्ग-सुत, मजिक्मनिकाय (नेपाली पृ. ८२४)

३४. म. नि. (नेपाली पृ. ८२७)

३५ एक जन्मबाट अर्को जन्म लिनुलाई ‘सङ्क्रमण’ भनिन्छ ।

३६. १. पाइला सुप्रतिष्ठित, (२) पाइतलामा सम्पूर्ण चिन्हहरु, (३) कुर्कुच्चा लामा, (४) औला लामा, (५) नरम हात खुट्टा, (६) औलाहरु बराबर, (७) गोलीगाँठा माथि सरेको, (८) कम्मर मृगको जस्तो, (९) हात घुँडासम्म पुगेको, (१०) पुरुषेन्द्रिय प्रतिछन्न हुने, (११) सुवर्णमय छाला, (१२) छालामा धूलो नजम्ने, (१३) हरेक रौंको प्वालबाट एक रौं उम्रने, (१४) रोम नीला, दाहिनेतिरबाट घुमेको, (१५) शरीर सीधा, (१६) हात, खुट्टा, काँध, गर्दन पुष्ट, (१७) कम्मर सिहको जस्तो, (१८) दुवै काँध सुगठित, (१९) आँडको उचाइ र चौडाइ बराबरी, (२०) गर्दन गोलो, (२१) जिब्रो तुरन्तै स्वाद लिने, (२२) बङ्गारा सिंहको जस्तो, (२३) दाँतको संख्या चालीस, (२४) दाँत समान आकारको, (२५) दाँत टम्म मिलेको, (२६) दाँत सेता, (२७) जिब्रो लामो, (२८) स्वर मधुर, (२९) नेत्र (आँखा) नीलो, (३०) परेला बाढ्हाको जस्तो, (३१) न्हातिका (निधार) मा मसिना रौं, (३२) टाउको मुकुट जस्तो । हेर्नुहोस् मजिक्मनिकाय (नेपाली) पृ. ५७६-७ ।

३७. अंग्रेजी र हिन्दी भाषाको मिलिन्द-प्रश्नमा १६ प्रकारबाट स्मृति हुन्छ भनी लेखिएको छ । तर पालि र वर्मी भाषाको मिलिन्द-प्रश्नअनुसार १७ प्रकारबाट स्मृति उत्पन्न हुन्छ भन्ने जिकिर छ ।

३८. द्र. दी. नि. ‘ब्रह्मजाल-सूत्र’ पृ. १० अनुच्छेद ३१ ।

३९. बुद्धधर्मअनुसार १६ वटा रूप ब्रह्मलोकहरु छन् र ४ वटा अरूप ब्रह्मलोकहरु छन् ।

४०. भारतवर्षको पुरानो नाम जम्बुद्वीप हो ।

४१. काश्मीर = भारतको उत्तरी क्षेत्रमा पर्ने राज्य ।

४५. बोधगया (बिहार) मा त्यो पीपलको रुख जसको मन्तिर वसी, शाक्यमुनि सिद्धार्थ गौतमले ज्ञान प्राप्त गरेर 'बुद्ध' भए ।

४६. महापरिनिर्वाण-सूत्र, दी. नि. (नेपाली) पृ. २७९ को अनुच्छेद ८९ हेर्नुहोला ।

४७. नाप्ने साधन

४८. खण्डविसाणसूत्र, सुत्त. नि., खु. नि. भाग-१, पृ. २७४ ।

४९. हेर्नु होला पृ. ७ अगाडि ।

५०. मजिभमनिकायको 'महासीहनाद-सुत्त'

५१. भगवान् हरवखत संसारका सबै कुरालाई बुभ्नुहुन्थ्यो । उहाँको सर्वज्ञता यसेमा थियो कि जुन कुरा बुभ्न चाहनुहन्थ्यो, त्यसमा ध्यान दिनेबित्तिकै त्यो बुभ्नुहन्थ्यो । यसैलाई 'आर्वजन-प्रतिबद्ध' सर्वज्ञता भनिन्छ ।

५२. नलकपान-सूत्र. म.नि. (नेपाली) पृ. ४१५ हेर्नुस् ।

५३. समान-संवासक र समान सीमामा रहने भिक्षु आफ्नो गाउँ, नगर, टोल आदिमा सीमा नियत (नियम, प्रथा, वधेज) मा रहन्छन् । त्यस नियत सीमामा रहने सबै भिक्षुहरु उपोसथ-कर्मका लागि एकै ठाउँमा भेला हुन्छन् । ती भिक्षुहरुलाई समान संवासको र समान सीमाभित्र रहने भनी भनिन्छ ।

५४. समान-संवासक र समान सीमामा रहने भिक्षु आफ्नो गाउँ, नगर, टोल आदिमा सीमा नियत (नियम, प्रथा, वधेज) मा रहन्छन् । त्यस नियत सीमामा रहने सबै भिक्षुहरु उपोसथ-कर्मका लागि एकै ठाउँमा भेला हुन्छन् । ती भिक्षुहरुलाई समान संवासको र समान सीमाभित्र रहने भनी भनिन्छ ।

५५. जसले कुनै ठूलो आपत्ति (पाप) गरेको छैन ।

५६. सर्वज्ञता ज्ञान भएको, सबै कुरालाई जान्न सक्ने ।

५७. महापरिनिब्बाण-सुत्त दी.नि. (नेपाली) पृ. २५४ को पारा. ४१ मा हेर्नु होला ।

५८. वेस्सन्तर जातक, नं. ५४७ ।

५९. प्रधानमन्त्री, हि.मि. ।

६०. चक्रवर्ती-सुत दी. नि. (नेपाली) पृ. ४२१ हेर्नु होला ।

६१. सिवि जातक नं. ४९९ ।

६२. अंगुतरनिकाय 'तिकनिपात' ।

६३. भिक्षुले लगाउने लुंगी ।

६४. पृथ्वी, अग्नी, जल, वायु ।

६५. हेर्नुहोस् सीवक-सुत, संयुतनिकाय (नेपाल भाषा) पृ. ७७१-२ ।

६६. तीन विद्या (त्रैविद्य) = (१) पूर्वनिवास ज्ञान-पूर्वजन्म थाहा पाउने विद्या, (२) दिव्यचक्षु ज्ञान - भौतिक आँखाले भन्दा परको देख्न सक्ने विद्या, (३) आस्रवक्षय ज्ञान - क्लेश मुक्त गर्ने विद्या ।

६७. छ अभिज्ञा = (१) ऋद्धिविधि ज्ञान - दिव्य चमत्कार गर्न सक्ने विद्या, (२) दिव्यश्रोत-भौतिक कानले भन्दा परको सुन्न सक्ने विद्या, (३) पूर्वनिवास ज्ञान -पूर्वजन्मको कुरा थाहा पाउने, (४) चेतोपरिय ज्ञान-अर्काको मनको कुरा जान्न सक्ने विद्या, (५) दिव्यचक्षु ज्ञान- भौतिक आँखाले भन्दा परको देख्न सक्ने विद्या, (६) आस्रवक्षय ज्ञान - क्लेश मुक्त गर्ने विद्या ।

७०. धर्मचक्रप्रवर्तन सूत्र ।

७१. महापरिनिर्वाण-सूत्र, दी. नि. (नेपाली) पृ. २८० पारा. ८९ हेर्नु होला ।

७२. दुक्कट आपत्तिसम्बन्धी हेर्नुहोस्-विनयपिटक ।

७३. भगवान्ले सारा भिक्षु-नियम त्यस समयको रहनसहन, देश र कालको अनुसार बनाउन भएको थियो । मानिसहरुको रहनसहन, देश र काल एकदमै भिन्न हुँदा त्यो नियम कसरी अनुकूल हुन्छ ? हि. मि.- भिक्षु जगदीश कश्यप, पृ. १७८

७४. दीघनिकाय "महापरिनिर्वाण-सूत्र" (नेपाली) पृ. २५० को पारा ३५ हेर्नु होला ।

७५. मज्जमनियका (नेपाली) "मालुङ्ग-सूत्र", पृष्ठ ३८९ ।

७६. धम्मपद, दण्डवर्ग ।

७७. महानिरय (महानरक)-वालपण्डितसूत्र, म. नि. ।

७८. धम्मपद, पापवर्ग (१३) ।

७९. कुनै रोग वा सङ्कटको निवारण गर्न बौद्ध भिक्षुहरुद्वारा गरिने त्रिपिटकका विशिष्ट सूत्रहरुको पुण्य-पाठ ।

८०. मोरपरित्त र मोरजातक नं. १५९ र महामोरजातक नं. २८८ ।

८१. पिण्ड-सुत्त, सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. १३५ ।

८२. अजानन्तस्स अनापत्ति ।

८३. महापरिनिर्वाण सूत्र दी. नि. (नेपाली) पृ. २५० को अनुच्छेद ३५ हेतु होला ।

८४. वर्मी मि. अनुसार- (१) सेहोयमो-बुद्ध आदि आर्यहरुले प्रशंसा गर्नुभएको गुणयुक्त भएको, (२) अगगोनियमो-अग्र आर्यसमानं आचारण गर्ने, (३) चारो-समानरूपले बस्ने, (४) विहारो-सुख दुःखमा समानरूपले बस्ने, (५) संयमो-संयमी, (६) संवरो-इन्द्रियलाई संवर गर्ने, (७) खन्ति-क्षान्तियुक्त भएको, (८) सोरच्चं-कोमल तथा सुविनीत भएको, (९) एकत्तचरिया-एकलै बस्ने, (१०) एकत्ताभिरति-एकलै बस्नलाई उत्सुक रहने, (११) पटिसल्लानं- एकलै बसेर ध्यानमग्न हुने, (१२) हिरिओत्तप्प- पाप गर्नलाई लाज र भय भएको, (१३) विरिय- चार सम्यक प्रधानबारे चेष्टा गर्ने, (१४) अप्पमादो- अप्रमादी, (१५) सिक्खासमादानं- शिक्षापदको आचरण गर्ने, (१६) उद्देस- शिक्षापद पाठ गर्नलाई उत्साहशील, (१७) परिपुच्छा- प्रश्न सुन्नलाई उत्साह भएको, (१८) सीलादि अभिरति- शीलादि गुण धर्ममा टाँसिने, (१९) निरालयता-पञ्चकाममा नभुल्ने, (२०) सिक्खापादपरिपूरिता- प्रज्ञप्त शिक्षापदको अध्ययन भएको—यी बीस गुणहरु श्रमणका गुण हुन् ।

८५. भिक्षु तथा भिक्षुणीहरुको नियम । भिक्षु-प्रातिमोक्ष २२७ वटा नियम तथा भिक्षुणी-प्रातिमोक्ष ३११ नियमहरु छन् ।

८६. अग्गिक्खन्धूपम-सुत्त, अ. नि.-३ पृ. २५१ ।

८७. मिथ्या प्रतिपन्न- धर्म नबुझ्ने मिथ्या आचरण भएको । नेवा. मि.

८८. अस्सतर भन्ने घोडा जन्मनेवित्तिकै आमा चाहिँ मर्द्दै । नेवा. मि.

८९. भिक्खुवग्ग, धर्मपद गाथा नं. ३६१ ।

९०. सेल-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ५८३ ।

९१. उदान पेज नं. १४६ (नन्दवग्गो, उदान, खु.नि.-१. पृ. ८६)

९२. विनयपिटक – पाराजिक=विनयअनुसार भिक्षुहरुले गर्न नहुने चार कर्महरु, जो गर्नाले भिक्षुत्वबाट च्युत हुन्छ । (१) मैथुन, (२) चोरी, (३) आत्महत्या गर्न प्रेरणा दिनु, (४) उत्तरिय मुनाष्य धर्म (दिव्यशक्ति) प्रदर्शित गर्नु ।
९३. पासास जातक नं. ३०७ ।
९४. फन्दन जातक नं. ४७५ ।
९५. दीघनिकाय-महापरिनिवाण सूत्र ।
९६. शूकर मट्व= कतिपय व्यक्तिको भनाइअनुसार यो सुँगुरको मासु नभएर एक प्रकारको विषालु च्याउ हो भनिन्छ । हेनु होस् दी. नि. (नेपाली पृ. २६४ को पादटिप्पणी) ।
९७. १) प्रथमध्यान, २) द्वितीयध्यान, ३) तृतीयध्यान, ४) चतुर्थध्यान, (५-८) अरूपध्यान ९) संज्ञावेदयितनिरोध समाप्ति । म. नि. अनुपद-सूत्र पृष्ठ ४६६ ।
९८. महापरिनिवाण-सूत्र – दी. नि. (नेपाली) पृ. २७३ ।
९९. ७) लोहितप्पादकम्म, चुल्लवरगो पृ. २९३ तथा सकलिक सूत्र (१३ र ३८) स.नि. हेनुहोला ।
१००. दीघनिकाय, ब्रह्मजाल-सुत (नेपाली) पृ. २
१०१. सेल-सुत, म. नि. (नेपाली) पृ. ५८३ हेनुहोला ।
१०२. जातक नं. ५२ ।
- १०३ धनियसुत, सुत नि. ।
१०४. चातुमसुत म. नि. (नेपाली) पृ. ४०९
१०५. अ. नि. १.१४.१ ।
१०६. धम्मपद अ. क. (१०) ७ ।
१०७. अंगुत्तरनिकाय (३) १२४ ।
१०८. विनयपिटक, महावर्ग (२) १६.८८
१०९. काम ओघ = पाँच कामगुण (रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श) लाई यहाँ काम ओघ भनिएको हो ।

११०. भव ओघ = कुनै पनि लोकमा (कामलोक, रूपलोक र अरूपलोकमा) जन्मने इच्छा ।
हेर्नुहोस् बौद्धदर्पण पृ. ८७ ।

१११. अविद्या ओघ = चार आर्यसत्यलाई नजान्तुलाई अविद्या भनिन्छ ।

११२. दिद्धी ओघ = दिद्धी भनेको गलत धारणा-भगवान् बुद्धको समयमा ६२ प्रकारका मिथ्या दृष्टिहरु थिए । हेर्नुहोस् दीघनिकायको ब्रह्मजाल सूत्र ।

११३. पायासिराजन्य-सुत दी. नि. पृ. ३७० ।

११४. त्यस समयको राजदण्ड-विलङ्घथालिक-टाउकोमा तातो फलामका डल्ला राख्नु ।

११५. शंखमुण्डक-टाउकोको छाला काढेर शङ्ख जस्तो बनाई दिनु ।

११६. राहुमुख-कानसम्म मुखलाई च्यातिदिनु ।

११७. ज्योतिर्मालिका-शरीरभरि तेलयुक्त टालो बेरेर बाल्नु ।

११८. हस्त-प्रज्योतिका-हातमा कपडा लपेटेर जलाउनु ।

११९. एरकवर्तिका-घाँटीसम्म छाला काढनु ।

१२०. चीरकवासिका-माथिको छाला काढेर कम्मरमा ल्याउनु र तलको छालालाई तानेर घुँडासम्म पार्नु ।

१२१. ऐणेयक-कुहुनु र घुँडामा फलामका कीला ठोकेर उसलाई भुइँमा पछारेर आगो लगाउनु ।

१२२.

Dhamma.Digital

१२३. कार्षापणक- पैसाको आकारजत्रो मासु सारा शरीरमा काट्नु ।

१२४. खारापटच्छिका- शरीरमा घाउ पारेर नुन छर्नु ।

१२५. परिघपरिवर्तिका- दुवै कानलाई कीलामा बाँधेर जमिनमा गाडी, उसको खुट्टालाई समातेर चारैतिर घुमाउनु ।

१२६. पलालपीठक- मुड्गोले भित्रको हाडलाई भित्र भित्रै धूलोपीठो पारेर, शरीरलाई मासुको डल्ला बनाई दिनु । तत्कालीन सजायसम्बन्धी विस्तृत जानकारीको लागि महादुक्खक्खबन्ध-सुत अन्तर्गत कामको आदीनव (दोष) भनेको के हो सो बारे म.नि. (नेपाली) पृ. ८६ हेर्नुहोला ।

१२७. अम्बजातक, नं. ५७४ ।

१२८. दुम्मेधजातक, नं. १२२।

१२९. श्याम मिलिन्द-प्रश्नअनुसार महापृथ्वीको स्थानमा महाकपि भनेर लेखिएको छ । फेरि, 'बलमा पञ्चनागवलधर' भनेर लेखिएको छ – अर्थात् बलवान् पाँच हातीको बल भएको भने अनुसार सम्भवतः महाकपि जातक नं. ५१६ हुनुपर्छ ।

१३०. छद्मन्त-जातक, नं. ५१४।

१३१. तित्तिर-जातक, नं. ४३८।

१३२. खन्तिवादी-जातक, नं. ३१३।

१३३. चूलनन्दिय-जातक, नं. २२२।

१३४. तक्ख सूकर-जातक, नं. ४९२।

१३५. सुरपरिचर-जातक, नं. ४२२।

१३६. रुरु-जातक, नं. ४८२।

१३७. सीलवा नाग-जातक, नं. ७२।

१३८. अपण्णक-जातक, नं. ४५७।

१३९. निग्रोधमिक-जातक, नं. १२।

१४०. निग्रोधमिक-जातक, नं. १२।

१४१. महापदुम-जातक, नं. ४७२।

१४२. चुल्ल धम्मपाल-जातक, नं. ३५८।

१४३. रीस डेविड्सले लेखेअनुसार- बुद्धले यो गाथा कहीं पनि भन्नुभएको छैन । ग्रन्थकर्ताले प्रमादमा यस्तो लेखेको हुनसक्छ । यो गाथा जातक, ५३६ मा आउँछ । त्यसमा पनि बुद्धको उपदेशका रूपमा होइन; एउटा लोकोक्तिका रूपमा

१४४. उम्मग्ग-जातक, नं. ५४६।

१४५. विनयपिटकको चुल्लवर्गमा उपरोक्त कुरो आएपनि त्यहाँ हातीको नाडँ 'धनपाल' नभई 'नालागिरि' भएको पाइन्छ । त्यहाँ अर्हत् भिक्षुहरु भागेको कुरा पाइदैन ।

१४६. चातुमसूत्र, म. नि. (नेपाली) पृ. ४०९।

१४७. मुनिसूत्र, सूत्र नि. ।

१४८. मित्रा हि. मि. ।

१४९. चुल्लवग्ग पृ. २५९ ।

१५०. अ. नि. भाग-१, पृ. २५ अथवा बाकुल भिक्षुसम्बन्धी म.नि. (नेपाली) पृ. ७७४-६ मा हेनुहोला
।

१५१. बुद्धका अठार गुण –

१. अतीत कालको कुरामा बुद्धको अपराजित (नरोकिएको) ज्ञान ।

२. अनागत कालको कुरामा बुद्धको अपराजित (नरोकिएको) ज्ञान ।

३. वर्तमान कालको कुरामा बुद्धको अपराजित (नरोकिएको) ज्ञान ।

४. बुद्धको सबै काय-कर्म ज्ञानपूर्वक र जानेर बुझेर हुन्छ ।

५. बुद्धको सबै वचन-कर्म ज्ञानपूर्वक र जानेर बुझेर हुन्छ ।

६. बुद्धको सबै मनो-कर्म ज्ञानपूर्वक र जानेर बुझेर हुन्छ ।

७. छन्द (इच्छा) को कहिले पनि हानि हुँदैन ।

८. धर्मदेशना गर्नमा कहिले पनि कुनै हानि हुँदैन ।

९. वीर्यमा कहिले पनि कुनै हानि हुँदैन ।

१०. समाधिमा।

११. प्रज्ञामा।

१२. विमुक्तिमा।

१३. दवा ?

१४. रवा ?

१५. अप्फुत ?

१६. वेदयित्तं ?

१७. अव्यावहमनो ?

१८. अप्परिसङ्खान उपेक्खा !?

१५२. संयुत्त नि. (नेपाल भाषा) पृ. ९०३।

१५३. दी. नि. चक्रवर्ती-सुत्त

१५४. लोमस कस्सप जातक नं. ४३३।

१५५. सर्ह जातक नं. ३१०।

१५६. छद्मन्त जातक नं. ५१४।

१५७. घटिकार-सूत्र, म. नि. पृ. ५०३।

१५८. घटिकार-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ५०३ हेर्नुहोला।

१५९. सेलसूत्र, म. नि. (नेपाली) पृ. ५८३ हेर्नुहोला।

१६०. खु. नि. सुत्तनिपात, कसिभारद्वाज-सुत्त पृ. २८२ अथवा संयुत्तनिकाय (नेपालभाषा) पृ. १९२ हेर्नुहोला।

१६१. चुन्दले दिएको भोजन, जुन भोजन खाएर भगवान्‌ले परिनिर्वाण प्राप्त गर्नु भएको थियो। सूकरमद्व भनेको के हो भन्ने कुराको निमित्त दीघनिकाय (नेपाली) को पादटिप्पणीको पृ. ८६४ हेर्नुहोला।

१६२. मधुपायस (दूधको खीर), महावग्ग। यस भोजनलाई खाएर सिद्धार्थले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभएको थियो।

१६३. म. नि. (नेपाली) पृ. १५७ को पारा, १६ हेर्नुहोला।

१६४. पासरासि-सुत्त म. नि. (नेपली) पृ. १६२ पारा २० हेर्नुहोला।

१६५. पासरासि-सुत्त म. नि. (नेपली) पृ. १५५ पारा १० हेर्नुहोला।

१६६. सिद्धार्थ बोधिसत्त्व हुँदाको पाँच अवस्थाका गुरु

१६७. जुनसुकै अर्थ सिद्ध गर्ने भएकाले सिद्धार्थ भनिएको हो।